

QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI

ILMIY-ELEKTRON JURNALI
8-SON

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

2023
VOLUME №8

**QO‘QON
UNIVERSITETI
XABARNOMASI
8-SON**

**KOKAND
UNIVERSITY
HERALD
VOLUME 8**

**ВЕСТНИК
КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТ
ВЫПУСК 8**

7/2023

QO'QON UNIVERSITETI

XABARNOMASI

Ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

G'.E.Zaxidov

Bosh muharrir:

Sh.R.Ruziyev

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

A.A.Yusupov

Sahifalovchi muharrir:

T.M.Umarov

Texnik muharrir:

D.Z.Solidjonov

Tahririyat hay'ati:

1. I.f.d., prof., S. G'ulomov (O'z.R. Fanlar Akademiyasi)
2. DSc., prof., Sh. I. Mustafakulov
3. DSc., prof., D. Rustamov (ADCHTI)
4. DSc., Mark Rozenbaum (AQSH)
5. PhD., I. Bobojonov (IAMO, Germaniya)
6. PhD., N. Djanibekov (IAMO, Germaniya)
7. PhD., K. Akramov (IFPRI, AQSH)
8. PhD., N. Yusupov (Woosong University, J.Koreya)
9. DSc., D. Xosilova (University of Wyoming, AQSH)
10. I.f.d., prof., B. Salimov (TDIU)
11. I.f.d., prof., K. Axmedjanov (KIUT)
12. I.f.d., prof., N. Maxmudov (TDIU)
13. PhD., Sh. Aktamov (Singapur universiteti)
14. I.f.d., prof., U. Gafurov (TDIU)
15. I.f.d., prof., X. Qurbonov (TDIU)
16. F.f.n., dotsent D. Xodjayeva (QDPI)
17. I.f.n., dotsent, N. Urmonov (TDIU)
18. F.f.d., prof., Sh. Shaxobidinova (ADU)
19. F.f.d., prof., M. Umarxodjayev (ADU)
20. I.f.n., dotsent, J. Qambarov (FarPI)
21. I.f.n., dotsent, A. Islamov (Qo'qon universiteti)
22. PhD., M.Najmiddinov (Qo'qon universiteti)

Qo'qon universiteti xabarnomasi

("Вестник Кокандского университета – Kokand University Herald") ilmiy-elektron jurnali Qo'qon universiteti Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2020-yil 10- oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №1138 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-1695 ISSN-raqami olingan.

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turkiston ko'chasi, 28 a-uy, 1-xonadon

© "Kokand University" – 2023

Mundarija:/Outline:

Iqtisodiyot / Economy			
1.	M. Murodova	O'zbekistonda oziq-ovqat sanoatini barqaror rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish yo'llari	3-12
2.	Z. Xudayberganovav	Tijorat banklari tomonidan masofaviy bank xizmatlarini ko'rsatishning amaliy holati	13-19
3.	M. Turg'unov	Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatida klasterli boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish	20-24
4.	C. Джультатова	Роль человеческого капитала в стимулировании инновационного развития в Узбекистане	25-31
5.	B. Turanboyev Sh. Musabekov	Fiscal policy as the primary tool to affect the strength of the capital markets	32-35
6.	N. Nabiyeva	Mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va uning dolzarb masalalari	36-40
7.	A. Tashpulatov	Mehnat bozorini samarali rivojlantirishda marketing tadqiqotlaridan foydalanish imkoniyatlari	41-44
8.	Sh. Kurbaniyazov	Qurilish materiallari sanoatida korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi	45-47
9.	K. Kurpayanidi	Marketing as a driver of successful market introduction of innovative products in a transforming national economy	48-51
10.	A. Amonov	Banklararo to'lov tizimini raqamli iqtisodiyotdagi rolini oshirish choralari	52-54
11.	M. Ashurov	O'zbekistonda innovatsion faoliyat holati va uni rivojlantirish omillarini baholash	55-57
12.	H. Fozilov	Sog'liqni saqlash tizimida daromad va xarajatlar tahlilining ayrim jihatlarini	58-61
13.	H. Rasulov	Qabul qilingan ta'lim sifatining turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashiga ta'siri: akademik samaradorlikning vositachilik ta'siri	62-65
14.	Y. Sultonova	Turistik mahsulotlar va xizmatlarni diversifikatsiyalashni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish	66-69
15.	O. Rasulov	O'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishni baholash masalalari	70-73
16.	G. Umirova	Tadbirkorlikni rivojlantirishda motivatsiya omillaridan foydalanishning zaruriyati	74-77
17.	O. Umarov	Madaniy meros turizmi: asosiy tendensiyalar, rivojlanish va muammolar (o'zbekiston va turkiya misolida)	78-80
18.	I. Isroilov	Gidroenergetika "yashil iqtisodiyot" va iqtisodiy o'sishning asosiy omili sifatida	81-84
19.	M. Xomidov	O'zbekistonda iqtisodiyotni transformatsiyalashuvi sharoitida sanoat Tarmoqlari va korxonalarini kooperatsiyasini rivojlantirishning ahamiyati	85-89
20.	O. Yaxyayev	Sanoat korxonalarini va ularda "just in time" modelini qo'llash bo'yicha tahlil va natijalar	90-93
21.	A. Давлятшаев	К вопросу анализа территориальных инвестиционных проектов	94-97
Pedagogika / pedagogy			
22.	Sh. Jumanova G. Mullaboyeva	Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga tayorlashning pedagogik asoslari	98-100
23.	O. Makhmudova	Psychological and pedagogical aspects of the development of visual activities of preschool children	101-105
24.	F. Tashmuhamedova	Maktabgacha yoshdagi bolalarda monologik nutqni rivojlantirish usullari	106-109
25.	N. Valixanova	Qadriyatlarining o'qituvchi faoliyatidagi uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishidagi roli va o'rni	110-113
26.	Z. Azimova O. Olimjonov	Pedagogik-psixologik adabiyotlarda "kommunikativ ko'nikma" va "muloqot" atamalarining mazmuni	114-116

O'ZBEKISTONDA OZIQ-OVQAT SANOATINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Murodova Mohigul Chori qizi

Toshkent moliya instituti

"Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrasida katta o'qituvchisi PhD

Email: ch.mohigul@mail.ru

+998903978231

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 1

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.792>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Oziq-ovqat mahsuloti, Inflyatsiya, Yog'moy sanoati, Skewness, Jak-Bera mezon, Korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi, Variance Inflation Factors, avtokorrelyatsiya, Mean absolute percent error

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekistonda oziq-ovqat sanoatini barqaror rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolar aniqlangan va ularni hal qilishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kirish. Jahon amaliyotida oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning jadal sur'atlarda o'sib borishi, sanoat xomashyosi narxlarining sezilarli darajada oshib borishi tarmoqni barqaror rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Jahon bankining rasmiy ma'lumotiga ko'ra, "2020-yilda dunyo bo'yicha yalpi ichki mahsulotning qisqarishi 4,3 foizni, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining qisqarishi 4,7 foizni tashkil etgani holda, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 1,7 foizga oshdi"¹. Bu esa, jahonda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Dunyoda aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash va qashshoqlikni kamaytirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatidan kelib chiqib, oziq-ovqat sanoatini barqaror rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlarga alohida ahamiyat berilmoqda. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etishning innovatsion yondashuvlaridan foydalanish, ishlab chiqarish va moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mahsulot tannarxini pasaytirishning samarali usullarini joriy etish, korxonada aktivlari va qimmatli qog'ozlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarida texnik-iqtisodiy me'yorlarning optimal qiymatlarini baholash yo'nalishlaridagi ilmiy tadqiqotlarga ustuvor darajada e'tibor berilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. J.Mill o'zining "Siyosiy iqtisod prinsiplari" nomli ilmiy asarida iqtisodiyotni, yerlarni taqsimlash bilan bog'liqligi g'oyasini ilgari surdi. U fanga kapital va aholining "Statsionar holati" tushunchasini kiritdi². D.Medouznining xulosasiga ko'ra, barqaror jamiyat jismoniy o'sish bilan emas, balki sifatli rivojlanish bilan tavsiflanadi. Uning fikriga ko'ra, "O'sish" degani o'zaro qo'shilish darajasigacha ko'payishni, "Rivojlanish" degani mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalangan holda, intensiv rivojlanishni ta'minlashni anglatadi³. D.Medouznining ushbu xulosasi amaliy ahamiyat kasb etishini xalqaro amaliyot tajribalari ko'rsatdi. Jumladan, taraqqiy etgan mamlakatlarda, xususan, AQSh, Yaponiya va Germaniyada mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish sanoatni intensiv va innovatsion rivojlanishini ta'minlash imkonini berdi.

Angliyalik iqtisodchi olimlar M.Uitbi va N.Vord tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, Buyuk Britaniyada qishloq xo'jaligining barqarorligi uni intensiv rivojlanishini ta'minlashning natijasidir. Rivojlanishning ushbu yo'li nafaqat qo'shimcha foyda olish imkonini berdi, balki atrof-muhitni xonavayron bo'lishiga, masalan, tuproq degradatsiyasiga, ayrim yovvoyi hayvonlarni yo'qolib ketishiga olib keldi. Ishlab chiqarish jarayonlari qayta tiklanmaydigan resurslarni butunlay tugashiga olib kelmagandagina barqarorlik bo'lishi mumkin⁴. N.Burmistrovning fikriga ko'ra, oziq-ovqat sanoatining iqtisodiy asoslarini rivojlantirishda ushbu tarmoqni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish muhim o'rin tutadi. Uning fikriga ko'ra, oziq-ovqat sanoati tarmoqlarini notekis, ayrim nisbatlarda moliyalashtirish tizimini joriy qilish lozim. Mazkur moliyalashtirish tizimi iste'molning, tarmoqlar kapital sig'iminining prognozlarini va ishlab chiqarishni rivojlantirish zarurligini hisobga olishi lozim. Bunday yondashuv oziq-ovqat sanoati mahsulotlarining barcha turlari bo'yicha iste'mol va ishlab chiqarish o'rtasidagi mutanosiblikka erishish imkonini beradi⁵. Bu yerda N. Burmistrov oziq-ovqat sanoati mahsulotlarining turlari iste'molning o'zgarishiga nisbatan ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish elastikligidan kelib chiqqan holda, moliyalashtirishni taklif qilayapti. Bu esa, amaliy ahamiyat kasb etadi.

Y. Kostyukovning taklifiga ko'ra,

- oziq-ovqat mahsulotlari baholariga oqilona ta'sir ko'rsatish;
- so'nggi talabni rag'batlantirish;
- iste'molning ichki hajmlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash⁶.

Y. Kostyukovning ushbu taklifi O'zbekiston Respublikasi oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish nuqtayi-nazaridan birinchidan, respublikamizda oziq-ovqat mahsulotlari baholarining o'sishi inflyatsiyani yuzaga keltiruvchi asosiy nomonetar omillardan biri bo'lib turibdi; ikkinchidan, koronavirus pandemiyasi sharoitida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bilan bog'liq muammolar yuzaga keldi⁷. D.Yeremenkoning fikriga ko'ra, oziq-ovqat sanoatining tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirishda iborat. Uning fikricha, kooperativ tuzilmalarni tashkil qilish to'rt bosqichda amalga oshirilishi lozim:

¹ Jahon banki. Global iqtisodiy tahlil. <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>

² Mill Dj. S. Osnovi politicheskoy ekonomii. M.: Progress, 1980. – 480 s.

³ Medouz D. X., Medouz D. L., Рондере Й. За пределами роста. М.: Наука, 1994. – 304 с.

⁴ Whitty M., Ward N. The UK strategy for sustainable development: a critical analysis, 1994. – 98 p.

⁵ Бурмистров Н.А. Формирование модернизированной стратегии развития предприятий пищевой промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Саратов, 2011. – 20 с.

⁶ Костюков Е.Б. Организационно-экономический аспект эффективного развития отраслей пищевой промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Москва, 2003. – 17с.

⁷ Dodiye F.U. Post pandemiya sharoitida banklar investitsiya faoliyatini rivojlantirish/Moliya va bank ishi. – T.: 2020. – № 2. – 36-41 b; Aliyev Ya.E. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda agrar bozorni rivojlantirish masalalari/Moliya va bank ishi. – Toshkent, 2020. – № 2. – 206-211 b.

- birinchi bosqichda kooperativ tizimiga kiradigan korxonalarining xo'jalik faoliyati tahlil qilinishi kerak;
- ikkinchi bosqichda loyiha variantlari ishlab chiqilishi va maqbul variant tanlab olinishi lozim;
- uchinchi bosqichda uning iqtisodiy asoslanishi amalga oshirilishi kerak;

- to'rtinchi bosqichda loyiha amalga oshirilishi lozim⁸.

D.Yeremenkoning ushbu taklifi O'zbekiston amaliyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki, respublikamiz sanoatida, shu jumladan, oziq-ovqat sanoatida kooperatsiya aloqalari rivojlanmagan.

K.Zubarevning oziq-ovqat sanoatining takomillashtirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi quyidagi elementlarni o'z ichiga olishi lozim:

- oziq-ovqat sanoatini va korxonalarini hududiy-tarmoq boshqaruv organlarini mustahkamlash va ular faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish;
- ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning prognozlarini asosida iqtisodiy prognozlashni tiklash⁹.

S.Tolkachevning xulosasiga ko'ra, oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishda mahsulotlar ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish muhim rol o'ynaydi. Uning fikriga ko'ra, diversifikatsiya yo'nalishlarini qamrab olgan kompleks qarorlarni tanlab olish lozim. Bunda bir vaqtning o'zida ikki yo'nalishdan foydalanishga asoslangan variant tanlanishi va diversifikatsiya yo'nalishlari o'zgarib borishi mumkin¹⁰. Agroklasterning mohiyati A.A. Nastin tomonidan atroflicha asoslangan. "Agroklasterning bir vaqtda va o'zaro hamkorlikda ishlab chiqarish vazifalarini hal qilish va atrof muhitni himoya qilishda birlashish maqsadida geografik jihatdan bir joyda joylashgan, o'zaro bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi, turli mulk egalari, oilaviy ferma, fermerlarni kooperativ korxonalarini, ijtimoiy va ilmiy tashkilotlar, ta'lim muassasalari va maslahat xizmatlaridan iborat bozor subyektlari tizimi" dan iborat¹¹.

A.V.Glotka tomonidan berilgan ta'rifda: "Agrosanoat majmuidagi tadbirkorlik agroklasteri, ushbu tizimda ma'lum darajada o'zaro aloqa qilish madaniyatiga ega bo'lgan bog'liqlik bilan, ishtirokchilarining umumiy iqtisodiy manfaatlarini amalga oshiruvchi va texnologik zanjir tamoyili asosida tashkil etilgan, hududiy jihatdan alohida innovatsion yo'naltirilgan integratsion tuzilma"¹² tarzida bayon etilgan bo'lsa, R.Toxchukov esa, yanada aniqroq tarzda, "Tadbirkorlik agroklasteri pirovard natijasi, sinergetik samara olish hisoblangan, ishlab chiqarishning barcha bosqichlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdan, tayyor mahsulotni sotishgacha jarayonlarni yagona takror ishlab chiqarish tarzida mujassamlashtirgan, turli faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarning birlashuvi" deya e'tirof etadi¹³.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini soliqqa tortish, davlat tomonidan qishloq xo'jaligini tartibga solishning muhim instrumentlaridan biri hisoblanadi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining eksport faoliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bir guruh iqtisodchi olimlarning xulosalariga ko'ra, davlatning soliq siyosati oziq-ovqat sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda, ularning eksport salohiyatini oshirishda muhim o'rin tutadi¹⁴. O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan E.Shodmonov agrar sohada faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini, shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatini rivojlantirish masalasini tadqiq qilgan va ular faoliyatini rivojlantirishda tijorat banklarining kredit xizmati va hisob-kitob xizmati muhim o'rin tutishini e'tirof etgan¹⁵. J.Isakov xizmat ko'rsatish sohasini banklar tomonidan kreditlash amaliyotini takomillashtirish masalasini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan va bir qator ilmiy-amaliy xulosalarni shakllantirgan. Jumladan, uning xulosasiga ko'ra, xizmat

ko'rsatish sohasini banklar tomonidan kreditlash hajmini oshirish uchun kredit riskini boshqarish amaliyotini takomillashtirish kerak¹⁶. M.Yusupovning fikricha, qishloq xo'jalik mahsulotlariga belgilangan davlat xarid narxlari bilan qishloq xo'jalik texnikalarining narxlari o'rtasida jiddiy nomutanosiblikning mavjudligi fermer xo'jaliklari va qishloq xo'jalik korxonalarini faoliyatini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi¹⁷. M.Ismaylovaning xulosasiga ko'ra, agrar sohada faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish faoliyatini moliyalashtirishning eng samarali usuli bo'lib, lizing asosida moliyalashtirish hisoblanadi¹⁸. Ammo, S.Ismaylova lizingning lizingga beruvchilar uchun samaradorligini o'rganmagan. Inflyatsiya darajasi va milliy valyutaning qadrsizlanish sur'ati yuqori bo'lgan sharoitda, lizing operatsiyalari lizingga beruvchilar uchun unchalik samarali bo'lmaydi. Chunki, lizing obyektiga hisoblangan amortizatsiya ajratmasi summasi, inflyatsiya va devalvatsiya ta'sirida qadrsizlanib, to'plangan amortizatsiya summasiga yangi lizing obyektini sotib olish imkoni bo'lmaydi. Bir guruh iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatining barqarorligini ta'minlashda mikromoliyalash tizimini rivojlantirish va ularga banklar tomonidan berilgan kreditlarni, bonifikatsiya qilish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi¹⁹.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotni bajarishda statistik guruhlash, induksiya va deduksiya, ekspert baholash, qiyosiy va trendli tahlil usullaridan foydalanildi. Ilmiy maqolani yozishda oziq-ovqat sanoat tarmog'i, ayniqsa, uning yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqaruvchi tarmog'i respublikamizda innovatsion jihatdan rivojlanayotgan tarmoqlardan biri hisoblanadi. Yog'-moy sanoati respublikamizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlovchi strategik tarmoq hisoblanadi. Shuning bilan birga mazkur tarmoqda ham bir qator muammolar mavjud bo'lib, ularni an'anaviy tahlil usullari bilan bir qatorda ekonometrik usullardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Yog'-moy mahsulotlariga talabni shakllantirish va sotishni rag'batlantirish jarayonlarini tadqiq qilishda ekonometrik usullar samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqarish tarmog'i ko'rsatkichlari dinamikasini tadqiq qilish, ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ular orasida bog'lanishlar ko'rinishini tadqiq qilish va shu asosda kelgusi davrlarga prognozlash asosida yog'-moy mahsulotlariga talabni shakllantirish va sotishni rag'batlantirish tizimini rivojlantirish mumkin. Buning uchun yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari va unga ta'sir etuvchi omillar bo'yicha ko'p omilli ekonometrik model tuzish, tuzilgan modelni turli testlar orqali tekshirish hamda modelning statistik ahamiyatligini aniqlash mazkur tarmoqni rivojlanishini ta'minlash bo'yicha optimal boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari. "Toshkent yog'-moy kombinati" AJning iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha ko'p omilli ekonometrik model tuzish uchun quyidagi omillar tanlab olindi (2009-yildan 2020-yilgacha bo'lgan davrdagi ma'lumotlar olindi. Ma'lumotlarning o'lchov birliklari turlicha bo'lganligi sababli ular logarifmlandi): natijaviy ko'rsatkich – korxonaning ishlab chiqarish hajmi, ming so'm – $(\ln Y)$, ta'sir etuvchi omillar – korxonada faoliyat olib borayotgan jami ishlovchi soni, nafar, $(\ln X_1)$, korxonaning asosiy fondlari qiymati, ming so'm $(\ln X_2)$. "Toshkent yog'-moy kombinati" AJ ma'lumotlari asosida ko'p omilli ekonometrik model tuzishdan avval modelda qanoatlantirilgan omillar bo'yicha tavsifiy statistika o'tkaziladi. Korxonaga bo'yicha to'plangan ma'lumotlarni qayta ishlashda maxsus ekonometrik modeldastirish dasturi – Eviews 10 dasturidan foydalanildi. Ma'lumotlar asosida o'tkazilgan tavsifiy statistika natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

⁸ Ерменко Д.В. Экономический аспект устойчивого развития пищевой и перерабатывающей промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Москва, 2004. – 15 с.

⁹ Зубарев К.А. Организационно-экономическое обеспечение функционирования предприятий пищевой промышленности в современных экономических условиях. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Нижний Новгород, 2003. – 11 с.

¹⁰ Толкачева С.В. Научно-методические аспекты диверсификации предприятий хлебопекарной промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Воронеж, 2007. – 18 с.

¹¹ Настин А.А. Сельскохозяйственный кластер Дании // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – Москва, 2011. №4. – 45 с.

¹² Глотка А.В. Инновационная кластерная развития АПК // Материал межрегиональной научно-практической конференции "Проблемы и перспективы государственно-правового, экономического и социального развития субъектов Российской Федерации". – Горно-Алтайский, Рино Гаг, 2008. – 104 с.

¹³ Тоxчуков Р. Р. Предпринимательский агропромышленный кластер: теоретические основы создания и функционирования в системе АПК // Современные научные исследования. Электронный научный журнал. – №2, 2012. <http://www.sni-vak.ru/info@sni-vak.ru>

¹⁴ Кириченко Д. А. Исследование вопросов современного состояния налогового учета расходов сельскохозяйственных организаций // Аудит и финансовый анализ. – 2012. – №2. – 92-96 с.; Бугаева Т.Н. Актуальные проблемы финансового обеспечения сельского хозяйства // Финансы, банки, инвестиции. – Крым, 2018. – №1. – 42-43с.; Рикова И.Н. Экспортный потенциал агропромышленного комплекса России: особенности, финансирование, прогнозы. – Финансовое исследование. – М.: 2018. – №2. – 14с.

¹⁵ Shodmonov E.Sh. O'zbekistonda agrar islohotlarni chuqurlashtirishda banklar faolligini oshirishning asosiy yo'nalishlari. I.f.n. ilm. darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T.: BMA, 2005. – 22 b.

¹⁶ Isakov J.Ya. Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishda kredit samaradorligini oshirish. I.f.d. ilm. dar. ol. uch. taqd. et. diss. avtoref. – T.: 2016. – 16-17 b.

¹⁷ Yusupov M.S. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. I.f.b. falsafa dokt. diss. avtoref. – T.: 2018. – 56 b.

¹⁸ Ismaylova S.S. O'zbekiston Agrosanoat majmuasida lizing faoliyatini rivojlantirishning iqtisodiy asoslari. I.f.n. ilm. dar. ol. uch. yoz. diss. avtoref. – T.: 2009. – 15 b.

¹⁹ Murodova D.Ch. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini mikromoliyalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. I.f.n. ilm. dar. ol. uch. taqd. et. diss. avtoref. – T.: 2019. – 56 b.,.

Omillar bo'yicha tavsifiy statistika

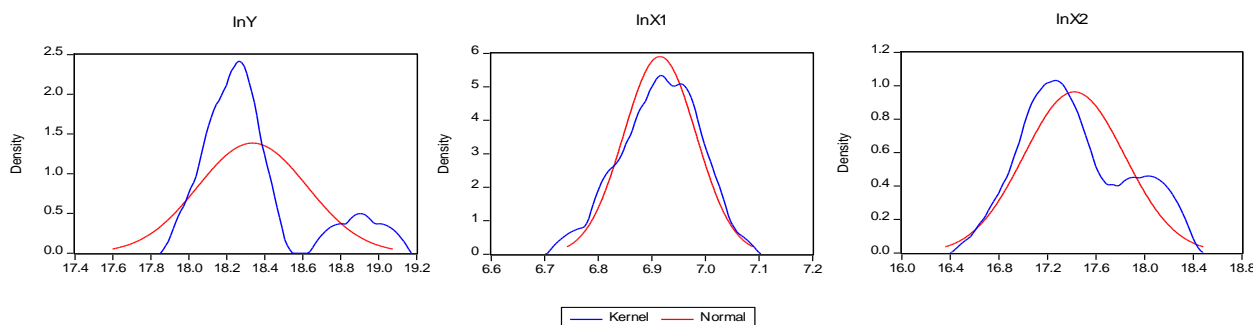
Ko'rsatkichlar	lnY	lnX ₁	lnX ₂
Mean (o'rtacha)	18.33585	6.915052	17.42058
Median (mediana)	18.26064	6.920667	17.32857
Maximum (maksimum)	19.00034	7.023759	18.06859
Minimum (minimum)	18.02503	6.782192	16.81865
Std. Dev. (standart chetlanish)	0.287939	0.067558	0.414191
Skewness (asimmetriya)	1.336644	-0.337560	0.442412
Kurtosis (ekssess)	3.751150	2.480259	2.038479
Jarque-Bera (Jak-Bera)	3.855350	0.362959	0.853718
Probability (ehtimollik)	0.145486	0.834036	0.652556
Sum (yig'indi)	220.0302	82.98062	209.0469
SumSq. Dev. (standart chetlanish yig'indisi)	0.912000	0.050206	1.887100
Observations (kuzatuvlar)	12	12	12

Jadval ma'lumotlaridan har bir omilning o'rtacha qiymati (mean), medianasi (median), maksimal va minimal qiymatlari (maximum, minimum) qiymatlarini ko'rish mumkin. Bundan tashqari har bir omilning standart chetlanishi (std. dev. (Standart Deviation) – standart chetlanish koeffitsiyenti har bir o'zgaruvchilarning o'rtacha qiymatdan qanchalik chetlanganligini ko'rsatadi) qiymatlari keltirilgan. Skewness – asimmetriya koeffitsiyenti bo'lib, u nolga teng bo'lsa normal taqsimot ekanligi hamda taqsimotning simmetrikligini bildiradi. Agar bu

koeffitsiyent 0 dan ancha farq qilsa, u holda taqsimot asimmetrik hisoblanadi (ya'ni, simmetrik emas). Agar asimmetriya koeffitsiyenti 0 dan katta, ya'ni musbat bo'lsa, u holda o'rganilayotgan omil bo'yicha normal taqsimot grafigi o'ng tomonga surilgan bo'ladi. 0 dan kichik, ya'ni manfiy bo'lsa, u o'rganilayotgan omil bo'yicha normal taqsimot grafigi chap tomonga surilgan bo'ladi. Barcha omillarning normal taqsimot funksiyalari graflari quyidagi 1-rasmda keltirilgan.

Normal taqsimot funksiyasi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$p(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma}} \cdot e^{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}}, \quad -\infty < x < \infty, \quad (1)$$

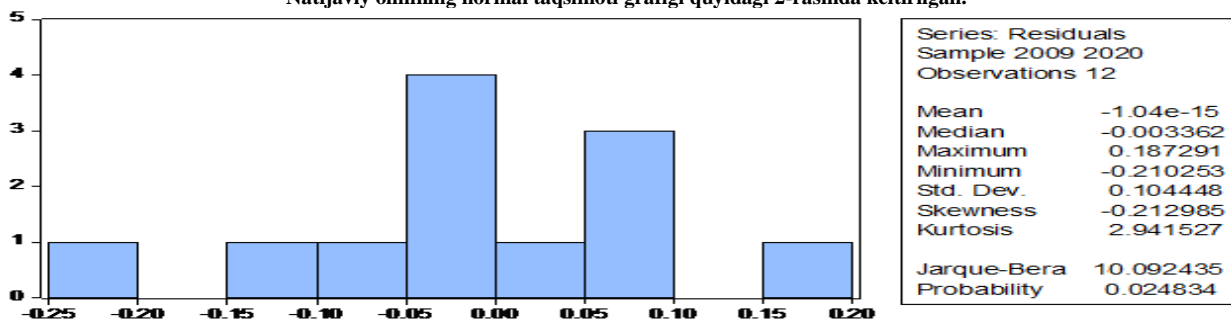

1-rasm. Omillarning normal taqsimot funksiyalari graflari

Raslardan shuni ko'rish mumkinki, deyarli barcha omillar normal taqsimot qonuniga bo'ysunar ekan. X₁ omilning ekssess koeffitsiyenti 3 dan katta bo'lgani uchun normal taqsimotning nazariy grafigidan uchqirroq bo'lgan. X₂ omildan tashqari barcha omillarning (Y va X₁) asimmetriya koeffitsiyentlari musbat bo'lganligi sababli ular graflarining o'ng "dumi" nazariy normal taqsimot graflaridan o'ngga surilgan. Faqat bitta omil X₂ ning qiymati manfiy bo'lganligi

uchun, uning taqsimot funksiyasi "dumi" chapga surilgan. Ushbu surilishlar asosan o'rganilayotgan omillarni dinamikasidagi o'zgarishlarni ko'rsatadi. Ayrim yillarda ba'zi omillar keskin ortishga ega bo'lgan bo'lsa, ayrimlarda o'zgarishlar sezilarli darajada bo'lmagan. Umuman olgandan o'rganilayotgan barcha omillar normal taqsimot qonuniga bo'ysunar ekan.

Natijaviy omilning normal taqsimoti grafigi quyidagi 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm. Natijaviy omilni normal taqsimot qonuniga bo'ysunishini tekshirish

Buning uchun Jak-Bera mezonidan foydalaniladi. Mazkur mezon statistik mezon bo'lib, kuzatuvlar xatolarini normal taqsimot momentlari

bilan uchinchi moment (asimmetriya) va to'rtinchi momentini (ekssess) normal taqsimotga tekshiradi va $S = 0$ va $K = 3$.

Jak-Bera mezonida $H_0 : S \neq 0, K \neq 3$ gipotezaga qarshi $H_0 : S = 0, K = 3$ nolinch gipoteza tekshiriladi, bu yerda S – asimmetriya koeffitsiyenti, K – eksess koeffitsiyenti. Jak-Bera mezoni quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$JB = n \left(\frac{S^2}{6} + \frac{(K-3)^2}{24} \right), \quad (2)$$

bu yerda $S = \frac{\sum e_i^3}{n\hat{\sigma}_{ML}^3}$, $K = \frac{\sum e_i^4}{n\hat{\sigma}_{ML}^4}$ va e_i – model qoldiqlari,

n – kuzatuvlar soni, $\hat{\sigma}_{ML}^2 = \frac{\sum e_i^2}{n}$, ML – maksimal haqiqatga o'xshash usulini belgilanishi.

Ushbu statistikaning ozodlik darajasi xi-kvadrat ikkita ozodlik darajasi bilan taqsimotga ega, chunki S – asimmetriya koeffitsiyenti va K – eksess koeffitsiyenti asimptotik normal, bundan uning kvadratlari ham asimptotik normaldir. Natijaviy omil normal taqsimotga bo'ysunar ekan. Bu hisoblangan parametrlar va mezonlar tomonidan tasdiqlanmoqda, ya'ni Jak-Bera hisoblangan koeffitsiyenti 10,092 ga teng va uning ehtimolligi (probability) 0,05 dan kichik (prob=0.0248).

Ko'p omilli ekonometrik modelga omillarni tanlash uchun korrelyatsion tahlil o'tkazish kerak. Buning uchun omillar o'rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblanadi. Omillar o'rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi quyidagi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ da omillar o'rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi

Covariance Analysis: Ordinary
Date: 02/17/22 Time: 19:00
Sample: 2009 2020
Included observations: 12
Correlation
t-Statistic

	Probability	LNy	LNX1	LNX2
LNy		1.000000		
LNX1		-0.332818	1.000000	
		-1.116090	-----	
		0.2905	-----	
LNX2		0.873629	-0.659897	1.000000
		5.677547	-2.777350	-----
		0.0002	0.0195	-----

Ushbu 2-jadvaldan ko'rish mumkinki, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari – bu natijaviy omil (lnY) va unga ta'sir etuvchi omillar (lnX_i) o'rtasidagi bog'lanishlar zichligini ko'rsatadi. Demak, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari natijaviy omil korxonaning mahsulot ishlab chiqarish hajmi (lnY) va ta'sir etuvchi omillar (lnX_i) o'rtasida turli xil bog'lanishlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Masalan, “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJning ishlab chiqarish hajmi (lnY) va korxonadagi jami ishlovchilar soni (lnX₁) o'rtasida bog'lanish zichligi -0,3328 ga teng. Bu esa korxonada ishlab chiqarish hajmi (lnY) va korxonadagi ishlovchilar o'rtasida teskari kuchsiz bog'lanish mavjudligini ko'rsatadi. Demak, korxonada ishlovchilar sonini oshirmaslik zarur. Xuddi shuningdek, korxonada ishlab chiqarish hajmi (lnY) bilan korxonaning asosiy fondlari qiymati, ming so'm (lnX₂) o'rtasida kuchli aloqa mavjud ekan, ya'ni ular o'rtasidagi xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentining qiymati 0.8736 teng ekan (2-jadval).

Bundan tashqari 2-jadvalda juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari ham mavjud bo'lib, ular ta'sir etuvchi omillar (lnX_i, lnX_j) o'rtasida bog'lanish zichliklarini ko'rsatadi. Bu yerda eng muhim holat bo'lib, ta'sir etuvchi omillar bir-biri bilan zich bog'lanmasligi kerak. Ya'ni, ta'sir etuvchi omillar o'rtasida multikolleniarlik mavjud bo'lmashligi lozim. Agar ikkita ta'sir etuvchi omil o'rtasida juft korrelyatsiya koeffitsiyenti qiymati 0,7 dan katta bo'lsa, multikolleniarlik mavjud deyiladi. 2-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, ta'sir etuvchi omillar o'rtasida bog'lanish zichliklari 0,7 dan katta emas ekan. Korrelyatsion matritsadagi juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari bo'yicha xulosa qiladigan bo'lsak, ta'sir etuvchi omillar o'rtasida

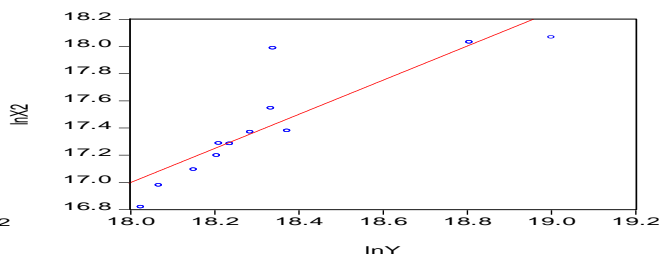
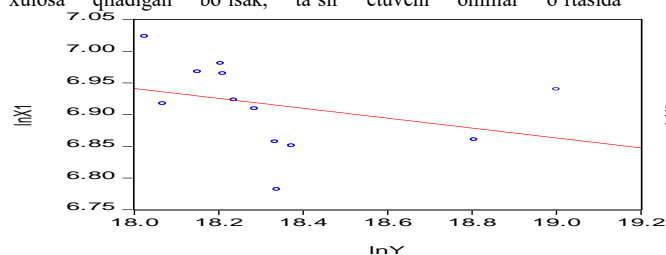
multikolleniarlik mavjud emas. Shuningdek, 2-jadvalda korrelyatsiya koeffitsiyentlarining ishonchligi va ehtimolligini aniqlash bo'yicha koeffitsiyentlar hisoblangan (hisoblangan korrelyatsiya koeffitsiyentlarining tagida joylashgan qatorlardagi qiymatlar). Har bir korrelyatsiya koeffitsiyentining pastki qismida uning t-Student mezoni hisoblangan qiymati va ehtimolligi keltirilgan. Omillar o'rtasida hisoblangan ehtimollik 0,05 dan katta bo'lmashlik sharti qo'yiladi. Masalan, korxonada ishlab chiqarish hajmi (lnY) va korxonaning asosiy fondlari qiymati (lnX₂) o'rtasida xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti

$$r_{Y, X_2} = 0,8736, t = 5,67 \text{ va } \text{prob.} = 0,0002 \text{ ga teng.}$$

Bu esa mazkur ikki omil o'rtasida zich bog'lanish mavjudligini, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti ishonchli ekanligi va 95 foiz aniqlikda ikki omil o'rtasida musbat bog'lanish mavjudligini ko'rsatadi. Juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari bo'yicha, masalan, korxonadagi jami ishlovchilar soni (lnX₁) va korxonaning asosiy fondlari qiymati (lnX₂) o'rtasida juft korrelyatsiya koeffitsiyenti

$$r_{X_1, X_2} = -0,65,$$

$t = -2,77$ va $\text{prob.} = 0,0195$ ga teng. Bu ushbu ikki omil o'rtasida sust teskari bog'lanish mavjudligini hamda juft korrelyatsiya koeffitsiyenti ishonchli emas ekanligini ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarni tekshirishda har bir omilning natijaviy ko'rsatkich bilan bog'liqligini aniqlash uchun ularning nuqtali grafiklarini ko'rib chiqamiz (3-rasm).

3-rasm. Ta'sir etuvchi omillar (lnX_i) va natijaviy omil (lnY) o'rtasida bog'lanish shaklining ko'rinishi

Demak, ko'p omilli ekonometrik modelga kiritiladigan omillar o'rtasida korrelyatsiya koeffitsiyentlari t-Student mezoni hisoblangan

qiymati va ehtimolligi bo'yicha quyiladigan talablarga javob berar ekan. Demak, tikuv trikotaj tarmog'ining yalpi mahsulotini ko'p omilli

ekonometrik modelini tuzishda barcha omillar modelga kiritamiz. Ta'sir etuvchi omillar o'rtasida multikolleniarlik mavjud emasligini tekshirishning yana bitta usuli – bu VIF (Variance Inflation Factors –

multikolleniarlik samarasini) koeffitsiyentlarini hisoblashdir. Har bir omil bo'yicha hisoblangan VIF koeffitsiyentlari quyidagi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Ta'sir etuvchi omillar o'rtasida multikolleniarlik samarasini o'lchash

Variance Inflation Factors
Date: 06/04/21 Time: 20:32
Sample: 2010 2020
Included observations: 11

Variable O'zgaruvchi	Coefficient Dispersiya koeffitsiyenti	Variance Markazlashgan VIF
lnX1	0.470446	1.771367
lnX2	0.012516	1.771367
C	38.49498	NA

Agar ta'sir etuvchi omillar o'rtasida multikolleniarlik mavjud bo'lsa, u holda Centered VIF > 10 bo'ladi. 3-jadvaldan ko'rish mumkinki, barcha ta'sir etuvchi omillarning VIF koeffitsiyentlari 10 dan kichik. Demak, bu ham omillar o'rtasidagi korrelyatsiya tahlili kabi

ta'sir etuvchi omillar o'rtasida multikolleniarlik mavjud emasligini ko'rsatmoqda. Quyidagi 4-jadval omillar o'rtasida avtokorrelyatsiya va xususiy avtokorrelyatsiyani aniqlash bo'yicha hisob-kitoblar keltirilgan.

4-jadval

Omillar o'rtasida avtokorrelyatsiya va xususiy avtokorrelyatsiyani aniqlash

Date: 02/17/22 Time: 19:05
Sample: 2009 2020
Included observations: 12

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
		1	0.551	0.551	4.6430	0.031
		2	0.146	-0.226	4.9991	0.082
		3	0.122	0.225	5.2752	0.153
		4	0.078	-0.127	5.4029	0.248
		5	-0.047	-0.049	5.4559	0.363
		6	-0.131	-0.097	5.9359	0.430
		7	-0.172	-0.088	6.0254	0.437
		8	-0.191	-0.070	6.4551	0.390
		9	-0.274	-0.201	12.665	0.178
		10	-0.356	-0.155	23.282	0.010
		11	-0.226	0.070	31.898	0.001

Omillar o'rtasida avtokorrelyatsiya va xususiy avtokorrelyatsiya testi ham yuqori olingan natijalarga mos keldi. Ya'ni, o'rganilayotgan vaqtli qatorlarda avtokorrelyatsiya mavjud emas ekan. Chunki, kuzatuvlarning barchasidan shuni ko'rish mumkinki, qoldiqlarning barchasida ehtimolliklarining qiymati 0.05dan kichik ekan. Demak, keyingi bosqichda "Toshkent yog'-moy kombinati" AJning ishlab chiqarish hajmi (lnY) bo'yicha ko'p omilli ekonometrik model tuzamiz. Umumiy holda ko'p omilli ekonometrik model quyidagi ko'rinishga ega:

$$y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_n x_n + \varepsilon, \quad (4)$$

bu yerda y – natijaviy omil, X_i – ta'sir etuvchi omillar, ε – tasodifiy xato.

Ko'p omilli ekonometrik modeldagi (4) noma'lum $\beta_0, \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ parametrlarini aniqlashda "eng kichik kvadratlar usuli" qo'llaniladi. Ko'p omilli ekonometrik modelning noma'lum parametrlarini hisoblashda EViews 10 dasturidan foydalanamiz. Hisob-kitoblar bo'yicha natijalar quyidagi 5-jadvalda keltirilgan.

5-jadval

"Toshkent yog'-moy kombinati" AJ ma'lumotlari bo'yicha ko'p omilli ekonometrik modelning hisoblangan parametrlari

Dependent Variable: Y
Method: Least Squares
Date: 02/17/22 Time: 19:06
Sample: 2009 2020
Included observations: 12

Variable O'zgaruvchi	Coefficient Koeffitsiyent	Std. Error Standart xatolik	t-Statistic t-statistika	Prob. Ehtimolliigi
lnX1	1.839765	0.685891	2.682301	0.0251
lnX2	0.805357	0.111875	7.198716	0.0001
C	-8.415999	6.204433	-1.356449	0.2080
R-squared R-kvadrat	0.868417	Mean dependent var Bog'liq o'zgaruvchi o'rtachasi		18.33585
Adjusted R-squared Tekislangan R-kvadrat	0.839176	S.D. dependent var Bog'liq o'zgaruvchi standart chetlanishi		0.287939
S.E. of regression Regressiyaning standart xatoligi	0.115472	Akaike info criterion Akayke axborot mezon		-1.267261
Sumsquaredresid Qoldiqlar kvadrati yig'indisi	0.120004	Schwarz criterion Shvars mezon		-1.146034
Loglikelihood Logarifmik haqiqatga yaqinligi	10.60357	Hannan-Quinn criter. Xannan-Kuin mezon		-1.312143
F-statistic F-statistika	29.69890	Durbin-Watson stat Darbin-Uotson statistikasi		1.960522
Prob(F-statistic) Ehtimollik (F-statistika)	0.000109			

5-jadval ma'lumotlaridan foydalanib ko'p omilli ekonometrik modelning matematik ko'rinishini keltiramiz:

$$\ln y = -8,4159 + 1,8397 \ln x_1 + 0,8053 \ln x_2$$

$$(6,2044) \quad (0,6859) \quad (0,1119)$$

$$[-1,3564] \quad [2,6823] \quad [7,1987]$$

bu yerda dumaloq qavslar ichida har bir omilning standart xatoligi va kvadrat qavslarda har bir omilning t-statistika qiymatlari.

Hisoblangan ko'p omilli ekonometrik model shuni ko'rsatadiki, "Toshkent yog'-moy kombinati" AJda faoliyat olib borayotgan jami ishlovchilar soni ($\ln X_1$) bir foizga ortsa, korxonaning ishlab chiqarish hajmi ($\ln Y$) o'rtacha 1,83 foizga ortishi mumkin ekan. Korxonada asosiy fondlar qiymatining ($\ln X_2$) bir foizga ortishi, korxonaning ishlab chiqarish hajmini ($\ln Y$) o'rtacha 0,805 foizga ortishiga olib kelishi mumkin ekan.

Ko'p omilli ekonometrik model (5) sifatini tekshirish uchun determinatsiya koeffitsiyentini tekshiramiz. Determinatsiya koeffitsiyenti natijaviy omil necha foizga modelga kiritilgan omillardan tashkil topishini ko'rsatadi. Hisoblangan determinatsiya koeffitsiyenti (R^2 – R-squared) 0,8684 ga teng. Bu esa "Toshkent yog'-moy kombinati" AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmining ($\ln Y$) 86,84 foizi (5) ko'p omilli ekonometrik modelga kiritilgan omillardan tashkil topishini ko'rsatmoqda. Qolgan 13,16 foizi (1,0-0,8684) esa hisobga olinmagan omillar ta'siridir.

Ko'p omilli ekonometrik modeldagi (5) omillarning standart xatoliklarining ham kichik qiymatlarni qabul qilganligi ham modelning statistik ahamiyati yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Modellarni turli miqdordagi omillar bilan taqqoslash imkoniyati bo'lishi va ushbu miqdordagi omillar R^2 statistikaga ta'sir etmasligi uchun odatda tekislangan determinatsiya koeffitsiyentidan foydalaniladi, ya'ni:

$$R^2_{adj.} = 1 - \frac{S^2}{S_y^2} \quad (5)$$

Tekislangan determinatsiya koeffitsiyenti (Adjusted R-squared) 0,8392 ga teng bo'lishi va uning R^2 ga yaqinligi, modelning ta'sir etuvchi omillar soni o'zgarishi atrofida qiymatlarni qabul qila olishini bildiradi.

Ko'p omilli ekonometrik modelning (5) statistik ahamiyatligini yoki o'rganilayotgan jarayonga adekvatligini (mos kelishini) tekshirishda Fisherning F – mezonini qo'llaniladi. Fisherning hisoblangan F – mezonini qiymati uning jadvaldagi qiymati bilan taqqoslanadi. Agar $F_{hisob} > F_{jadval}$ bo'lsa, u holda ko'p omilli ekonometrik model (5) statistik ahamiyatli deyiladi va undan natijaviy ko'rsatkich – "Toshkent yog'-moy kombinati" AJ mahsulot ishlab chiqarish hajmini ($\ln Y$) kelgusi davrlarga prognozlashda foydalanish mumkin bo'ladi.

Demak, (5) modelning statistik ahamiyatligini tekshirish uchun F – mezonning jadval qiymatini topamiz. Buning uchun ozodlik darajalari

$k_1 = m$ va $k_2 = n - m - 1$ hamda α ahamiyatlik darajasi bo'yicha qiymatlarni hisoblaymiz. Ahamiyatlik darajasi $\alpha = 0,05$ va ozodlik darajalari $k_1 = 2$ va $k_2 = 12 - 2 - 1 = 9$ dan kelib

chiqib, F – mezonning jadval qiymati $F_{jadval} = 4,26$ ga teng. F – mezonning hisoblangan qiymati $F_{hisob} = 29,6989$ va jadval qiymati $F_{jadval} = 4,26$ ga teng va $F_{hisob} > F_{jadval}$ sharti bajarilganligi uchun (5) ko'p omilli ekonometrik modelni statistik ahamiyatli deyish mumkin hamda undan "Toshkent yog'-moy kombinati" AJ mahsulot ishlab chiqarish hajmini ($\ln Y$) kelgusi davrlarga prognozlashda foydalanish mumkin.

Ko'p omilli ekonometrik modelning (5) hisoblangan parametrlari (regressiya koeffitsiyentlari) ishonchligini tekshirishda Studentning t-mezonidan foydalaniladi. Studentning t-mezonining hisoblangan (t_{hisob}) va jadval (t_{jadval}) qiymatlarini taqqoslab, N_0 gipotezani qabul qilamiz yoki rad etamiz. Buning uchun t-mezonning jadval qiymatini tanlangan ishonchlik ehtimoli (α) va ozodlik darajasi ($d.f. = n - m - 1$) shartlar asosida topamiz. Bu yerda n – kuzatuvlar soni, m – omillar soni.

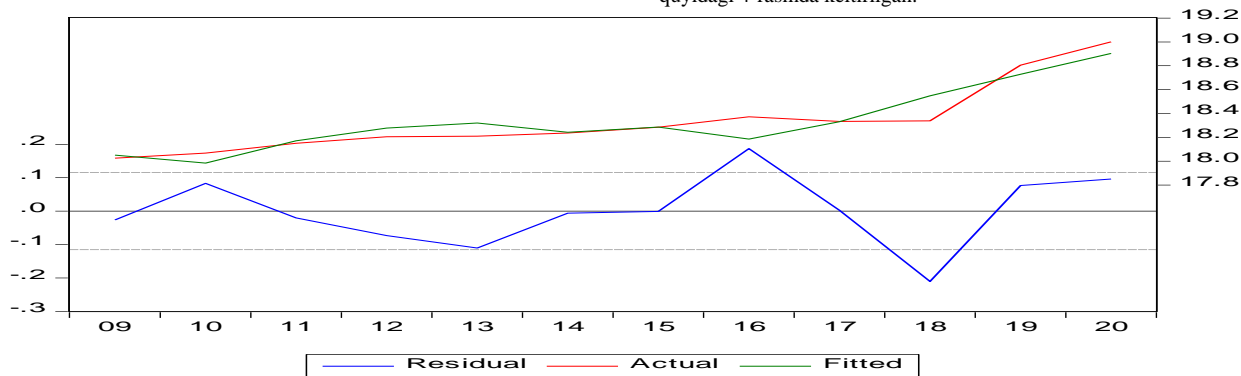
Ishonchlik ehtimoli $\alpha = 0,05$ va ozodlik darajasi $d.f. = 12 - 2 - 1 = 9$ bo'lganda, t-mezonning jadval qiymati $t_{jadval} = 2,2622$ ga teng.

Regression hisob-kitoblardan shuni ko'rish mumkinki, $\ln X_1$ va $\ln X_2$ omillar bo'yicha t-mezonning hisoblangan qiymatlari $\alpha = 0,05$ aniqlikda jadval qiymatidan katta ekanligini ko'rish mumkin (5-jadval). Bu esa mazkur omillarning ko'p omilli ekonometrik modelda qatnashishlariga imkon beradi.

Ko'p omilli ekonometrik model (5) bo'yicha natijaviy omil qoldiqlarida avtokorrelyatsiyani tekshirish uchun Darbin-Uotson (DW) mezonidan foydalanamiz. Hisoblangan DW qiymati jadvaldagi DW_L va DW_U bilan solishtiriladi. Agar $DW_{hisob} < DW_L$ dan kichik bo'lsa, qoldiqlarda avtokorrelyatsiya mavjud deyiladi. $DW_{hisob} > DW_U$ dan katta bo'lsa, qoldiqlarda avtokorrelyatsiya mavjud emas deyiladi. Darbin-Uotson mezonining pastki chegarasi qiymati $DW_L = 0,95$ ga teng va yuqori chegarasi qiymati $DW_U = 1,54$ ga teng. $DW_{hisob} = 1,9605$ ga teng. Demak, $DW_{hisob} > DW_U$ bo'lgani uchun natijaviy omil ("Toshkent yog'-moy kombinati" AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmining ($\ln Y$)) qoldiqlarida avtokorrelyatsiya mavjud emas ekan.

Natijaviy omil qoldiqlarida avtokorrelyatsiyaning mavjud emasligi ham yuqorida keltirilgan (5) ko'p omilli ekonometrik modeldan prognozda foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

(5) ko'p omilli ekonometrik modelning haqiqiy (Actual), hisoblangan (Fitted) qiymatlari va ular o'rtasidagi farqlar (Residual) quyidagi 4-rasmda keltirilgan.

4-rasm. ("Toshkent yog'-moy kombinati" AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmining haqiqiy (Actual), hisoblangan (Fitted) qiymatlari va ular o'rtasidagi farqlar (Residual) grafi)

4-rasmdan ko'rish mumkinki (4) ko'p omilli ekonometrik model bo'yicha "Toshkent yog'-moy kombinati" AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmining hisoblangan qiymatlar grafi uning haqiqiy qiymatlari grafi bilan juda yaqin joylashgan, ular o'rtasidagi farqlar ham unchalik katta emas. Bu esa (4) ko'p omilli ekonometrik modeldan "Toshkent yog'-moy kombinati" AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmini kelgusi davrlarga prognozlashda foydalanish mumkinligini yana bir isboti hisoblanadi.

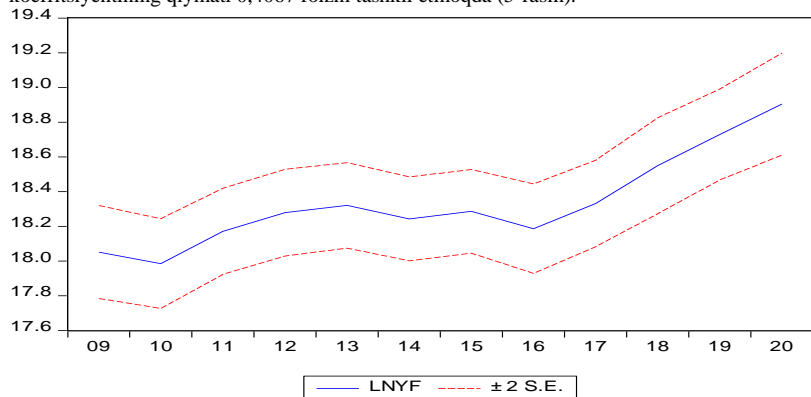
Hisoblangan (4) ko'p omilli ekonometrik modeldan kelgusi davrlarga natijaviy ko'rsatkichni prognozlashda MARE (Mean absolute percent error – foizlardagi o'rtacha absolyut xatolik) koeffitsiyenti hisoblanadi va u quyidagi formula yordamida topiladi:

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{|y_i - \hat{y}_i|}{y_i} \cdot 100\% \quad (4)$$

bu yerda y_i – natijaviy omilning haqiqiy qiymatlari, \hat{y}_i – natijaviy omilning hisoblangan qiymatlari.

Agar hisoblangan MARE koeffitsiyenti qiymati 15,0 foizdan kichik bo'lsa, modeldan natijaviy omilni prognozlashda foydalanish mumkin bo'ladi, aks holda foydalanib bo'lmaydi. "Toshkent yog'-moy

kombinati” AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmi bo’yicha MARE koeffitsiyentining qiymati 0,4067 foizni tashkil etmoqda (5-rasm).

Forecast: LNYF	
Actual: LNY	
Forecast sample: 2009 2020	
Included observations: 12	
Root Mean Squared Error	0.100002
Mean Absolute Error	0.074409
Mean Abs. Percent Error	0.404684
Theil Inequality Coefficient	0.002727
Bias Proportion	0.000000
Variance Proportion	0.035256
Covariance Proportion	0.964744
Theil U2 Coefficient	0.655198
Symmetric MAPE	0.404606

5-rasm. Hisoblangan modeldan prognozda foydalanish ko’rsatkichlari

Bu esa 15,0 foizdan kichik (MAPE=0,4046), ya’ni u 0,4046 foizni tashkil etmoqda. Shuning uchun ham (5) ko’p omilli ekonometrik modeldan “Toshkent yog’-moy kombinati” AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmini prognozlashda foydalanish mumkin. Shuning uchun ham ushbu (5) ko’p omilli ekonometrik model yordamida “Toshkent yog’-moy kombinati” AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmini kelgusi davrlarga prognoz hisoblarini amalga oshiramiz. Buning uchun avvalo har bir ta’sir etuvchi omil bo’yicha trend model tuzamiz. Trend model – bu ta’sir etuvchi omilning vaqtga bog’liq funksiyasidir hamda u umumiy holda quyidagi ko’rinishga ega:

$$X_i = \beta_0 + \beta_1 \cdot t + \varepsilon \quad (3)$$

“Toshkent yog’-moy kombinati” AJda faoliyat olib borayotgan jami ishlovchilar soni ($\ln X_1$) bo’yicha trend model quyidagi ko’rinishga ega:

$$\ln \hat{X}_1 = 6,9993 - 0,0129 \cdot t \quad (4)$$

$$R^2 = 0,4781, F_{\text{хисоб}} = 9,16, t_{\text{хисоб}} = -3,0266$$

“Toshkent yog’-moy kombinati” AJning asosiy fondlari qiymati ($\ln X_2$) bo’yicha trend model quyidagi ko’rinishga ega:

$$\ln \hat{X}_2 = 16,7024 + 0,1105 \cdot t \quad (5)$$

$$R^2 = 0,9251, F_{\text{хисоб}} = 123,557,$$

$$t_{\text{хисоб}} = 11,1156$$

Ta’sir etuvchi omillar va vaqt omili o’rtasida tuzilgan trend modellar tahlili shuni ko’rsatadiki (4) – (5) trend modellardagi barcha hisoblangan koeffitsiyentlarning statistik ahamiyatligi, parametrlarining ishonchligi aniqlandi. Demak, (4) – (5) trend modellarini hisoblaymiz va ularning hisoblangan qiymatlarini ko’p omilli ekonometrik modelga qo’yib, avvalo ta’sir etuvchi omillarning prognoz qiymatlarini, keyin esa natijaviy omilni prognoz hisob-kitoblarini amalga oshiramiz. Natijada “Toshkent yog’-moy kombinati” AJ mahsulot ishlab chiqarish hajmining (3.4) ko’p omilli ekonometrik modelga kiritilgan o’zgaruvchilarining prognoz davridagi qiymatlariga ega bo’lamiz (6-jadval).

6-jadval

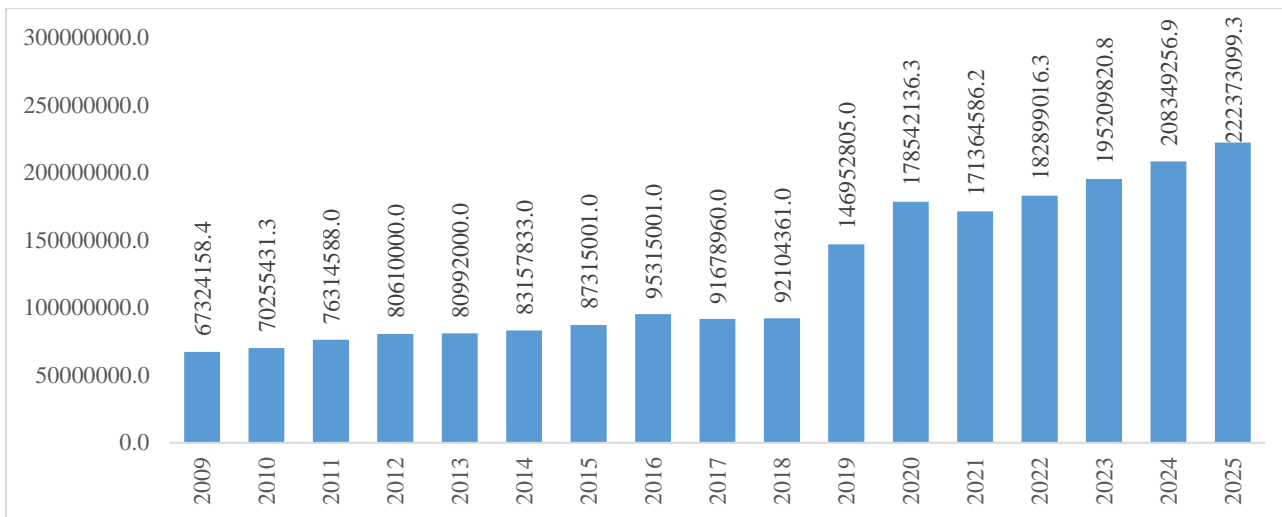
“Toshkent yog’-moy kombinati” AJ rivojlanish ko’rsatkichlarining 2009-2021 yillardagi dinamikasi va ularni 2022-2025-yillarga prognoz qiymatlari

Yillar	Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so’m, Y	Korxonada faoliyat olib borayotgan jami ishlovchilar soni, nafar, X ₁	Korxonaning asosiy fondlari qiymati, ming so’m, X ₂
2009	67324158.4	1123	20148721.0
2010	70255431.3	1010	23632178.0
2011	76314588.0	1062	26548795.0
2012	80610000.0	1076	29456421.0
2013	80992000.0	1059	32173193.0
2014	83157833.0	1016	32112090.0
2015	87315001.0	1002	34987312.0
2016	95315001.0	945	35309763.0
2017	91678960.0	951	41699734.0
2018	92104361.0	882	64899876.0
2019	146952805.0	954	67845120.0
2020	178542136.3	1033	70321458.0
2021	171364586.2	926	75434101.1
2022*	182899016.3	914	84246703.6
2023*	195209820.8	902	94088840.0
2024*	208349256.9	891	105080785.7
2025*	222373099.3	879	117356867.5

Izoh: * – ko’rsatkichlarning prognoz davridagi qiymatlari

Ushbu omillarning grafiklari quyidagicha (6 - rasmlar).

“Toshkent yog’-moy kombinati” AJ mahsulot ishlab chiqarish hajmi bo’yicha grafigi quyidagi 6-rasmda keltirilgan.

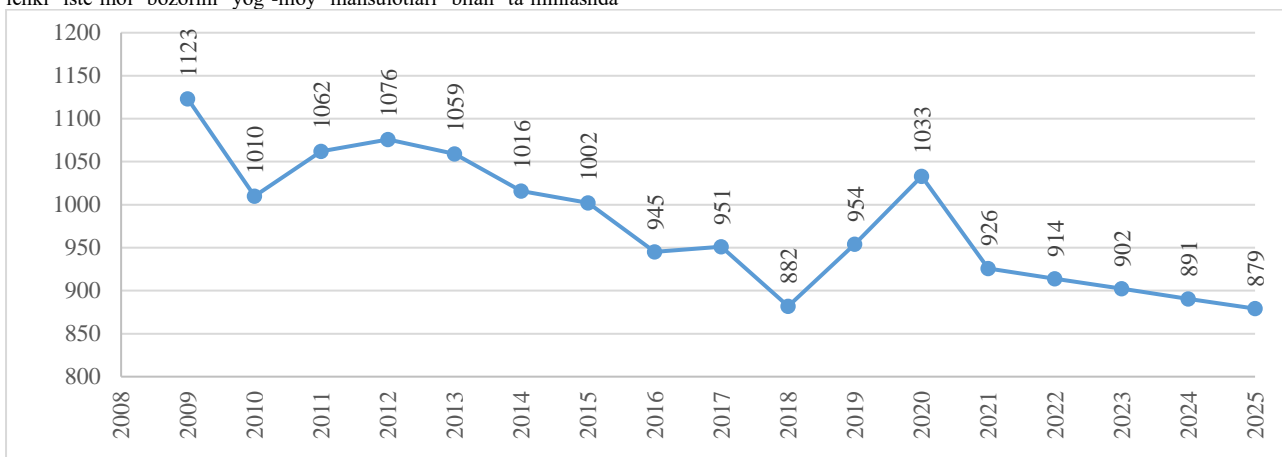
6-rasm. “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ mahsulot ishlab chiqarish hajmining 2009–2021-yillardagi dinamikasi va 2022–2025-yillarga prognoz qiymatlari.

Prognoz davrida korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi yillik o‘sishi o‘rtacha 196039155.9 ming so‘mni tashkil etmoqda. “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmi 2025-yilda 2021-yilga nisbatan 1,29 martaga oshishini ko‘rish mumkin.

Buning asosiy sababi bo‘lib, oziq-ovqat xafsizligini ta‘minlash, ichki iste‘mol bozorini yog‘-moy mahsulotlari bilan ta‘minlashda

mahsulot ishlab chiqarishning jadal rivojlanishi, biznesni yuritishning yangi shakllarining faol ko‘payib borishi, korxonaga kiritilayotgan investitsiyalar qaytimining ortib borishi bilan izohlanishi mumkin.

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda faoliyat olib borayotgan jami ishlovchilar soni bo‘yicha grafigi quyidagi 7-rasmda keltirilgan.

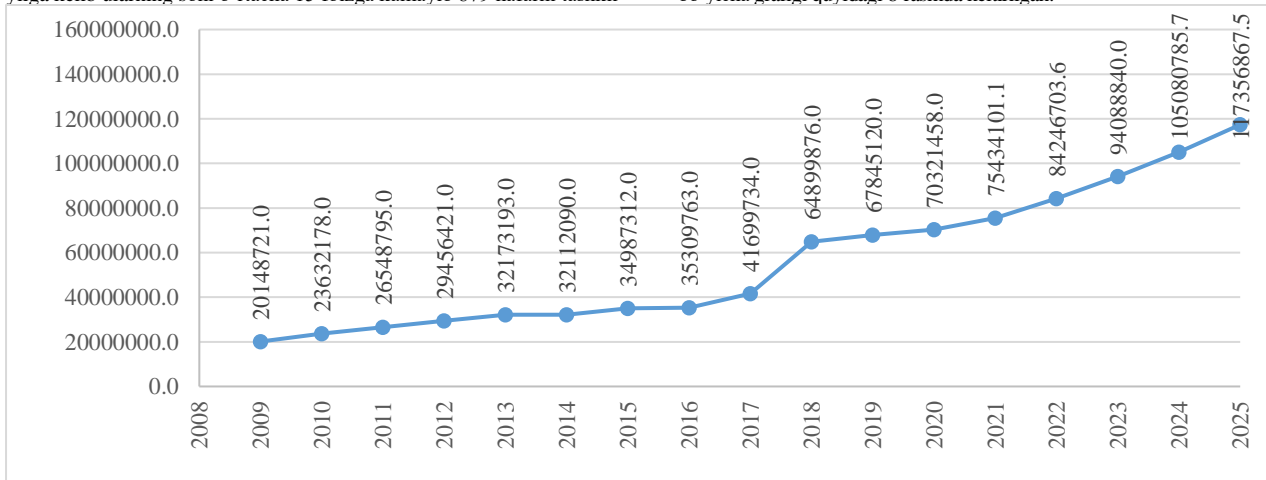

7-rasm. “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda faoliyat olib borayotgan jami ishlovchilar sonining 2009–2021-yillardagi dinamikasi va 2022–2025-yillarga prognoz qiymatlari

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda faoliyat olib borayotgan jami ishlovchilar soni prognoz davrida kamayish tendensiyasiga ega. Agar 2020-yilda korxonada 1033 nafar ishlovchilar bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib ularning soni o‘rtacha 15 foizga kamayib 879 nafarni tashkil

etar ekan. Prognoz davrida ishlovchilar sonining o‘rtacha yillik kamayishi 2020-yilga nisbatan 1.14 foizni tashkil etar ekan.

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda asosiy fondlari qiymati bo‘yicha grafigi quyidagi 8-rasmda keltirilgan.

8-rasm. “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda asosiy fondlar qiymatining 2009–2021-yillardagi dinamikasi va 2022–2025-yillarga prognoz qiymatlari

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda asosiy fondlar qiymati prognoz davrida o‘shish tendensiyasiga ega. Prognoz davrida korxonada asosiy fondlari qiymati yillar bo‘yicha barqaror o‘rtacha 100193299.2 ming so‘mdan oshib borishini ko‘rish mumkin. 2025-yilda 2021-yilga nisbatan korxonada asosiy fondlar qiymati salkam 55,57 foizga ortishi kuzatilmoqda.

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJda mahsulot ishlab chiqarish hajmining prognoz davridagi o‘shish tendensiyasi bir vaqtning o‘zida asosiy fondlarning o‘shishi va ishchilar sonining qisqarishi hisobidan bo‘lmoqda, ya‘ni kapital sig‘imi yuqori bo‘lgan o‘shishni kuzatish mumkin.

Xulosa va takliflar. O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoatini barqaror rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy yo‘llari bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

1. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida tannarxning mahsulotlarni sotishdan olingan tushum hajmidagi salmog‘ini pasaytirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish zarur:

– mehnat unumdorligini oshirish orqali ish haqi xarajatlarining mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi tarkibidagi salmog‘ini kamaytirish kerak;

– banklarning qat‘iy belgilangan stavkadagi kreditlari hisobidan xomashyo zaxiralarini shakllantirish lozim;

– mahsulotlarni sotishdan olinadigan tushumning o‘shish sur‘ati bilan tannarxning o‘shish sur‘ati o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash kerak;

– milliy valyuta nominal almashuv kursining tebranish diapazonini qisqartirish orqali importning qimmatlashishini oldini olish zarur.

2. Chorvachilikda ozuqa masalasi hal qilish orqali go‘sh t mahsulotlari narxini pasaytirish maqsadida sug‘oriladigan yerlardan chorva uchun ozuqa yetishtirishga e‘tibor qaratilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi.

3. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida aktivlarning rentabellik darajasini oshirish maqsadida, birinchidan, moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlar miqdorini oshirish yo‘li bilan sof foyda miqdorini ko‘paytirish kerak; ikkinchidan, sof foydaning o‘shish sur‘ati bilan aktivlarning o‘shish sur‘ati o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash lozim; uchinchidan, mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish orqali asosiy faoliyatdan olinadigan foyda miqdorini ko‘paytirish kerak; to‘rtinchidan, innovatsion texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish ko‘lamini kengaytirish orqali asosiy vositalarning aktivlar hajmidagi salmog‘ini pasaytirish zarur.

4. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining joriy likvidlik darajasini oshirish uchun, birinchidan, joriy aktivlarning o‘shish sur‘ati bilan joriy majburiyatlarining o‘shish sur‘ati o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash lozim;

ikkinchidan, yuqori likvidlik qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlarga qilinadigan investitsiyalar hajmini oshirish yo‘li bilan joriy aktivlar hajmini oshirish kerak;

uchinchidan, kreditor qarzdorlikning aylanish tezligini oshirish yo‘li bilan kreditor qarzlarning joriy majburiyatlar hajmidagi salmog‘ini pasaytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jahon banki. Global iqtisodiy tahlil. <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
2. Милл Дж. С. Основы политической экономии. М.: Прогресс, 1980. – 480 с.
3. Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рондерс Й. За пределами роста. М.: Наука, 1994. – 304 с.
4. Whitby M., Ward N. The UK strategy for sustainable development: a critical analysis, 1994. – 98 p.
5. Бурмистров Н.А. Формирование модернизированной стратегии развития предприятий пищевой промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Саратов, 2011. – 20 с.
6. Костюков Й.Е. Организационно-экономические аспекты эффективного развития отраслей пищевой промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Москва, 2003. – 17с.
7. Dodiyev F.U. Post pandemiya sharoitida banklar investitsiya faoliyatini rivojlantirish//Moliya va bank ishi. – T.: 2020. – № 2. – 36-41 b; Aliyev Ya.E. Oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda agrar bozorni rivojlantirish masalalari//Moliya va bank ishi. – Toshkent, 2020. – № 2. – 206-211 b.
8. Еременко Д.В. Экономические аспекты устойчивого развития пищевой и перерабатывающей промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Москва, 2004. – 15 с.
9. Зубарев К.А. Организационно-экономическое обеспечение функционирования предприятий пищевой промышленности в

5. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining faoliyatini innovatsion rivojlanishiga ko‘maklashish maqsadida, birinchidan, mazkur korxonalar uchun innovatsion texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishni venchurli moliyalashtirishni yo‘lga qo‘yish kerak; ikkinchidan, oziq-ovqat sanoati korxonalarining innovatsiyalarni moliyalashtirish amaliyotiga nisbatan solikli investitsion kreditlarni qo‘llash lozim.

6. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining investitsion faoliyatini rivojlantirish maqsadida:

mazkur korxonalarining qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish yo‘li bilan uzoq muddatli moliyaviy resurlar jalb qilish amaliyotini takomillashtirish maqsadida,

birinchidan, inflyatsiyaning mo‘tadil darajasiga erishish (yillik 3%) va milliy valyutaning devalvatsiyasiga barham berish yo‘li bilan korxonalar tomonidan chiqariladigan qimmatli qog‘ozlarning investitsion jozibadorligini ta‘minlashga ko‘maklashish lozim;

ikkinchidan, investorlarni korxonalarining uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlaridan olinadigan daromadlari soliqqa tortilmasligi kerak (inflyatsiya va devalvatsiya sur‘atining yuqori ekanligi milliy valyutada yozilgan qimmatli qog‘ozlarning investitsion jozibadorligini ta‘minlash imkonini bermaydi. Chunki, mazkur ikkala omil ta‘sirida ushbu qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarning real qiymati keskin pasayib ketadi);

resurs taqchilligi sharoitida investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda ijtimoiy, iqtisodiy, byudjet samaradorligini yagona algoritmik yondashuv orqali kompleks baholash orqali tashkil qilishga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq.

Ushbu jarayonlarni raqamlashtirish, umumiy hamma uchun shaffof bo‘lgan omillarni belgilab olish, loyihalarni hududiy, byudjet, ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligi nuqtayi-nazaridan aniq ko‘rsatkichlarni belgilab olish hamda bunda innovatsion ishlanmalardan ham samarali foydalanish joiz.

7. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini innovatsion rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirish yo‘llari (milliy innovatsion tizimni rivojlantirish, ushbu korxonalarining innovatsion portfellarini boshqarish amaliyotini takomillashtirish, mazkur korxonalarining innovatsion strategiyasini shakllantirishni takomillashtirish va strategiya doirasida belgilangan strategik va taktik maqsadlarga erishishni ta‘minlash) asoslab berildi.

8. Moliyalashtirish instrumentlaridan kompleks foydalanish orqali oziq-ovqat sanoati korxonalarini moliyalashtirish hajmini oshirish imkoniyatlari (mazkur korxonalarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarini rivojlantirish, ushbu korxonalarining tijorat banklari kreditlaridan foydalanish darajasini oshirish, ushbu korxonalar faoliyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfelli investitsiyalarni jalb etish ko‘lamini kengaytirish) asoslab berildi.

9. “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ rivojlanish ko‘rsatkichlarining 2022-2025 yillarga prognoz qiymatlari aniqlangan, tahlil qilingan va tegishli xulosalar qilingan

современных экономических условиях. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Нижний Новгород, 2003. – 11 с.

10. Толкачева С.В. Научно-методические аспекты диверсификации предприятий хлебопекарной промышленности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.е.н. – Воронеж, 2007. – 18 с.

11. Настин А.А. Сельскохозяйственный кластер Дании// Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - Москва, 2011. №4. - 45 с.

12. Глотка А.В. Инновационная кластерная развитие АПК//Материалы межрегиональной научно-практической конференции “Проблемы и перспективы государственного правового, экономического и социального развития субъектов Российской Федерации”. - Горно-Алтайский, Рио Гаг, 2008. – 104 с.

13. Тохчуков Р. Р. Предпринимательский агропромышленный кластер: теоретические основы создания и функционирования в системе АПК//Современные научные исследования. Электронный научный журнал. - №2, 2012. <http://www.sni-vak.ru/info@sni-vak.ru>

14. Кириченко Д. А. Исследование вопросов современного состояния налогового учета расходов сельскохозяйственных организаций // Аудит и финансовый анализ. – 2012. – №2. – 92-96 с.; Бугаева Т.Н. Актуальные проблемы финансового обеспечения сельского хозяйства//Финансы, банки, инвестиции. – Крим, 2018. – №1. – 42-43с.; Рикова И.Н. Экспортный потенциал

агропромышленного комплекса России: особенности, финансирование, прогнозы. – Финансовые исследования. – М.: 2018. – №2. – 14с.

15. Shodmonov E.Sh. O'zbekistonda agrar islohotlarni chuqurlashtirishda banklar faolligini oshirishning asosiy yo'nalishlari. I.f.n. ilm. darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T.: ВМА, 2005. – 22 b.

16. Isakov J.Ya. Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishda kredit samaradorligini oshirish. I.f.d. ilm. dar. ol.uch. taqd. et. diss. avtoref. – T.: 2016. – 16-17 b.

17. Yusupov M.S. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. I.f.b. falsafa dokt. diss. avtoref. – T.: 2018. – 56 b.

18. Ismaylova S.S. O'zbekiston Agrosanoat majmuasida lizing faoliyatini rivojlantirishning iqtisodiy asoslari. I.f.n. ilm. dar. ol. uch. yoz. diss. avtoref. – T.: 2009. – 15 b.

19. Murodova D.Ch. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini mikromoliyalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. I.f.n. ilm. dar. ol. uch. taqd. et. diss. avtoref. – T.: 2019. – 56 b.;

20. Чекулаев М. Загадки и тайни опционной торговли. М.: ИК Аналитика, 2001. – С. 10.

21. Black F., Scholes M. The pricing of options and corporate liabilities // The Journal of Political Economy. May - June, 1973. Vol. 81 (Issue 3). – P. 637-654.

TIJORAT BANKLARI TOMONIDAN MASOFAVIY BANK XIZMATLARINI KO'RSATISHNING AMALIY HOLATI

Xudayberganova Zarofat Zaxidovna

Toshkent moliya instituti

“Bank hisobi va audit” kafedrasida katta o'qituvchisi PhD

Email: xudoyberganova_zarofat@tfi.uz

+998909240550

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 2

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.793>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Masofaviy bank xizmatlari, Inflyatsiya, moliyaviy butik, SMS-banking, Internet-banking, Tap-to-phone tizimi, Mobil-banking, Supermarket-banking, moliyaviy savodxonlig

ANNOTATSIYA

Maqolada tijorat banklari tomonidan masofaviy bank xizmatlarini ko'rsatishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolar aniqlangan va ularni hal qilishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kirish. Jahonda aholiga sifatli masofaviy bank xizmatlari ko'rsatishda raqobat kurashining yanada ortib borishiga, tijorat banklari faoliyati samaradorligining xalqaro darajadagi reytingini baholashga e'tibor qaratilmoqda. Jahon banki hisobotlariga ko'ra «pandemiya raqamli bank xizmatlaridan ilk foydalanuvchilar sonining 40 foizi onlayn-banking xizmatidan foydalangan bo'lib, Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasida – 54 foiz, Lotin Amerikasi va Karib havzasi mintaqasida – 15 foiz, Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasida – 10 foizni tashkil etdi»¹. Tijorat banklari tomonidan masofaviy bank xizmatlarini ko'rsatish jarayonidagi nomuvofiqliklarning mavjudligi va masofaviy bank xizmatlari ko'rsatish sifatining turli darajada ekanligi ushbu sohaga alohida e'tibor qaratilishini taqozo etmoqda.

Jahonda tijorat banklari tomonidan masofaviy xizmatlar ko'rsatishni rivojlantirish hamda yangi zamonaviy bank xizmatlarini joriy qilish va ularning sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlarga e'tibor qaratilmoqda. Tijorat banklari masofaviy bank xizmatlarini kengaytirish, banklar tomonidan masofaviy xizmatlarni mijozlarga yetkazish madaniyatini oshirish aholi keng qatlamining bankka bo'lgan ishonchini oshirish, banklar tomonidan yirik mijozlarni jalb qilish va ularning talab va takliflarini e'tiborga olgan holda yangi masofaviy xizmat turlarini taklif etish, mijozlarning fikrini doimiy e'tiborga olgan holda xizmat ko'rsatish masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, banklar tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlari nazariyasi tarixi qator bosqichlarni bosib o'tgan. Bank xizmatlari nazariyasi rivojlanishini boshlang'ich bosqichida X.Duglas² va G.Brayanning ilmiy ishlari banklar xizmati bozori hamda uning bank xizmatlari segmentini o'rganishga bag'ishlangan. Ikkinchi bosqichda, mamlakatlarning iqtisodiyot tizimlari faoliyatini xususiyatlarini hamda boshqa omillarning bank xizmatlari bozoriga ta'sirini tadqiq etishga bag'ishlangan F.Derek³ O.Donnel, E.Ballarini ilmiy ishlarida aks etadi. Keyingi 3-bosqichda «Moliyaviy supermarket» va «moliyaviy butik» g'oyalari bo'yicha fikrlar ilgari surilgan. Bank xizmatlari bozorida mavjud ko'rsatilayotgan elektron xizmatlar keng tarqalgan bo'lib, banklarning birlashish va singib ketish holatlari ko'paydi. Bu borada D.Jentle, J.Sinki⁴, P.Rouz ilmiy ishlarini alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Tijorat banklarining masofaviy xizmatlari bo'yicha biz qator MDH davlatlari olimlarining ham qarashlarini o'rganib chiqishga harakat

qildik. Albatta, bu sohada rossiyalik olimlarning asarlarida turlicha yondashuvlarni ko'rishimiz mumkin. Rossiyalik iqtisodchi olimlar tijorat banklarining masofaviy xizmatlari to'g'risida ko'pchilik bildiradigan fikr atrofida fikrlar bildirishini ko'rishimiz mumkin. Iqtisodchi olim I.I.Bichkova «tijorat banklarining masofaviy xizmatlarini aksariyat hollarda mijozning bankga bormasdan kompyuter texnologiyalari va telefon tarmog'i orqali topshirig'iga asosan amalga oshirilishi»⁵ deb qaraydi. O.I.Lavrushin «banklarning masofaviy xizmatlari bu bankning o'z mijozlari (jismoniy va yuridik shaxslar)ga turli bank operatsiyalariga masofadan turib ruxsat berish bo'yicha kompleks xizmatlaridir»⁶ degan ta'rif beradi. Shuningdek, O.I.Lavrushinning fikricha, «bank operatsiyalari bank funksiyalarining amaliyotda amalga oshirilishi bo'lsa, bank xizmatlari esa bir yoki bir necha operatsiyalarning bank mijozni topshirig'iga asosan va ma'lum to'lov evaziga amalga oshirilishini ko'zda tutadi degan qarashni o'rtaga suradi»⁷. Albatta, tijorat banklarining masofaviy xizmatlari o'zining qo'llanilishi va bajarilishi jihatdan masofadan amalga oshiriladigan xizmatdir. Ammo, prof. O.I.Lavrushinning yuqorida keltirib o'tgan fikrlari bizni bank operatsiyalari, bank xizmatlari va mahsulotlari to'g'risida qisqacha bo'lsada fikrimizni bayon qilishga undaydi.

Rossiyalik olimlar A.M.Tavasiyev, T.Y.Mazurina, V.B.Bichkovlarning fikricha, «bank xizmatlari bank operatsiyalariga qo'shimcha hisoblanib ularga bank operatsiyalarining qo'shimcha bir turi sifatida qarash mumkin. Ushbu olimlarning fikri bo'yicha bank xizmatlari va bank operatsiyalari o'rtasida farq mavjud emasdek tuyuladi. Lekin biz bilamizki, bank bank faoliyati mijozlar va ularning talablarini qondirish bilan bog'liq. Shuning uchun banklar operatsiyalarni amalga oshirish uchun mijozlarga qanday va qaysi turdagi xizmatlar ko'rsatishi mumkinligini belgilab olishi, ularni mijozlarga yetkazishi lozim»⁸. E.P.Jarkovskaya «...bank masofaviy xizmatlari bank ofisida aynan bank xodimi va mijoz ishtirokida emas balki, uyda, ish joyida, umuman mijozga qulay bo'lgan xohlagan joyda xizmat ko'rsatishdir»⁹ degan ta'rifni keltiradi. Mazkur olimning mijoz aynan bank ofisiga kelmasdan bank xizmatidan foydalanishi mumkinligi to'g'risidagi fikrlarini noto'g'ri deb unga e'tirof bildirib bo'lmaydi, chunki tijorat banklarining masofaviy xizmati mijoz tomonidan bank ortidan amalga oshiriladi. A.S.Goncharukning «Chakana bank xizmatlari – bu aholiga tijorat bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy, oilaviy ehtiyojlarini qondirish uchun standartlashtirilgan bank mahsulotlariga

¹ Jahon banki hisoboti <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/06/29/covid-19-drives-global-surge-in-use-of-digital-payments> ma'lumotlari asosida.

² Duglas X. Bankovskaya politika v oblasti kreditovaniya. – M.: Slovo, 1971. – 508 s.

³ Дерек Ф. Глобальная стратегия банков. – М.: Экономика и финансы, 1990. – 385 с.

⁴ Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 1018 с.

⁵ Бычкова И.И. Технологические инновации в продажах банковских продуктов / И. И. Бычкова, О. Г. Семенова // Современные технологии управления. - 2016. - №3 (63). - С. 55-62.

⁶ Лаврушин О.И. Деньги, кредит, банки: Учебник / Под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О.И.Лаврушина. -М.: КНОРУС, 2016.- 576 с.

⁷ Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. М: Финансы и статистика, 2011. 454 с.

⁸ Тавасиев А.М., Т.Ю.Мазурина, В.Б.Бычков.Банковское кредитование.М.:ИНФРА-М.2012.507 с.

⁹ Жарковская Йе.П. Банковское дело.М.: ОМЕГА-Л. 2014. 413 с.

asoslangan xizmatdir»¹⁰.

Mahalliy olimlarimizdan prof. Sh.Z.Abdullayevaning¹¹ masofaviy bank xizmatlari to'g'risidagi fikrlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular axborot texnologiyalarining rivojlanishi internetda moliyaviy xizmatlar ko'rsatish imkoniyatini kengaytirayotganligi, ilg'or firmalar va tijorat banklari bugungi kunda bu imkoniyatdan foydalangan holda mijozlarga masofadan turib xizmat ko'rsatish, elektron pullar hisobini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'layotganligiga, mamlakatimiz tijorat banklarida bank hisob-varaqlarini masofadan turib boshqarishni rivojlantirish kunning muhim masalalaridan biri ekanligiga e'tibor qaratgan. Prof. Sh.Z.Abdullayevaning tijorat banklari masofaviy xizmatlarida axborot texnologiyalar rivojlanishi, banklar va aynan ilhor zamonaviy internet xizmatlarini ko'rsatuvchi firmalar bilan hamkorlik masalasining muhim jihatlari mavjudligini bugungi kunning tablari ko'rsatmoqda. Chunki banklar o'zi bu sohada faoliyat olib borganidan ko'ra maxsus xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning xizmati ancha samarali bo'lishi mumkin.

Tijorat banklarining masofaviy xizmatlari bo'yicha o'z tadqiqotlarini olib borgan mahalliy olimlarimizdan yana biri Z.T.Mamadiyarovning fikricha, «...bank tizimida masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishi, birinchidan, odamlar hayotidagi o'zgarishlar, yangi axborot texnologiyalarning joriy etilishi, ikkinchidan, bank operatsiyalarining avtomatlashtirilganligi bilan bog'liq»¹². Biz bank xizmatlarining rivojlanishi, jumladan, insonlar hayotini yengillashtiruvchi masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishi sohasida tadqiqotchi Z.T.Mamadiyarov tomondan keltirilgan fikrni qo'llab-quvvatlaymiz. Jahonda, jumladan, mamlakatimizda ham axborot texnologiyalarining rivojlanishi banklarning masofaviy xizmatlarining ham rivojlanishiga turtki bo'lmoqda. Biz ushbu muallifning keltirgan fikriga qo'shimcha ravishda ta'kidlamochimizki, aynan globallashtiruvchi jarayonlari banklarning masofaviy xizmatlarining rivojlanishi, ularning ommalashuvi va keng ko'lamda har yili yangi turdagi xizmat turlarining ko'payishiga zamin yaratmoqda.

Tijorat banklari xizmatlari, ayniqsa ular tomonidan amalga oshiriladigan chakana xizmatlari bo'yicha o'zining tadqiqot ishlarini olib borgan tadqiqotchilarimizdan X.Xudoyarova¹³ «bank chakana xizmatlari bozorini takomillashtirishga qaratilgan strategik maqsadga erishishda, chakana bank xizmatlarini yetkazib berish jarayonini bir standartga solish asosida zamonaviy, innovatsion «online» xizmat turlarini joriy etish orqali, bank chakana xizmatlari bozorini yanada takomillashtirish hamda bank mijozlari talabini qondirish» taklifini ilgari surish orqali tijorat banklarining masofaviy xizmatlarini yanada rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanligiga urg'u berganligini ko'rishimiz mumkin. Tadqiqotchilarimizdan X.Xudoyarovning fikrlari shu jihatdan ijobiyki, bank xizmatlarining qaysi turi bo'lishidan qat'i nazar ular bank mijozlarining ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. «Biroq, bank xizmatlari orasida bank masofaviy xizmatlarining ahamiyati katta, chunki u mijozning faoliyatini yengillashtiradi va uning bank bilan bog'liq ba'zi xarajatlarining kamayishiga olib keladi»¹⁴, mijoz faoliyatining tezlashuviga va boshqa qator ijobiy qulayliklarga zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotni bajarishda statistik guruhlash, induksiya va deduksiya, ekspert baholash, qiyosiy va trendli tahlil usullaridan foydalanildi. Ilmiy maqolani yozishda Respublika tijorat banklari tomonidan masofaviy xizmatlarni ko'rsatish yillar davomida rivojlanib borayotgan bo'lsa-da, ushbu xizmatlarning yanada taraqqiy topishida muammolar yo'q deb bo'lmaydi, ularni amaliy holatini tahlili usullardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Banklar tomonidan mijozlarga erkinliklar yaratish va ularga o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga o'tish tamoyili asosida keng ko'lamdagi masofaviy xizmat turlari taklif qilinmoqda. Xizmat ko'rsatishni elektronlashtirish, ularni unifikatsiyalash va mobilini oshirish davr talabiga aylanib bormoqda. Mijozlarga masofadan xizmat ko'rsatishning takomillashib borishi bank xizmatlari ichida mijozga telefon, modem va kompyuter yordamida bank operatsiyalarini o'tkazishga imkon beradi va bank xizmatlari tannarxini pasaytiradi, operatsiyalar tezligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari. Respublikada innovatsion texnologiyalardan foydalanuvchilar bilan bir qatorda bank hisob-varaqlarini masofadan turib boshqarish tizimlaridan foydalanuvchilar soni ham kundan kunga ortib bormoqda. Axborot texnologiyalari yutuqlarini banklar faoliyatiga

dadillik bilan tatbiq etilishi hamda shular asosida mukammal dasturlar yaratilishi va bank xizmatlarini yo'lga qo'yilishining mustahkam platformasi yaratilgan bo'lib, bugungi kunda yangi zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan dasturiy ta'minotlar amaliyotda foydalanilib kelinmoqda.

Shuningdek, mamlakat to'lov tizimini yangi texnologiyalardan foydalangan holda bank mijozlariga o'z turgan joyidan, kompyuter yoki elektron aloqa tizimi bilan bank operatsiyalarini amalga oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Yangi texnologiyalarga asoslangan masofaviy bank xizmatlari orqali bank mijoz o'z ish joyida yoki boshqa o'ziga qulay sharoitda to'lovlarni o'tkaza olishi, to'lov o'tishi bosqichlarini kuzatib turishi, hisobotlarni olish kabi barcha bank amaliyotlaridan istalgan vaqtda foydalanish imkoniyatini yaratadi. «Internet-banking» bilan mijoz o'z joyidan internet orqali bank saytiga ulanib, o'z hisob raqamiga tushayotgan pullarni ko'rish, pul o'tkazmalarini tayyorlab bankka uzatishi mumkin. Bank mijoz uchun SMS-banking masofaviy bank xizmati quyidagi amallarni bajarish imkoniyatlari beriladi. Ya'ni, hisob-varag'iga kelib tushgan mablag'lar, hisob-varaqdan qilingan xarajatlardan, hisob-varaq balansi, kun davomida o'tkazilgan bank operatsiyalari haqida operativ ma'lumot olish va h.k. Mijozlarga qulaylik yaratish maqsadida bankomatlar yagona tarmoqqa ulangan bo'lib, mijozlar o'z bankidan boshqa banklar bankomatidan ham foydalanishi mumkin. Ayni vaqtda bank-moliya xizmatlari ko'lamini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

«2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»¹⁵ va «2025-yil 1-iyuldan tadbirkorlikga oid barcha majburiy talablar yagona elektron reestrini ishga tushirish rejalashtirilganligi, aholi daromadlari tarkibida eng yuqori o'sish sur'atlari ish haqi ko'rinishidagi daromadlarning 25,4 foizga (2020-yildagi o'sish 14,1 foiz), mol-mulkdan olingan daromadlarning 27,2 foizga, transfertlar, jumladan, nafaqa ko'rinishidagi daromadlarning 47,9 foizga, xorijiy pul o'tkazmalarining 35 foizga (AQSh dollari ekvivalentida) o'sishi kuzatildi»¹⁶. Bu o'z navbatida aholining masofaviy bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini oshirdi. Bugungi kunda mamlakatimizda 32 ta tijorat banklari, ularning 861 ta filiallari, 356 ta mini-banklari, 866 ta bank xizmatlari ko'rsatish ofislari yuridik va jismoniy shaxslarga bank masofaviy xizmatlari ko'rsatib kelmoqda.

Ayniqsa, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida 2019/2021 yillarda jami 15,7 trln. so'mdan ko'p imtiyozli kreditlar ajratilishida masofaviy xizmatlardan foydalanish ko'lami sezilarli oshdi. va bu orqali 633 mingdan ziyod oilalar tadbirkorlikni yo'lga qo'yildi. Bu ko'rsatkich bank masofaviy xizmatlarining 2020-yildagi 2,6 foizdan 12,1 foizgacha tezlashib, iqtisodiyotda investitsion va iste'mol talabining oshishiga xizmat qildi. O'z navbatida, aholi umumiy daromadlarining YaIMdagi ulushi 2020-yildagi 66 foizdan 70 foizgacha oshishiga imkon berdi. Mijozlarga bank masofaviy xizmatlar ko'rsatish banklar tomonidan bu xizmatlarni yaratish va joriy etish jarayonlariga tezviy bog'liq.

Masofaviy xizmatlarni ko'rsatishda bank boshqaruvi hamda hukumatimiz tomonidan qabul qilingan qonunlardan kelib chiqqan holda ish faoliyatini tashkil qilinib, bugungi kunda bank masofaviy xizmatlarida eng ko'p rivojlangan hamda keng tarqalgan iste'mol kreditlari hamda pul o'tkazmalari juda katta salmoqqa ega bo'lib kelmoqda.

Bank tomonidan so'nggi yillarda ko'plab omonatlar joriy qilinishi bilan bir qatorda daromadli karta omonat turlari ham joriy qilingan bo'lib, bu turdagi omonatlarni muddati 6 oygacha va omonatchi tomonidan uning omonat mablag'iga hisoblangan foizlar har oyda o'z kartasiga tushurish imkonini beradi. Bank mahsulot innovatsiyalari sohasida xaridor talabi omilining rivojlanib borish ko'lami yangi bank tomonidan qo'llanilayotgan texnologiyalar bilan belgilanadi. Shu bilan birga, tijorat banklarining masofaviy xizmatlarini rivojlantirish mobil to'lov dasturlari imkoniyatlarini yanada kengaytirishni taqozo etmoqda. Ushbu mexanizmlarning yagona platformada joriy qilinishi, bank masofaviy xizmatlari ko'lamining kengaytirilishi uning mijozlariga bir qator yangi imkoniyatlarni yaratadi. Bank xizmatlaridan foydalanishda qo'shimcha qulayliklar yaratish maqsadida mijozlarga bank va to'lov xizmatlaridan bank filiallariga yoki to'lov tashkilotlariga bevosita tashrif buyurmasdan masofaviy tarzda foydalanish imkoniyatini beruvchi mijozlarni

¹⁰ Гончарук А.С. Институциональные аспекты развития сегмента розничных банковских услуг: дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / Сев.-Осет. гос. ун-т им. К.Л. Хетагурова - Шахты, 2012. - 183 с.

¹¹ Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi. T.: «IQTISOD-MOLIYA» 2017. 535-536 bb.

¹² Mamadiyarov Z.T. Tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish. Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2019. 56 b.

¹³ Xudoyarova X.A. O'zbekistonda chakana bank xizmatlari amaliyotini takomillashtirish. Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2020. 63 b.

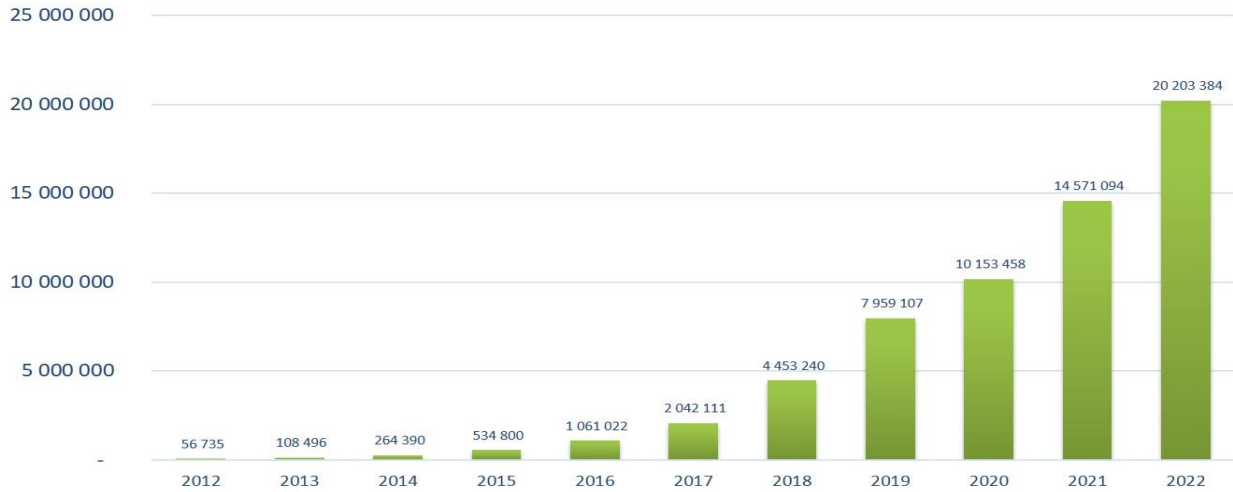
¹⁴ Xudoyarova X.A. O'zbekistonda chakana bank xizmatlari amaliyotini takomillashtirish. Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2020. 63 b.

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning «2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF — 60 - sonli Farmoni. 29.01.2022 y.

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlaridan olindi.

masofaviy biometrik identifikatsiya qilish tizimi joriy etildi. 2021-yil sentyabr oyidan boshlab mobil xizmatlarni ko'rsatishda raqamli identifikatsiya qilish mexanizmi (Face ID) amaliyotga joriy etilib, ushbu

texnologiyadan 11 ta tijorat banki, 4 ta to'lov tashkiloti va 4 ta marketpleys foydalanmoqda.

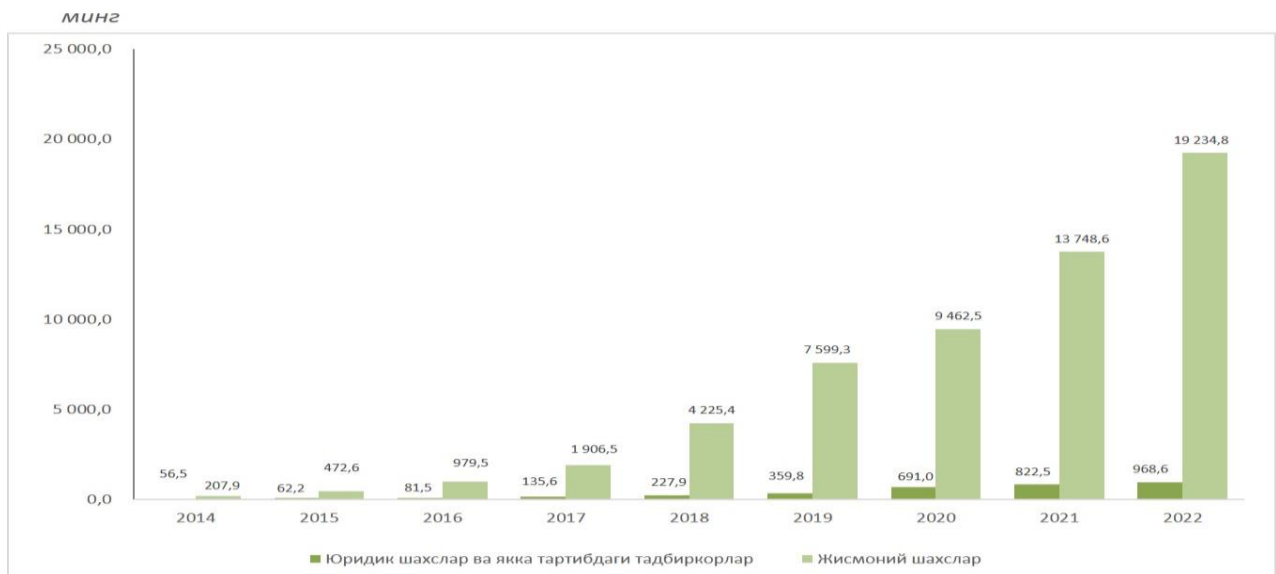

1-rasm. Masofadan bank xizmati ko'rsatish tizimidan foydalanuvchilar soni¹⁷

Aholi uchun respublika va xorijiy to'lov tizimlari infratuzilmasida hisob-kitoblarni amalga oshirish imkoniyatini beruvchi 15 ta tijorat banklari tomonidan 652 mingdan ortiq kobeydjing bank kartalari muomalaga chiqarildi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar ko'lamini oshirish va mijozlar xaridlarini rag'batlantirish maqsadida mobil aloqa operatorlari va to'lov tashkilotlari bilan hamkorlikda banklar tomonidan ko-brend kartalarini muomalaga chiqarish loyihalari boshlandi. Kontaktsiz to'lov xizmatlarini rivojlantirish doirasida joriy etilgan Tap-to-phone tizimi (terminalsiz) orqali tadbirkorlik subyektlari uchun to'lovlarni qabul qilish imkoniyatini beruvchi xizmatdan 380 ta tadbirkorlik subyekti foydalanishni boshladi.

ta to'lov tashkilotlariga o'z faoliyatini amalga oshirish bo'yicha litsenziyalar berilgan. Shuningdek, hisobot yilida, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish hamda moliyaviy ommaboplikni oshirish borasidagi ishlar davom ettirildi. 2020-yilning 1-mart holatiga ko'ra, bank hisob-varaqlarini masofadan turib boshqarish tizimlaridan foydalanuvchilar soni 10,4 million kishidan oshdi, shundan «Internet-banking» dasturiy majmuasi xizmatlaridan foydalanuvchilar 699 ming kishidan ko'proq odamni tashkil etdi, «Mobil-banking» va «SMS-banking» xizmatlaridan foydalanuvchilar 9,68 million kishidan ziyodroq tashkil etilib, ular 2014-yilga nisbatan deyarli 40 barobarga oshgan.

To'lov xizmatlari bozorida raqobat muhitini kuchaytirish maqsadida Markaziy bank tomonidan 1 ta to'lov tizimi operatori va 15

2-rasm. Masofadan bank xizmat ko'rsatish tizimidan foydalanuvchilar tarkibi soni¹⁸

2020-yilning 1-mart holatiga ko'ra, bank hisob-varaqlarini masofadan boshqarish tizimlaridan foydalanuvchilar soni 10,4 million

kishidan oshdi, shundan «Internet-banking» dasturiy majmuasi xizmatlaridan foydalanuvchilar 699 ming kishidan ko'proq odamni

¹⁷ cbu.uz.– O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlaridan olindi.

¹⁸ cbu.uz.– O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlaridan olindi.

tashkil etdi, «Mobil-banking» va «SMS-banking» xizmatlaridan foydalanuvchilar 9,68 million kishidan ziyodroq tashkil etib, ularning soni 2014-yilga nisbatan deyarli 40 barobarga ko'paydi. Shuningdek, mijozlarga qulaylik yaratish maqsadida bankomatlar yagona tarmoqqa ulangan bo'lib, mijozlar nafaqat o'z banki bankomatidan balki boshqa banklar bankomatidan ham foydalangan holda xizmatdan foydalanishi mumkin. Ayni vaqtda bank-moliya xizmatlari ko'lamini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jismoniy shaxslar bilan ishlash moliya muassasalarida alohida e'tibor qaratiladigan yo'nalishlardan biridir. Ipoteka-bank jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan amaliyotlarni bir muncha kengaytirmoqda. Masofadan turib bank xizmatlaridan foydalanuvchilarni banklar miqyosida keng tahlil qilish ham amaliyotda ancha samarali bo'lib banklar tomonidan ko'rsatiladigan masofaviy xizmatlarni son va sifat jihatdan yaxshilashga xizmat qilishi mumkin.

Respublikamiz bank tizimida bank masofaviy xizmatlari uzluksiz rivojlanib borayotganligidan dalolat beradi. Bugungi kunda muomalaga eng ko'p bank kartalarini chiqarayotgan bank Xalq banki ekanligini ko'rishimiz mumkin va bu bankning 2022-yil boshiga muomalada mavjud kartalari soni 5 647 420 tani tashkil etadi. Shuningdek, ikkinchi o'rinda 3 385 841 soni bilan Agrobank, uchinchi o'rinni 2 mln.dan ortiq kartalarga ega bo'lgan TIF Milliy bank va Ipoteka-bank egallasa, keyingi o'rinlarda 1-1,5 mlndan ortiq kartalarga ega bo'lgan O'zsanoatqurilishbanki, Ipak Yo'li banki, Hamkorbank, Asaka bank, Aloqabank va Mikrokreditbanklar egallashmoqda. O'rnatilgan to'lov terminalari soni jihatdan tahlil qilinganda ham Xalq banki tomonidan 2022-yilda ular soni 51 771 tani, Agrobankda 43 402 tani, Ipoteka bankda 42 213 tani tashkil etib bu uchala bank yetakchi o'rinlarni egallayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bank tizimida bankomat va infokiosklar o'rnatish va ular soni bo'yicha Agrobank yetakchi o'rinni egallab bu bank tomonidan 2022-yil boshiga bankomat va infokiosklar qariyb 2000 tani tashkil etmoqda. Shuningdek bu sohada Xalq banki, Hamkorbank, Ipoteka-bank kabi banklar yuqori ko'rsatkichlarga ega.

Tijorat banklari filiallarining mamlakatimiz hududida qamrovi qanchalik ko'p bo'lsa banklar tomonidan o'rnatiladigan xizmat ko'rsatish tizimi vositalari soni ham shunchalik yuqori. Masalan, Xalq banki, Agrobank, TIF Milliy bank va Ipoteka-bank bo'linmalarining joylarda ko'pligi ular tomonidan chiqarilgan bank kartalari, o'rnatilgan to'lov terminalari, bankomat va infokiosklar sonining ham boshqa tijorat banklariga nisbatan ko'p bo'lishiga asos bo'lmoqda.

Eng muhimi agar biz 2021-yil yanvar-dekabr oylari davomida to'lov terminalari orqali tushgan tushumlarni tahlil etadigan bo'lgan bu yerda tushum miqdorida turli tumanlikni yuzaga keltirib tushumlar banklar tomonidan o'rnatilgan to'lov tizimi vositalariga unchalik proporsional yoki bog'liq emasligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, bank tizimida muomalaga eng ko'p bank kartalarini chiqarayotgan, terminallar, bankomat va infokiosklar o'rnatish va ular soni bo'yicha yetakchi o'rinni egallab turgan Agrobankning ulushi 5 369 246 mlrd.so'mni tashkil etmoqda. 2021-yil yanvar-dekabr oylari davomida to'lov terminalari orqali tushgan tushumlar bo'yicha yetakchi o'rinni Aloqabank egallab bu yo'nalishdagi pul tushumlari 17 246 211 mlrd.so'mni tashkil etdi.

Ipoteka bankda pul tushumlari 8 788 459 mlrd. so'm bo'lib bu bank ikkinchi o'rinni egallamoqda. Xalq banki esa 7 768 397 mlrd.so'm bilan uchinchi o'rinni egallamoqda. Shuningdek, bu sohada TIF Milliy bank, Agrobank va Hamkorbanklar ham ijobiy ko'rsatkichlarga ega ekanligiga e'tibor qaratish lozim. Ammo, ba'zi tijorat banklarida to'lov vositalarini o'rnatish va ulardan foydalanishni o'rmiga qo'yish borasida hali hanuzgacha qator yechimini kutayotgan masalar borligi e'tiborga molikdir.

Aholining bankka bo'lgan ishonchi, muassasaning obro'si, nufuzini yuqori bo'lishiga sabab bo'ladi. Negaki, yuridik shaxslardan farqli o'laroq, jismoniy shaxslar bilan amaliyotlarni tez bajarilishidadir. Shuni inobatga olgan holda Ipoteka-bankda aholining bank xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun turli toifadagi yangi xizmat turlari taklif etilmoqda. Ushbu amaliyotlarni sifat jihatdan yuqori saviyada bajarish uchun bank so'nggi yilda ko'pgina ishlarni amalga oshirdi.

1-jadval

O'zsanoatqurilishbankning ustav kapitali hajmi va dinamikasi¹⁹, mlrd. so'm

Ko'rsatkichlar	01.01.2018	01.01.2019	01.01.2020	01.01.2021	01.01.2022
O'zsanoatqurilishbank ustav kapitali hajmi	1452	1876,7	4634,5	4634,5	4634,5
<i>O'sish sur'ati</i>	<i>208,0</i>	<i>129,2</i>	<i>246,9</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
Bank sektorining ustav kapitali hajmi	16307	19673	41877	44 655,8	54760
<i>O'sish sur'ati</i>	<i>180,9</i>	<i>20,6</i>	<i>112,9</i>	<i>106,6</i>	<i>122,6</i>
<i>O'zsanoatqurilishbankning bank sektori ustav kapitalidagi ulushi</i>	<i>8,9</i>	<i>9,5</i>	<i>11,1</i>	<i>10,4</i>	<i>8,5</i>

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zsanoatqurilishbankning ustav kapitali tahlil etilayotgan davr mobaynida mutlaq summada oshib bormoqda. Lekin, ustav kapitalning o'sish sur'ati esa bank sektori o'sish sur'atidan orqada qolayotganini ko'rsatmoqda. Buning natijasida, O'zsanoatqurilishbankning ustav kapitalini mamlakatimiz bank sektoridagi salmog'ini oxirgi 3 yilda kamayish tendensiyasini ko'rsatmoqda. 2019-yil holatiga bu ko'rsatkich 11,1 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda esa 8,5 foizga tushgan. Bu esa o'z navbatida, mamlakatimiz bank sektoridagi asosiy o'rinlarda turuvchi O'zsanoatqurilishbankning mavqeyiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bizning fikrimizcha, O'zsanoatqurilishbankning o'z

mablag'lari tarkibida ustav kapitali ulushini pasayishiga yo'l qo'maslik lozim. Chunki ustav kapital bankning taqsimlanmagan foydasi bilan birga xususiy kapitalning eng barqaror qismi hisoblanadi. Bank tomonidan bunga erishishning eng maqbul yo'li fikrimizcha, bank ustav kapitalining 15 foiz ulushini xorijiy investorlarga sotish orqali tashqaridan zamonaviy korporativ boshqaruvni olib kelish hamda buning hisobiga chet ellik investorlarning masofaviy bank xizmatlarini ko'rsatish borasidagi tajribalarini o'rgangan holda mamlakatimiz bank tizimiga joriy etilishi bugungi kunda respublikada olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlanishida o'z hissasini qo'shadi.

¹⁹ Muallif ishlanmasi (www.cbu.uz –O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hamda "O'zsanoatqurilishbank" ATB ma'lumotlari asosida).

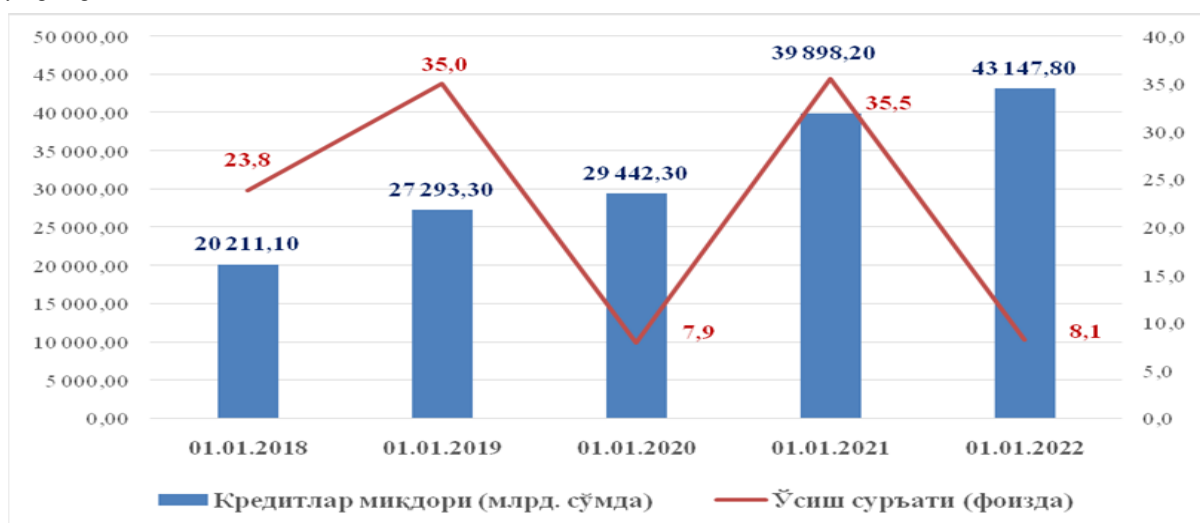
O'z sanoatqurilishbank depozitlar qoldig'i holati to'g'risida ma'lumot²⁰, mlrd. so'm

№	Ko'rsatkichlar	01.01.2018	01.01.2019	01.01.2020	01.01.2021	01.01.2022
O'z sanoatqurilishbank						
Jami depozitlar		3 296,8	4 832,9	9 003,9	11 437,1	12 607,3
Shu jumladan:						
1	Talab qilib olinguncha	2 544,5	2 831,3	3 660,9	6 374,1	5 893,8
2	1 kundan 30 kungacha	98,5	182,1	148,9	250,0	205,6
3	30 kundan 180 kungacha	381,6	725,0	1 714,6	1 475,1	2 249,8
4	180 kundan 365 kungacha	249,3	751,0	834,8	750,3	1 768,4
5	1 yildan yuqori	22,9	343,5	2 644,7	2 587,7	2 489,7
Ipotekabank						
Jami depozitlar		5 517	6 759	7 787	9 499	15 824
Shu jumladan:						
1	Talab qilib olinguncha	1 379,3	1 689,8	1 946,8	2 374,8	3 956,0
2	1 kundan 30 kungacha	275,9	338,0	389,4	475,0	791,2
3	30 kundan 180 kungacha	551,7	675,9	778,7	949,9	1 582,4
4	180 kundan 365 kungacha	551,7	675,9	778,7	949,9	1 582,4
5	1 yildan yuqori	2 758,5	3 379,5	3 893,5	4 749,5	7 912,0

Tadqiqot olib borish jarayonida mavzu doirasida alohida tijorat banklarini o'rganish zarurati paydo bo'ldi. Shu nuqtayi nazardan, biz tomonimizdan O'z sanoatqurilishbank hamda Ipotekabank ma'lumotlari o'rganildi. Xususan, O'z sanoatqurilishbank depozitlar qoldig'i to'g'risidagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, 2022-yil 1-yanvar holatiga jami depozitlar 12 607,3 mlrd. so'mni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich oldingi yilga nisbatan 10,2 foizga oshgan. Bunga asosiy sabab sifatida O'z sanoatqurilishbank tomonidan bank xizmatlari bozorini chuqur tahlil qilgan holda hamda mavsumga mos bo'lgan onlayn muddatli omonat va onlayn jamg'arma depozitlarni amaliyotga joriy etganligini ko'rsatishimiz mumkin.

Shuningdek, yuqoridagi jadvalda Ipotekabank tomonidan jalb qilingan depozitlar qoldig'i to'g'risida ma'lumot keltirilgan. Xususan, 2022-yil 1-yanvar holatiga Ipotekabank tomonidan jalb qilingan jami depozitlar 15 824 mlrd. so'mni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich oldingi yilga nisbatan 66,5 foizga oshgan.

Tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlarning ko'lami va sifatining oshirilishi bo'yicha qilinishi lozim bo'lgan vazifalarning alohida e'tiborga olingan holda ta'kidlanishi kelgusida banklar tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlarning mijozlar uchun qulayligini va sifatini yanada oshishiga xizmat qiladi.

3-rasm. O'z sanoatqurilishbank kredit qo'yilmalari to'g'risida ma'lumot²¹, mlrd. so'm

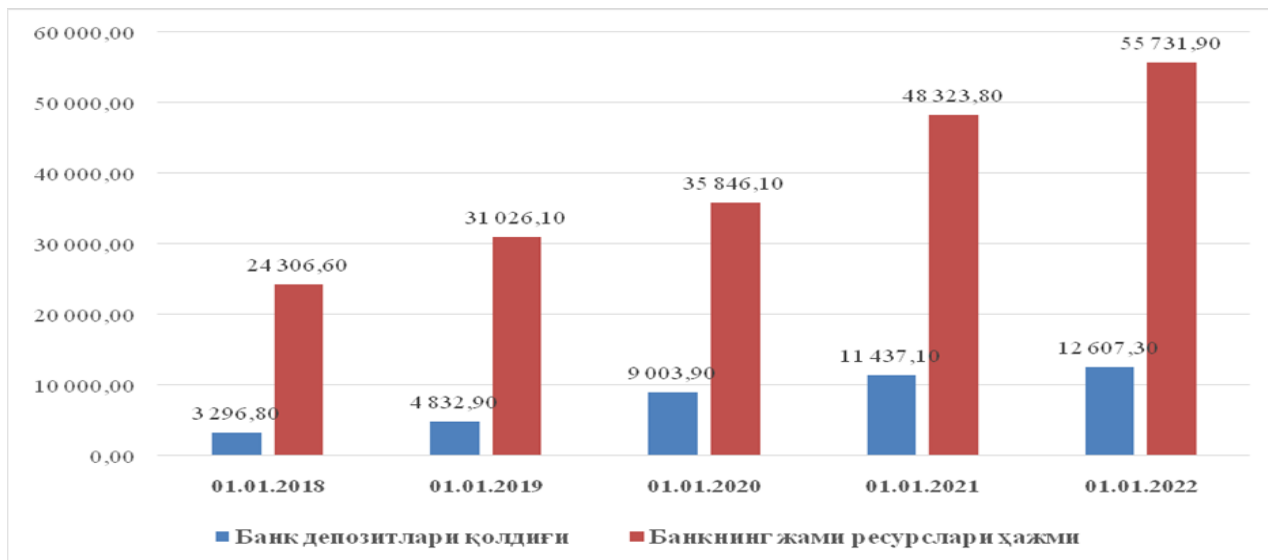
²⁰ Muallif hisob-kitobi. ("O'z sanoatqurilishbank" ATB ma'lumotlari asosida).

²¹ Muallif hisob-kitobi. ("O'z sanoatqurilishbank" ATB ma'lumotlari asosida).

O'zsanoatqurilishbank kredit qo'yilmalari o'rganilgan yillar davomida o'sish tendensiyasiga ega. Xususan, 2022-yil 1-yanvar holatiga bank tomonidan jami 43 147,8 mlrd. so'm kredit ajratilgan bo'lib, bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 8,1 foizga yoki 3 249,6 mlrd. so'mga ortgan. Shuningdek, mazkur ma'lumotda o'tgan yilga nisbatan tendensiyani ham ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, O'zsanoatqurilishbank kredit qo'yilmalarining yillar davomida o'sib borishini bank tomonidan yangi zamonaviy kredit xizmatlarini doim taklif qilib borayotganligi bilan izhlashimiz mumkin. Xususan, bank

tomonidan onlayn kreditlar berishda depozit va kreditlarning muddatiga mos ravishda differentsiatsiya asosida foiz belgilash amaliyotini qo'llashi orqali xizmat turlarini taklif qilishi banklararo xizmatlar bozorida bankning onlayn kredit xizmatlari jozibadorligini oshirishga xizmat qilgan.

Bu borada bankning kredit xizmatlari bank daromadining asosiy manbalaridan biri sifatida, shuningdek, bank xizmatlari tarkibida ko'lami, turlari hamda mijozlarga eng ko'p ko'rsatiladigan xizmat sifatida alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

4-rasm. O'zsanoatqurilishbank jami resurslari hamda depozitlar hajmi va dinamikasi²², mlrd. so'm

O'zsanoatqurilishbank jami resurslari hamda depozitlar hajmi yillar davomida o'sib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, 2018-yil boshiga bankning jami resurslari tarkibida depozitlar ulushi 13,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022-yil boshiga 22,6 foizni tashkil etgan. Shuningdek, bankning jami resurslari hajmi 2022-yil boshiga 2017-yilga nisbatan 2,3 barobarga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Bankning jami resurslari hajmining bu tarzda o'sishiga bank tomonidan jalb qilingan depozitlar hajmining ortishi hamda samarali kredit siyosatining ishlab chiqilganligini sabab sifatida ko'rsatishimiz mumkin. Bank depozitlarining bu tendensiyada oshishi kelgusida bankning barqaror resurslari hajmini ko'paytirishga xizmat qiladi va bu o'z navbatida keyingi uch yillikda bankning kreditlash salohiyati ko'lamini oshirish imkoniyatini beradi.

Xulosa va takliflar. Tijorat banklari tomonidan masofaviy bank xizmatlarini ko'rsatishning amaliy holati bilan bog'liq bo'lgan quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

1. Tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan masofaviy bank xizmatlari, uning samaradorligi va sifati tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi kunda banklar o'z mijozlariga taklif etayotgan masofaviy xizmat turlarining ko'lami anchaga kengaygan. Birgina bank mobil ilovasi orqali mijoz bankka kelmasdan turib bank xizmatlaridan foydalanishi, milliy valyutadagi mablag'larini xorij valyutasiga komission to'lovsiz erkin konvertatsiya qilishi, onlayn omonatlar qo'yishi va oladigan mablag'larini hisoblab borish, overdraft kreditlarini olishi va kreditlarni so'ndirib borish imkoniga ega.

2. Bank mobil ilovasi orqali mijoz o'z mablag'larini doimo monitoring qilish imkoniga ega bo'ladi. Mana shunday mobil ilovalarning yaratilishi mijozlar vaqtini va mablag'larini tejalishiga va banklarga yanada ko'proq yangi mijozlar jalb qilinishiga zamin yaratmoqda.

3. O'zbekistonda yuqori texnologiyalarga asoslangan holda zamonaviy bank xizmatlari infratuzilmasi yaratilib, mijozlarga keng

ko'lamda masofaviy xizmatlar ko'rsatilmoqda.

4. O'zbekiston shaharlari va tuman markazlarida borgan sari ko'proq, supermarketlar va yirik savdo markazlari ishga tushirilmoqda. Banklar supermarket-banking usulidan foydalanib, ko'rsatilayotgan xizmatlar samaradorligini oshirish imkoniyatlariga ega va aynan ilg'or xorij tajribasiga asoslangan yangi Supermarket-banking yo'nalishining amaliyotga joriy etilishi fikrimizcha, bank xizmatlari majmuyining boyitilishiga xizmat qiladi.

5. Banklar tomonidan mijozlarga erkinliklar yaratish va ularga o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga o'tish tamoyili asosida keng ko'lamdagi masofaviy xizmat turlari taklif qilinmoqda. Xizmat ko'rsatishni elektronlashtirish, ularni unifikatsiyalash va mobilligini oshirish davr talabiga aylanib bormoqda. Mijozlarga masofadan xizmat ko'rsatishning takomillashib borishi bank xizmatlari ichida mijozga telefon, modem va kompyuter yordamida bank operatsiyalarini o'tkazishga imkon beradi va bank xizmatlari tannaxsini pasaytiradi, operatsiyalar tezligini oshiradi. Bunday zamonaviy xizmat turlari jahonning istalgan joyida bank hisob-kitoblarini o'tkazishga imkon beradi.

6. O'zsanoatqurilishbank tomonidan depozit va kreditlarning muddatiga mos ravishda differentsiatsiya asosida foiz belgilash amaliyotini qo'llashi onlayn kredit xizmatlari jozibadorligini oshirishga va bankning jami kreditlar hajmini ortishiga xizmat qilgan.

7. Tijorat banklarining masofaviy xizmatlarini takomillashtirish bilan bog'liq muammolar aniqlandi hamda ularni bartaraf etish bo'yicha mijoz hamda banklar kesimida alohida yechimlar ishlab chiqilib, har biri bo'yicha ilmiy asoslangan mualliflik yondashuvlari amalga oshirildi.

8. Masofaviy bank xizmatlarini takomillashtirishda mijozlarning fikrlari hamda ularning moliyaviy savodxonligi asosiy masalalardan ekanligini inobatga olgan holda, mijozlar uchun qulay hamda ularga tushunarli bo'lgan yangi masofaviy xizmat turlarini amaliyotga joriy etish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab childi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jahon banki hisoboti
<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/06/29/covid-19-drives-global-surge-in-use-of-digital-payments> ma'lumotlari asosida.

2. Дуглас Х. Банковская политика в области кредитования. – М.: Слово, 1971. – 508 с.

3. Дерек Ф. Глобальная стратегия банков. – М.: Экономика и финансы, 1990. – 385 с.

4. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – Москва: Алпина Бизнес Букс, 2007. – 1018 с.

²² Muallif hisob-kitobi. ("O'zsanoatqurilishbank" ATB ma'lumotlari asosida).

5. Бичкова И.И. Технологические инновации в продажах банковских продуктов / И. И. Бичкова, О. Г. Семенов // Современные технологии управления. - 2016. - №3 (63). - С. 55-62.
6. Лаврушин О.И. Денги, кредит, банки: Учебник / Под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О.И.Лаврушина. -М.: КНОРУС, 2016.- 576
7. Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. М: Финансы и статистика, 2011. 454 с
8. Тавасиев А.М., Т.Ю.Мазурина, В.Б.Бичков.Банковское кредитование.М.:ИНФРА-М.2012.507 с.
9. Жарковская Е.П. Банковское дело.М.: ОМЕГА-Л. 2014. 413 с.
10. Гончарук А.С. Институциональные аспекты развития сегмента розничных банковских услуг: дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / Сев.-Осет. гос. ун-т им. К.Л. Хетагурова - Шахти, 2012. - 183 с.
11. Abdullayeva Sh.Z.. Bank ishi. T.: "Iqtisod-moliya" 2017. 535-536 bb.
12. Mamadiyarov Z.T. Tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish. Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.T.: 2019. 56 b.
13. Xudayarova X.A. O'zbekistonda chakana bank xizmatlari amaliyotini takomillashtirish. Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.T.: 2020. 63 b.
14. Xudayarova X.A. O'zbekistonda chakana bank xizmatlari amaliyotini takomillashtirish. Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.T.: 2020. 63 b.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF – 60-sonli Farmoni. 29.01.2022 y.
16. cbu.uz.- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti
17. "O'z sanoatqurilishbank" ATB ma'lumotlari

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARI FAOLIYATIDA KLASTERLI BOSHQARUV MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

M.M.Turg'unov

Farg'ona politexnika instituti

"Iqtisodiyot" kafedrasida assistenti

150100, Farg'ona shahar, Farg'ona ko'chasi 86 uy

E-mail: Turgunovmurriddin77@gmail.com

Tel: +99891-770-81-88

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 3

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.794>

KLIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

klaster, oziq-ovqat sanoati, boshqaruv, boshqarish mexanizmi, boshqaruv obyekti, boshqaruv usullari.

ANNOTATSIYA

Mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada rivojlantirishda oziq-ovqat sanoati korxonalarida klasterli boshqaruv mexanizmini rivojlantirish, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, ushbu sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish va oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalarini qo'llab-quvvatlash muhim sanaladi. Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarishda klaster tizimidan foydalanish hamda uning dolzabligi ochib berilgan.

Kirish. Jahonda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi sharoitida asosiy strategik masalalar yechimini hal qilishda oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi bir necha yil ichida dunyoda ochlik va to'yib ovqatlanmaslikni bartaraf etish yo'lidagi taraqqiyot rivojlanishi sekinlashdi, natijada esa ko'plab odamlar ovqatlanish uchun yetarli oziq-ovqatsiz qola boshladi. Jahon oziq-ovqat dasturining hisob-kitoblariga ko'ra, 79 mamlakatda 349 million kishi oziq-ovqat xavfsizligiga duch kelmoqda¹. Bugungi kunda taraqqiy etgan mamlakatlar milliy iqtisodiyotida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash asosida aholi turmush sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini yanada rivojlantirishda Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi "Oziq-ovqat va nooziq ovqat mahsulotlari bozorlarida taklifni oshirish va mavsumiy taqchiliklarni bartaraf etish, ichki bozorni oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'ldirish va narxlar barqarorligini ta'minlash, 2026-yilga borib oziq-ovqat mahsulotlari hajmini 7,4 mln tonnaga, qayta ishlash darajasini sut bo'yicha 32 foiz, go'sht – 25 foiz, meva-sabzavot – 28 foizga yetkazish, oziq-ovqat mahsulotlari zaxirasini yaratish va ichki bozorda intervensiya qilish hajmlari ko'rsatkichlari, hududiy hokimliklarning ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlash borasidagi vazifalarini aniq belgilash, asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari narxlarini barqarorlashtirish zaxiralarni shakllantirish va ulardan foydalanish qoidalarini ishlab chiqish bo'yicha choralarni nazarda tutish" alohida vazifalar belgilangan.

Hozirgi kunda oziq-ovqat sanoati korxonalarida boshqaruvning klaster tizimi, raqamli texnologiyalar, bozor talablariga moslashuvchan innovatsion yondashuvlarga asoslangan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini yaratish, korxonalar faoliyatini boshqarishda klasterlarni shakllantirish kabi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Amalga oshirilayotgan tadqiqot doirasida oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarish bo'yicha mahalliy olimlarimizdan M.Karimovning tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoati korxonalarida klaster tizimi asosida shakllantirishda, ularni rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqish va tarmoq boshqaruvining tashkiliy tuzilishi takomillashtirilgan².

I.Y.Umarovning tadqiqotlarida esa oziq-ovqat sanoati korxonalarida iqtisodiy salohiyatini baholash bo'yicha uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilgan hamda tadqiq qilingan. Hududlarda oziq-

ovqat sanoati korxonalarining moliyaviy iqtisodiy salohiyati amaliy jihatdan baholangan³.

Xorijiy tadqiqotchi olimlardan I.Ansoff, I.Mazur, I.Yasnolob M.Porter, M.V.Taradina, N.Protsiuk, O.Gorb, R.Grant va boshqalar sanoat sohasini, jumladan, oziq-ovqat sanoati faoliyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga hamda soha faoliyatini vertikal va gorizontal klasterli yondashuv asosida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan⁴.

Fikrimizcha, oziq-ovqat sanoati korxonalarining klaster tizimi orqali boshqarish jarayoniga omillar ta'sirini baholash, oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatiga mavsumiylik omili ta'sirini baholash va oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari soha faoliyatining rivojlanish davrini qisqartiradi hamda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ortadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini ko'rsatkichlarini baholash asosida monografik tadqiqotlar asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida Evviews 10 dasturidan foydalangan holda, asosiy ko'rsatkich hisoblangan boshqaruv xodimlari soni, boshqaruv xarajatlari, kapital qo'yilmalar hajmi va unga ta'sir etuvchi vaqtli qatorlari negizida ekonometrik model aniqlandi, asosiy parametrlarning o'zgarish tendensiyalari baholandi hamda qisqa muddatli davr uchun prognoz ko'rsatkichlari aniqlandi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, korrelyatsion-regression tahlil, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2012-2022-yillarda qariyb 7,8 martaga ortgan. Jumladan, 2012-yilda 8610,6 mlrd. so'mni tashkil etib, 2021-yilga kelib jami sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ko'lamini ortib borishga hisobiga 451633,9 mlrd. so'mga ortgan.

O'zbekiston Respublikasida 2022-yilda hududlar bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati tahlil qilingan. Hududlar kesimida ishlab chiqarish sanoatida eng yuqori o'sish sur'ati 132,8% bilan Xorazm viloyati keying o'rinlarda esa Sirdaryo viloyati va Toshkent shahrlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Undan keyingi o'rinlarni Samarqand shahri(121,8%) va Andijon viloyati(118,6%) egallamoqda. Ishlab chiqarish sanoatining eng past o'sish ko'rsatkichi esa Navoiy, Surxondaryo va Farg'ona viloyatlariga to'g'ri keladi.(1-jadval)

¹ <https://globalhealth.org/the-state-of-global-food-security-in-2023/>

² Karimov M.A. "Oziq-ovqat sanoati korxonalarida boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish" / Monografiya. - Andijan: "STEP BY STEP PRINT" MChJ, 2021. - 100 b.

³ Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMU 149 b. A. - 2009

⁴ Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29

Hududlar bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati (2022-yil)

	Andijon	Buxoro	Jizzax	Qashqadaryo	Navoiy	Namangan	Samarqand	Surxondaryo	Sirdaryo	Toshkent v	Farg'ona	Xorazm	Toshkent sh.	Qoraqalpogiston Resp
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni 2021 yilga nisbatan 2022 yil o'sish surati % da	118,6	104,1	115,6	108,3	102,9	106,8	121,8	103,8	128,0	115,6	105,0	132,8	125,0	112,0
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni qiymati mlrd. so'm(2022 yil)	2703,7	3469,8	1169,6	2878,6	1907,3	3164,8	6755,7	1250,9	1908,1	10990,9	3903,4	4585,5	20791,6	2136,2

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar va ularga turli asosiy va qo'shimcha xizmatlar ko'rsatuvchi tizimlar faoliyatini klasterli yondashuv asosida tashkil etish va boshqarishda davlat xususiy sherikchilik mexanizmi asosida klasterning moddiy oqim jarayonlarini samarali nazorat qilishning yagona tizimiga integratsiya qilish soha korxonalarining faoliyat rentabelligini yanada oshirishning samarali usullaridan sanaladi.

Klaster faoliyatida ishtirok etuvchi bir necha hamkorlar, biznes muhiti elementlarini o'z ichiga olgan klaster tarkibidagi biznes-jarayonlarni boshqarish tashkiliy hamkorlik asosida hal etiladigan asosiy masalalardan biridir. Ushbu turdagi hamkorlikning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- barcha darajadagi ishtirokchilarning yaqin hamkorligi;
- ishtirokchilarning ushbu hamkorlikka nisbatan qiziqishi;
- biznes va uni tashkil etish etikasi;
- uzoq muddatli hamkorlik va unda burchlarning paydo bo'lishi;
- bir-biriga nisbatan ishonch va samimiyat belgilarining mavjudligi.

Klaster tuzilmalarida munosabatlar nafaqat sanoqli ishtirokchilari o'rtasida, balki bir vaqtning o'zida butun guruhda quriladi, bu esa boshqaruv funksiyalarini bir muvofiqlashtirish aloqasi doirasida integratsiya qilish va birlashtirish jarayonini yanada murakkab va ko'p qirrali qiladi⁵.

Klaster uchun tizimni birlashtirish xususiyati eng muhim jihat hisoblanib, uning kuchlilik darajasi klasterni shakllantiruvchi va mustahkamligini ta'minlovchi omillarning mavjudligi va hajmi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-may kungi O'RQ-537-son "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi qonuni asosida oziq-ovqat sanoati sohasida tashkil etilishi taklif etilayotgan "Davlat xususiy sherikchiligi asosidagi oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri" faoliyati soha korxonalarini iste'moli hamda iste'molga taqdim etilayotgan ishlab chiqarish va taqsimoti jarayonidagi klasterning yadrosi hisoblangan davlat-xususiy sherikchilik tamoyilida tashkil etilgan klaster orqali shakllantirilgan yetkazib berish tizimi hamda ularning mahsulotlarini oziq-ovqat sanoati korxonalariga yetkazib beriladigan resurslar va iste'molchilarga mavjud talab asosida yetkazib berishga tayanadi. "Davlat xususiy sherikchiligi asosidagi oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri" respublika hududida yashovchi barcha iste'molchilarning oziq-ovqat sanoati yo'nalishidagi barcha ehtiyojlarini qondirishni ko'zda tutadi va umumiy holda uning tarkibi va faoliyat yo'nalishlari belgilangan.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarini uchun taklif etilayotgan klasterning markaziy subyekti hisoblangan korxonaning shakli sheriklar – mahalliy davlat boshqaruv organi vakillari, xususiy tadbirkorlar hamda iste'molchilar vakillaridan iborat ta'sischiylarning qo'shgan ulushidan

kelib chiqib shirkat yoki hissadorlik korxonasi shaklidan iborat bo'ladi. Qabul qilinadigan qarorlarni ishlab chiqishda har uchala sherikning ishtirok etishi amalga oshiriladigan faoliyat natijasi bo'lgan mahsulotni yaratish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonidagi barcha subyektlarning manfaatlarini hisobga olinishini ta'minlaydi.

"Davlat xususiy sherikchiligi asosidagi oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri"ning boshqa oziq-ovqat klasterlardan alohida jihati shundaki – korxonalar o'z faoliyati davomida bozor qonunlariga bo'ysunadi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi mavsumiylik muammosini kamaytirishga va uning narx mexanizmi ta'sirini sezilarli kamaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-martdagi PQ-4246-son "O'zbekiston Respublikasida bog'dorchilik va issiqxona xo'jaligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori asosida bu jarayonda zaruriy tarmoq issiqxona va saqlash obyektlarini qurish korxonalar uchun moliyaviy jihatdan nisbatan qimmatga tushadi va ushbu vositalarni qurish uchun korxonaga juda katta hajmdagi moliyaviy resurslar zarur bo'ladi. Aynan mana shu jarayonda davlat-xususiy sherikchilik mexanizmi orqali jarayonni moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarning bir qismini ta'minlaydi⁶.

Boshqacha aytganda, davlat-xususiy sherikchilik mexanizmi asosidagi oziq-ovqat sanoati korxonalar klasterining uchta asosiy jarayonida davlatning ishtiroki muhim hisoblanadi:

1. Oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishda iste'molchilarning daromadi hamda ishlab chiqarish xarajatlarini inobatga olib, ulgurji va chakana narxlar belgilanishida qatnashish.

2. Klasterning asosiy bo'g'ini hisoblangan oziq-ovqat mahsuloti ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan zaruriy korxonalar, issiqxona, muzlatgich bino-inshoot va boshqa tizimlarni yaratish jarayoni uchun moliyaviy resurslarni kiritish jarayonidagi davlat xususiy sherikchilik shaklida ishtirok etadi.

3. Ishlab chiqarilgan va iste'molchilarga yetkazib berilayotgan oziq-ovqat mahsulotlarning sifatini belgilovchi sifat me'yorlari va standartlarini ishlab chiqish hamda unga amal qilinishini nazorat qilish jarayonidagi ishtiroki.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 20-yanvar, 37-sonli "Respublikada oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini yanada qo'llab-quvvatlash to'g'risida" qarorida quyidagilar belgilab berilgan:

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha yangi tashkil etilayotgan istiqbolli loyihalarning infratuzilmasini yaratish bilan bog'liq xarajatlarning 50 foizini, lekin har bir loyiha uchun 100 mln so'mdan ko'p bo'lmagan miqdorda qoplash nazarda tutilgan.

Ko'zda tutilgan maqsadlardan kelib chiqib, "Davlat xususiy sherikchiligi asosidagi oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri"ni tashkil etuvchi subyektlarning asosiy tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

⁵ Портер М. Сорветитион Моссов: Публишинг Ноусе "Виллиамс", 495 п. П. 207. 2001

⁶ Umarov I.Y. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish istiqbollari. Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2014. – 23 b.

1. Qishloq xo'jaligi – korxonalar uchun asosiy xomashyo yetkazib beruvchi tizim.

2. Saqlash tizimi – mavsumiylik xususiyatini kamaytiradi, natijada klasterning samaradorligini oshirilishiga erishiladi hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sifatli va katta miqdorda saqlashni yo'lga qo'yish faoliyatga mavsumiylikning ta'sirini kamaytiradi, natijada klasterning ish samaradorligi va muntazamligi oshirilishiga erishiladi.

3. Xo'jalik yurituvchi subyektlar – oziq-ovqat sanoati korxonasida amaliy faoliyat bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlar bilan ta'minlaydi.

4. Issiqxonalar – oziq-ovqat sanoati korxonasini qish mavsumida uchun asosiy xomashyo yetkazib beruvchi bo'g'in hisoblanadi.

5. Oziq-ovqat sanoati korxonasiga asosiy xomashyolarni chorvachilik va bog'dorchilik orqali yetkazib beriladi.

6. Yetkazib berish tizimlari oziq-ovqat sanoati klasterini tashkil etuvchi qishloq xo'jaligi, chorvachilik, bog'dorchilik va asosiy xomashyoni saqlash o'zaro tizimlarini birlashtiradi (1-rasm).

1-rasm. “Oziq-ovqat sanoati korxonasi klasterining asosiy tarkibi”ni tashkil etuvchi subyektlar⁷.

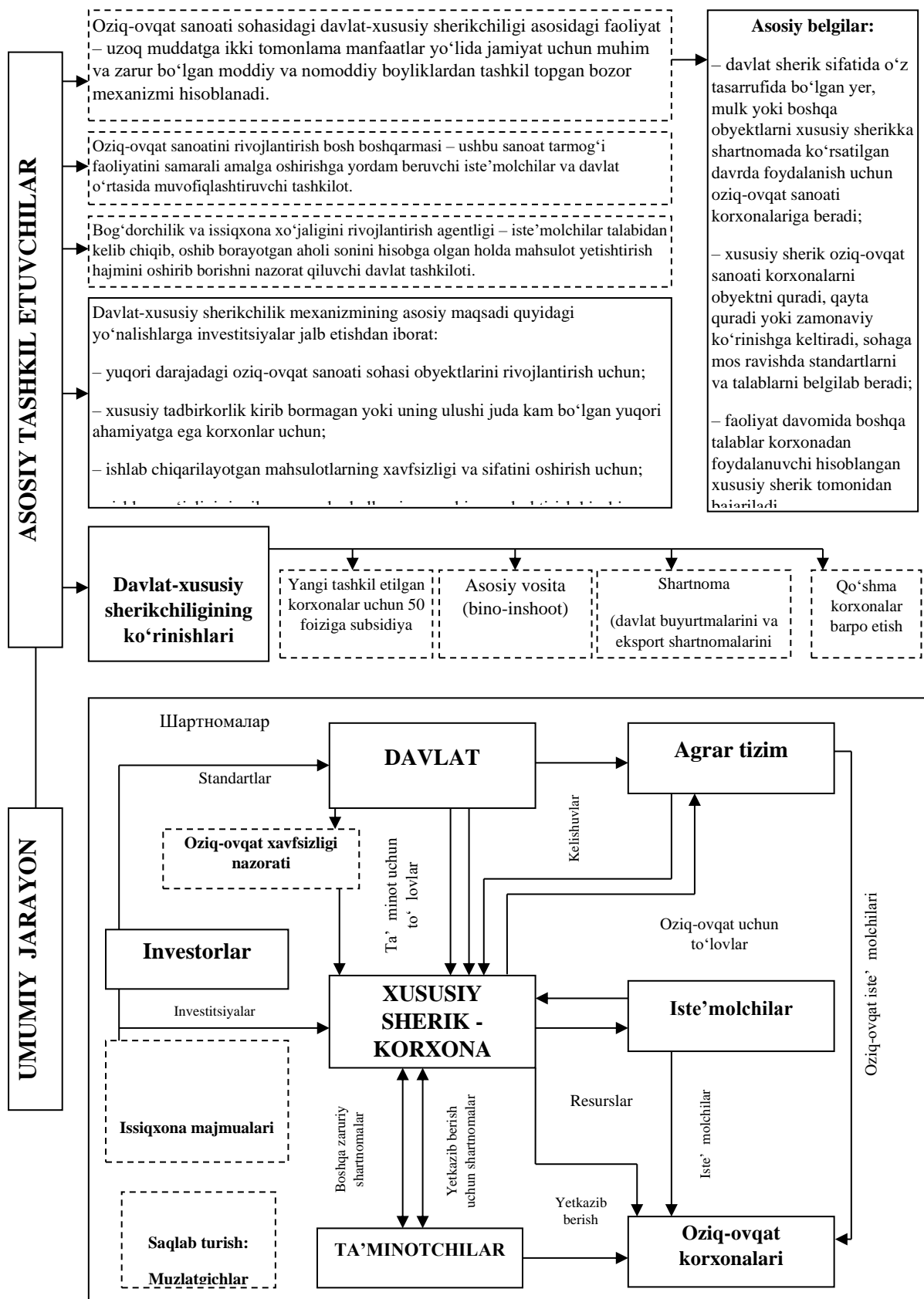
Ushbu klasterning asosini tashkil etuvchisi bo'lgan davlat-xususiy sherikchilik tamoyili asosida tashkil etiladigan oziq-ovqat sanoati korxonasi aholi punktining tabiiy-geografik joylashuvi, iste'molchilar soni, daromadi, to'lov qobiliyati, barcha iste'molchilar hajmi va boshqa bir qator omillarni hisobga olgan holda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaradi⁸.

Oziq-ovqat sanoati faoliyatida klaster tarkibidagi korxonalar, ta'minotchilar va xomashyo yetkazib beruvchilar o'rtasidagi faoliyatni

to'g'ri tashkil etish hamda aholi firkrini bilish va ular bilan doimiy aloqa o'rnatish zarur. Tadqiqot ishini amalga oshirish davomida “Oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri”ni tashkil etish hamda uning ijobiy jihatlari va korxonalar faoliyati davomidagi samaradorliklar aniq asoslarga tayangan holda keltirildi. Ushbu klaster tizimidagi munosabatlarni milliy korxonalar faoliyatiga mos tashkil etilishini ta'minlash va nazorat qilishda oziq-ovqat sanoati korxonalar uchun amaliy faoliyatda foydalanish uchun tavsiya sifatida taklif etildi(2-rasm).

⁷ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

⁸ Mirzayev A.T. O'zbekistonda turistik-rekreatsiya faoliyatini boshqarish metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc.) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –T.: TDIU. 2021. – 254-b.

2-rasm. “Oziq-ovqat sanoati korxonalari klasteri”ning takomillashtirilgan mexanizmi⁹

Taklif etilayotgan mexanizm klaster tarkibidagi ichki va tashqi munosabatlar tizimini ko'rsatib, unda har bir klaster ishtirokchisining klaster faoliyatida boshqa ishtirokchilar bilan teskari va to'g'ri

aloqalariga qonun hujjatlarida belgilangan talablarga amal qilinishi belgilangan. Yuqorida ishlab chiqilgan mexanizmدا agrar soha, ta'minotchilar, mahsulot saqlash tizimi, dillerlik, sifatni nazorat qilish,

⁹muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

belgilangan me'yor va standartlarga amal qilinishini hamda tadbirkorlik subyektlari bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kamaytirishni ta'minlashda davlat-xususiy sherikchiligining ushbu hamda elementlari muhim sanaladi.

Klasterning asosiy subyekti bo'lgan oziq-ovqat sanoati korxonasi quyidagi sxemada ishlaydi:

1. Klasterda belgilangan aholi yashash hududidagi birlamchi ehtiyoj sanalgan oziq-ovqat mahsulotlari uchun mavjud ehtiyojga yetkazib berish hudud qamrovining kengayishi, shuningdek, aholi sonining doimiy ortib borishini inobatga olgan holda tahlilni amalga oshiradi va turli muddatlarga mo'ljallangan davrlar uchun zaruriy oziq-ovqat mahsulotlari miqdori va hajmi ko'rsatkichlarini belgilaydi hamda shu asosida ta'minotchilar bilan ulgurji kelishuvlar tuziladi hamda iste'molchilar bilan tayyor mahsulotlar shartnomalar shakllantiriladi.

2. Korxonada faoliyati uchun moliyaviy resurslarni jamlagan holda tanlov va ma'lum shartlar asosidagi shartnoma bo'yicha yuqoridagi klaster faoliyati uchun zaruriy jihozlar va xomashyolarni sotib oladi, oziq-ovqat sanoati korxonalarini uchun zarur bo'lganda tanlov asosidagi shartnoma bo'yicha inshoot va tizim (tarmoq)larni qurish uchun tegishli tashkilotlarga buyurtmalar beradi.

3. Mahsulotlar yangi tarmoq va tizimlarni ushbu sohada faoliyatini yo'lga qo'yishini hisobga olgan holda iste'molchilarning mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojiga ko'ra yetkazib beriladi.

4. Tuzilgan shartnomaga asosan oziq-ovqat sanoati korxonalariga yetkazib berilgan xomashyo uchun to'lovlarni qabul qiladi.

5. Mahsulotlarni sotishdan tushgan daromadlardan ulgurji narxlarida sotib olingan qishloq xo'jaligi, bog'dorchilik va chorvachilik xomashyolariga to'lovlarni to'liq qoplaydi.

Taklif etilayotgan "Oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri"dan amaliyotda foydalanish uchun mamlakatimizning barcha hududlarida, shuningdek, ushbu sanoat mahsulotiga talab yuqori bo'lgan joylarda barpo etilishi ushbu sohasida qator ijobiy yutuqlarga erishishni ta'minlaydi. Jumladan:

1. Iste'molchilarni belgilangan standartlar asosidagi ekologik hamda tibbiy nuqtayi nazardan ruxsat etilgan mahsulotlari bilan iste'molchilarning daromadlarini hisobga olgan holda bir turdagi mahsulotlarni tashish va saqlash xarajatlari narxi shakllanadi;

2. Oziq-ovqat sanoati korxonalariga xomashyoni ta'minlovchi tabiiy monopoliya tashkilotlarining erkin raqobat muhitini yuzaga keltiradi;

3. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini uchun xomashyo yetkazib berish jarayonidagi so'nggi tarmoq ichida resurslarning tarmoqda yo'qotilishi darajasini minimallashtiradi;

4. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini uchun xomashyo yetkazib beruvchilarga yirik oziq-ovqat tarmoqlardan tashqari ichki tarmoqlarni almashtirish, yangilash hamda qurish bilan bog'liq katta xarajatlarni qisqartiradi;

5. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini uchun xomashyo yetkazib beruvchilar hamkorligini ta'minlaydi;

6. Iste'molchilarga yo'naltirilgan ijtimoiy siyosatning manzilligini yanada aniqlashtiradi;

7. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini tizimida mahalliy o'z-o'zini boshqarish tashkilotlarining ishtirokini kengaytiradi;

8. Iste'molchilarning mahsulotlarning sifati hamda iste'mol darajasini shakllantirishdagi ishtirokini yanada faollashtiradi;

9. Tadbirkorlik korxonalarini rivojlanishi natijasida ko'plab ish o'rinlari paydo bo'ladi.

10. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyati bilan bog'liq holatda iste'molchilarning moddiy resurslardan foydalanishi imkoniyati oshadi.

Taklif etilayotgan klaster tizimini amaliyotda sanoat tarmog'ida qo'llash davlatning oziq-ovqat masalasidagi ko'plab muammolarni hal

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyaviddinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.

2. Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMII 149 b. A. – 2009

3. Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29

etish bilan birga hisoblangan "O'zbekiston Respublikasi Oziq-ovqat sanoati uyushmasi" tomonidan quyidagi yo'nalishlardagi keng qamrovli harakatlar dasturini belgilash zarur:

– har bir viloyat ixtisoslashuvidan kelib chiqib, "Oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri" ni yo'lga qo'yishni ko'rib chiqish;

– oziq-ovqat mahsulotlariga yuqori talab bildiradigan aholi qatlami oziq-ovqat sanoati tizimidagi korxonalarini yangi tashkil etilishi hamda ushbu sohaga berilayotgan imtiyozlar to'g'risida yetarlicha tushuntirish olib borish;

– faoliyat samaradorligini yanada oshirish maqsadida me'yoriy-huquqiy jihatdan aniq choralar belgilash, shuningdek, kelajakda amalga oshirish uchun maqsadli loyihalarni tashkil etish, ularni qonun bilan himoyalash hamda davlat miqyosida amalga oshirishni nazorat qilish;

– yangi tashkil etilayotgan korxonalarini xolislik bilan tender shaklida adolatni bo'lishini ta'minlash;

– yangi korxonalarda tavsiya etilayotgan modelda asoslangan davlat-xususiy sherikchilik mexanizmlarining to'laqonli amal qilishini nazorat qilish va zaruriy hollarda muvofiqlashtirish.

Xulosa va takliflar. Respublikamiz iqtisodiyotida sanoat tarmoqlarining rivojlanib borishi oziq-ovqat sanoatining ham ulushi sezilarli darajada deyishimiz mumkin. Iqtisodiy sektorda oziq-ovqat sanoati nafaqat jadal rivojlanayotgan, balki chet el investitsiyalarini o'zlashtirishda yetakchi hisoblanib, hamkorlarni o'ziga jalb qilish va tayyor mahsulotlarni eksport qilishda yetakchi tarmoqlardan bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda shakllanayotgan oziq-ovqat sanoati klasterlari faoliyati mahalliy va markazlashgan davlat tuzilmalari tomonidan turli yo'nalishlarda qo'llab-quvvatlanib, klasterlarning siyosiy jihatdan har tomonlama mexanizmi yaxlit holda ko'rib chiqilmagan va tizimlanmagan. Ushbu jihatni hisobga olgan holda tadqiqot jarayonida oziq-ovqat sanoati klasterlarini hukumat tomonidan tartibga solish mexanizmi yaxlit tizim sifatida o'rganib chiqildi hamda takomillashtirilgan mexanizm mamlakatimizda davlat xususiy sherikligi asosidagi oziq-ovqat klasterlarini yanada rivojlantirish va uni takomillashtirish tavsiya etildi.

Tadqiqot davomida klaster tarkibidagi korxonalar, ta'minotchilar va agrar soha o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirish hamda ushbu munosabatlarni to'g'ri tashkil etilishini ta'minlash maqsadida amaliyotda foydalanish uchun ishlab chiqilgan "Oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri" hamda uning natijasida erishiladigan natijalar, shuningdek, oziq-ovqat ishlab chiqarish faoliyatida jarayonni samarali tashkil etishda foydalanish amaliy izohlandi.

"Oziq-ovqat sanoati korxonalar klasteri" klaster tizimini amaliyotda tashkil etish samaradorligini baholashda hududlarda inson kapitalini rivojlanish darajasini, klasterning hudud iqtisodiyotiga ta'sirini, investitsion va innovatsion faoliyatni, klasterning tashqi aloqalarini rivojlanish darajasini, raqobat darajasini hamda ishbarqarorlik muhitini tahliliy o'rganish lozim.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini rivojlantirib borishga xizmat qiluvchi strategik salohiyat ko'rsatkichi korxonaga qarashli moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ulardan foydalanish imkoniyati va manbalari bilan bog'langan holda baholanishi maqsadga muvofiqligi aniqlandi.

Har qanday tizimning boshqarilishi uchun eng muhim shart uning barqarorligi bo'lib, unda ma'lum bir qonun va qaror bilan ishlaydigan tizimning ta'minlanganligidir. Oziq-ovqat sanoat korxonalarini faoliyatini klaster tizimi asosida boshqarish ham narx darajasi muvozanatini barqarorligini ta'minlash va oziq-ovqat sanoat korxonalarining uzluksiz ishlashini ta'minlashga erishish mumkin bo'ladi. Natijada aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan doimiy talabi qondiriladi.

4. Turgunov, M. (2021). Issues of innovative approach and financing of innovative projects in rapid economic development. Экономика и социум, (7), 151-159.

5. Turgunov, M. (2021). STATE AND PROSPECTS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN INTERNATIONAL RATINGS OF INNOVATION DEVELOPMENT. Theoretical & Applied Science, (7), 37-42.

6. Turgunov, M. (2019). Mechanisms

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СТИМУЛИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Джультматова Светлана Рахматовна
Доцент кафедры цифровой экономики,
Самаркандский институт экономики и сервиса

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 4
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.795>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

человеческий капитал, инновационное развитие, Узбекистан, образование, развитие навыков, предпринимательство, исследования и разработки, передача знаний, сотрудничество, экономический рост.

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется роль человеческого капитала как основного драйвера инновационного развития Узбекистана. Анализируя данные о национальном богатстве, демографических факторах, структуре занятости и возрастном составе населения, исследование подчеркивает важность инвестиций в образование, развитие навыков и предпринимательство для стимулирования инноваций. Выводы подчеркивают необходимость политики, которая способствует исследованиям и разработкам, облегчает передачу знаний и создает благоприятную среду для инноваций. Используя свой человеческий капитал, Узбекистан может раскрыть свой потенциал устойчивого экономического роста и стать центром инноваций.

Введение. Узбекистан, расположенный в Центральной Азии, в последние годы поставил амбициозные цели для своего экономического и социального развития. Под руководством президента Шавката Мирзиёева, страна приступила к комплексной программе реформ, чтобы преобразовать свою экономику и повысить уровень жизни своих граждан.

Одним из ключевых столпов стратегии развития Узбекистана является продвижение инноваций и технического прогресса. Признавая важность человеческого капитала в стимулировании инноваций, правительство уделяет первоочередное внимание развитию квалифицированной рабочей силы, развитию предпринимательства и созданию условий, благоприятствующих исследованиям и разработкам.

Узбекистан стремится изменить свою экономическую структуру с сильной зависимости от экспорта сырьевых товаров на более диверсифицированную и основанную на знаниях экономику. Инвестируя в человеческий капитал и продвигая инновации, страна стремится добиться устойчивого и инклюзивного роста, сократить бедность и повысить свою глобальную конкурентоспособность.

В соответствии с этими целями Узбекистан реализовал различные инициативы по совершенствованию своей системы образования, совершенствованию программ профессионального обучения, привлечению прямых иностранных инвестиций и развитию сотрудничества между академическими кругами, промышленностью и правительством. Эти усилия направлены на оснащение рабочей силы необходимыми навыками и знаниями для адаптации к требованиям быстро меняющейся глобальной экономики.

Учитывая богатые человеческие ресурсы и стратегическое географическое положение Узбекистана, у страны есть потенциал стать региональным центром инноваций и предпринимательства. Эффективно используя свой человеческий капитал, Узбекистан может использовать инновации для стимулирования экономического роста, создания рабочих мест и повышения общего качества жизни своего народа.[4]

В следующих разделах мы рассмотрим роль человеческого капитала как основного фактора инновационного развития в Узбекистане, проанализируем соответствующие данные и обсудим последствия для будущего роста и процветания страны.

Человеческий капитал относится к знаниям, навыкам и способностям, которыми обладают люди, которые могут быть развиты посредством образования, обучения и опыта. Он играет решающую роль в стимулировании инновационного развития в любой стране. Вот несколько основных причин, по которым человеческий капитал важен для создания инноваций:

1. Знания и опыт: человеческий капитал служит основой для создания новых идей, технологий и решений. Высококвалифицированные и знающие люди с большей

вероятностью придумают новаторские подходы к решению сложных проблем и развитию технологий.

2. Исследования и разработки: человеческий капитал имеет жизненно важное значение для проведения исследований и разработок (НИОКР). Квалифицированные исследователи, ученые и инженеры вносят свой вклад в создание и распространение новых знаний, что приводит к прорывным инновациям в различных секторах.

3. Предпринимательство и инновации: сильная база человеческого капитала способствует формированию предпринимательской культуры и мышления. Лица, обладающие необходимыми навыками и знаниями, с большей вероятностью будут рисковать, начинать новые предприятия и внедрять инновации в экономику. Они лучше подготовлены для выявления рыночных возможностей, разработки инновационных продуктов и услуг и создания рабочих мест.

4. Адаптивность и устойчивость. В условиях быстро меняющейся глобальной экономики страны с высоким уровнем человеческого капитала могут быстро адаптироваться к новым технологиям, рыночным тенденциям и изменениям в отрасли. Квалифицированные сотрудники более гибкие и устойчивые, что позволяет им внедрять инновации и стимулировать экономический рост даже в сложных условиях.

5. Сотрудничество и передача знаний: человеческий капитал способствует сотрудничеству и обмену знаниями между отдельными лицами, организациями и секторами. Когда квалифицированные специалисты работают вместе, они могут обмениваться идеями, опираться на опыт друг друга и создавать синергетический эффект, который ускоряет инновации и способствует культуре непрерывного обучения.

6. Экономическая производительность и конкурентоспособность. Страны с высококвалифицированной рабочей силой и сильным человеческим капиталом, как правило, более производительны и конкурентоспособны. Квалифицированные работники способствуют повышению уровня производительности, что, в свою очередь, стимулирует экономический рост и привлекает инвестиции. Более того, квалифицированная рабочая сила повышает глобальную конкурентоспособность страны, позволяя ей участвовать в отраслях с высокой добавленной стоимостью и наукоемких секторах.

Ученые утверждают, что инвестиции в человеческий капитал имеют решающее значение для инновационного развития Узбекистана. Совершенствуя системы образования и обучения, продвигая обучение на протяжении всей жизни, поощряя предпринимательство и создавая благоприятную среду для исследований и разработок, Узбекистан может раскрыть весь потенциал своего человеческого капитала и продвигать свою экономику к устойчивому росту и конкурентоспособности. [12]

Человеческий капитал, охватывающий знания, навыки и способности людей, является важнейшим фактором, определяющим инновационное развитие любой страны. В случае Узбекистана эта статья направлена на изучение того, как человеческий капитал играет ключевую роль в продвижении инноваций и содействии устойчивому развитию. Анализируя соответствующие данные, в том числе таблицы и цифры, мы прольем свет на значение человеческого капитала в стремлении Узбекистана к экономическим преобразованиям, на проблемы, с которыми он сталкивается, и на потенциальные стратегии для повышения развития человеческого капитала. Выводы этой статьи будут способствовать более глубокому пониманию важности человеческого капитала и дадут представление о том, как Узбекистан может использовать свои человеческие ресурсы для продвижения инноваций, экономического роста и повышения благосостояния своего населения.

Методология исследования. Чтобы изучить роль человеческого капитала в обеспечении инновационного развития в Узбекистане, в этом исследовании будет использоваться комплексная методология исследования, которая сочетает в себе первичные и вторичные источники данных. Первичные данные будут собираться посредством опросов, интервью и обсуждений в фокус-группах с ключевыми заинтересованными сторонами, включая политиков, исследователей, предпринимателей и представителей образовательных учреждений. Эти первоисточники предоставят ценную информацию о текущем состоянии развития человеческого капитала и его связи с инновациями в Узбекистане.

В дополнение к первичным данным будут широко использоваться вторичные источники данных. Эти источники включают авторитетные академические журналы, исследовательские работы, отчеты уважаемых международных организаций, таких как Всемирный банк, Международный валютный фонд (МВФ), Программа развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), и национальные статистические базы данных. Опираясь на эти источники, в исследовании будут собраны статистические данные, тенденции и анализ, касающиеся человеческого капитала, инноваций, экономического развития и соответствующих демографических факторов в Узбекистане.

Для создания надежной теоретической основы будет проведен всесторонний обзор литературы с упором на известные исследования, такие как Абдурахманов (2013), в котором освещаются тенденции развития человеческого капитала в Узбекистане. Выводы подчеркивают важность стратегических инвестиций в образование, развитие навыков и передачу знаний для подготовки высококвалифицированной рабочей силы, способной стимулировать инновации и технологические достижения. [2]

Результаты.

Таблица 1. Национальное богатство мира в начале 21 века¹

Страна	Национальное богатство		В том числе по видам капитала, в %		
	(в триллионах долларов США)	На душу населения (в тысячах долларов)	Человек Капитал (%)	Естественный Капитал (%)	Физический Капитал (%)
США	105,99	329	60	18	22
Китай	63,83	46	40	29	31
Япония	24,99	196	58	12	30
Германия	13,61	165	52	20	28
Великобритания	11,11	170	55	17	28
Франция	10,75	163	54	19	27
Италия	10,36	170	53	16	31
Канада	6,03	165	57	23	20
Австралия	5,99	249	61	22	17
Индия	4,62	4	46	24	30
Узбекистан	0,122	4	44	28	28

При сравнении национального богатства Узбекистана с другими странами видно, что богатство Узбекистана относительно

точно так же Камилова (2020) подчеркивает ключевую роль человеческого капитала как основного двигателя инновационного развития в Узбекистане. В исследовании подчеркивается необходимость целенаправленных инвестиций в человеческий капитал, включая образование, развитие навыков и передачу знаний, для стимулирования инноваций, стимулирования экономического роста и достижения целей устойчивого развития. Следовательно, исследование выступает за реализацию комплексной политики и целенаправленных инициатив, уделяющих приоритетное внимание развитию человеческого капитала, чтобы раскрыть весь потенциал инноваций в Узбекистане. [6]

Кроме того, Магруппов (2019) подчеркивает значение человеческого капитала как основного фактора инновационного развития Республики Узбекистан. В исследовании подчеркивается первостепенное значение инвестиций в человеческий капитал для стимулирования инноваций, содействия экономическому прогрессу и достижения целей устойчивого развития. [9]

Собранные данные из первичных и вторичных источников будут подвергнуты тщательному качественному и количественному анализу. Качественный анализ будет включать тематическое кодирование и определение ключевых тем, тогда как количественный анализ будет включать статистический анализ, визуализацию данных и сравнительные оценки. Эти аналитические подходы позволят всесторонне изучить роль человеческого капитала в обеспечении инновационного развития в Узбекистане.

Выбор таблиц и рисунков для включения в статью будет осуществляться по определенным критериям. Эти критерии будут включать релевантность, надежность данных, репрезентативность и ясность. Выбранные таблицы и рисунки будут напрямую касаться роли человеческого капитала в обеспечении инновационного развития, получать данные из авторитетных источников, охватывать значительный период, представлять соответствующие демографические и экономические факторы и представлять информацию в ясной и легко интерпретируемой форме. Применяя эти критерии, выбранные таблицы и рисунки будут эффективно поддерживать аргументы и выводы исследования.

В заключение, это исследование направлено на всесторонний анализ роли человеческого капитала в обеспечении инновационного развития в Узбекистане. Используя комбинацию первичных и вторичных источников данных, проводя тщательный обзор литературы и применяя строгие аналитические методы, исследование призвано способствовать пониманию того, как инвестиции в человеческий капитал могут способствовать инновациям, экономическому росту и устойчивому развитию в Узбекистане.

ниже. Вот сравнительный анализ национального богатства Узбекистана с выбранными странами из Таблицы 1:

¹ Источник формирования человеческого капитала в Узбекистане. // Рынок, деньги и кредит, № 2, 2017. с. 32. (www.rdk.uz).

1. Соединенные Штаты: с национальным богатством в размере 105,99 триллиона долларов Соединенные Штаты имеют самое высокое национальное богатство среди перечисленных стран. По сравнению с Узбекистаном национальное богатство Соединенных Штатов значительно выше, что отражает их статус крупнейшей экономики мира.

2. Китай: Китай следует за ним с национальным богатством в размере 63,83 триллиона долларов. Как и в Соединенных Штатах, национальное богатство Китая намного превышает богатство Узбекистана, что свидетельствует о его быстром экономическом росте и превращении в глобальный экономический центр.

3. Япония: национальное богатство Японии составляет 24,99 триллиона долларов, что значительно выше, чем богатство Узбекистана. Япония уже давно признана одной из крупнейших экономик мира и внесла значительный вклад в технологический прогресс и инновации.

4. Германия: с национальным богатством в 13,61 триллиона долларов, богатство Германии значительно превосходит Узбекистан. Германия известна своей сильной промышленной базой, инновационным мастерством и высоким уровнем жизни.

5. Соединенное Королевство: Национальное богатство Соединенного Королевства составляет 11,11 триллиона долларов, что подчеркивает его экономическую мощь и глобальное влияние. По сравнению с Узбекистаном национальное богатство Соединенного Королевства значительно выше, что отражает его историческое экономическое развитие.

6. Франция: Национальное богатство Франции составляет 10,75 трлн долларов, что указывает на ее значительные экономические ресурсы и производственный потенциал. Франция известна своей разнообразной экономикой и вкладом в такие отрасли, как аэрокосмическая промышленность, технологии и предметы роскоши.

7. Италия: национальное богатство Италии составляет 10,36 триллиона долларов, что подчеркивает ее экономическое значение и культурное наследие. Экономика Италии характеризуется сочетанием производства, туризма и услуг.

8. Канада: Национальное богатство Канады составляет 6,03 триллиона долларов, что отражает ее богатые природные ресурсы и развитую экономику. Канада известна своим сильным сырьевым сектором и высоким уровнем жизни.

9. Австралия: национальное богатство Австралии составляет 5,99 триллиона долларов, в основном за счет ее богатых природных ресурсов и процветающей горнодобывающей промышленности. Австралия признана одним из ведущих мировых экспортеров товаров.

10. Индия: Национальное богатство Индии составляет 4,62 триллиона долларов, что подчеркивает ее большую и быстрорастущую экономику. В то время как богатство на душу населения в Индии ниже, численность ее населения и потенциал экономического развития способствуют ее значимости на мировой арене.

11. Узбекистан: Национальное богатство Узбекистана относительно скромно и составляет 0,122 триллиона долларов. Хотя богатство Узбекистана значительно ниже по сравнению с другими перечисленными странами, важно учитывать уровень развития страны и потенциал роста.

Сравнительный анализ показывает, что у Узбекистана есть значительные возможности для дальнейшего экономического развития и возможность увеличить свое национальное богатство с помощью различных средств, включая инвестиции в человеческий капитал и стимулирование инноваций. Сосредоточив внимание на развитии человеческого капитала, Узбекистан может попытаться преодолеть разрыв и создать более процветающую и инновационную экономику.

Национальное богатство страны имеет важное значение для развития человеческого капитала в Узбекистане. Здесь являются некоторый ключ последствий:

Инвестиции в образование и навыки: более высокое национальное богатство обеспечивает более прочную финансовую базу для инвестиций в образование и развитие навыков. Имея больше ресурсов, правительство может выделить больше средств на улучшение образовательных учреждений, расширение доступа к качественному образованию и совершенствование программ профессионального обучения. Эти инвестиции в образование и развитие навыков будут способствовать росту человеческого капитала в Узбекистане.

Финансирование исследований и разработок (НИОКР): Национальное богатство позволяет увеличить финансирование исследований и разработок. Более высокий бюджет на НИОКР способствует инновациям, научным достижениям и технологическим прорывам. Это, в свою очередь, создает среду, которая питает человеческий капитал, привлекая талантливых исследователей, способствуя сотрудничеству между академическими кругами и промышленностью и способствуя передаче знаний.

Привлечение и удержание талантов: страна с более высоким национальным богатством может привлекать и удерживать квалифицированных специалистов. Это связано с тем, что более высокое богатство означает лучшие возможности трудоустройства, конкурентоспособную заработную плату и более высокий уровень жизни. Создавая привлекательную среду для талантов, Узбекистан может увеличить свой человеческий капитал за счет сохранения собственной квалифицированной рабочей силы и привлечения квалифицированных специалистов из-за рубежа.

Инфраструктура и объекты: национальное богатство позволяет развивать современную инфраструктуру и объекты, поддерживающие развитие человеческого капитала. Сюда входят современные образовательные учреждения, исследовательские центры, инновационные центры и медицинские учреждения. Доступ к качественной инфраструктуре и объектам улучшает среду обучения, способствует исследовательской деятельности и улучшает общее благосостояние людей, тем самым укрепляя человеческий капитал.

Сети социальной защиты и программы социального обеспечения. Национальное богатство может быть направлено на системы социальной защиты и программы социального обеспечения, поддерживающие развитие человеческого капитала. Эти программы, такие как медицинское страхование, социальная помощь и субсидии на обучение, обеспечивают защиту для людей, гарантируя им доступ к предметам первой необходимости и возможности для повышения квалификации. Такие системы поддержки способствуют общему благополучию и развитию человеческого капитала в Узбекистане.

Экосистема предпринимательства и инноваций: более богатая страна может инвестировать в создание экосистемы, которая способствует предпринимательству и инновациям. Это включает в себя создание инкубаторов, оказание финансовой поддержки стартапам и разработку благоприятных политик и правил. Создавая среду, поощряющую предпринимательство и инновации, Узбекистан может стимулировать рост человеческого капитала за счет развития новых предприятий, создания рабочих мест и культивирования культуры инноваций.

Для Узбекистана важно стратегически использовать свое национальное богатство, чтобы расставить приоритеты и инвестировать в развитие человеческого капитала. Признавая значение национального богатства и соответствующим образом согласовывая политику и инвестиции, Узбекистан может увеличить свой человеческий капитал, стимулировать инновации и продвигать страну к устойчивому экономическому развитию и процветанию.

Таблица 2. Демографические факторы, формирующие человеческий капитал в Узбекистане²

	2012	2014	2016	2018	2021
Численность населения, млн. чел. чел.	30,0	31,0	32,1	33,2	35,1
Численность трудовых ресурсов, млн. чел.	19,1	19,7	20,2	18,8	19,3
в процентах к постоянному населению	63,6	63,5	62,9	56,6	55,0
Численность загруженности населения, млн. чел. чел.	12,9	13,5	14,0	14,6	14,9
Численность занятых в экономике, млн. чел.	12,2	12,8	13,7	13,2	13,5
в процентах к трудовым ресурсам	67,5	68,5	69,3	70,2	69,9
Численность официально зарегистрированных безработных, тыс. чел.	626,3	687,0	724,0	1368,6	1441,9
Уровень оценки, в %	4,9	5,1	5,2	9,3	9,6

Демографические тенденции играют значительную роль в формировании человеческого капитала в Узбекистане. Вот анализ демографических факторов и их влияния на развитие человеческого капитала:

1. Возрастные группы. Распределение населения по разным возрастным группам влияет на развитие человеческого капитала. Доля населения в возрастной группе 0-14 лет отражает потенциальную будущую рабочую силу и потребность в инвестициях в качественное образование и развитие навыков, чтобы подготовить их к производительной занятости. Возрастная группа от 15 до 64 лет представляет собой трудоспособное население, которое составляет костяк рабочей силы и вносит вклад в общий человеческий капитал. Возрастная группа 65 лет и старше подчеркивает важность систем здравоохранения и социального обеспечения для поддержки стареющего населения и поддержания его благополучия.

2. Гендер: Гендер играет решающую роль в развитии человеческого капитала. Обеспечение гендерного равенства в сфере образования, занятости и развития навыков имеет важное значение для максимизации человеческого капитала. Распределение населения по полу влияет на доступ к возможностям получения образования, участие в рабочей силе и вклад в экономическое развитие. Поощрение равных возможностей и устранение гендерного неравенства может увеличить человеческий капитал за счет использования талантов и навыков как мужчин, так и женщин.

3. Разрыв между городским и сельским населением: Разрыв между городским и сельским населением влияет на развитие человеческого капитала в Узбекистане. Городские районы часто имеют лучший доступ к качественному образованию, здравоохранению и возможностям трудоустройства, что может положительно повлиять на развитие человеческого капитала. Однако удовлетворение потребностей сельского населения, таких как улучшение доступа к программам образования и повышения квалификации, инфраструктуре и возможностям трудоустройства, имеет решающее значение для обеспечения инклюзивного развития человеческого капитала и сокращения региональных различий.

4. Этническое разнообразие: Узбекистан – многонациональная страна с различными этническими группами. Принятие этнического разнообразия и поощрение инклюзивности в сфере образования, трудоустройства и социальных программ имеет важное значение для содействия развитию человеческого капитала. Предоставление всем этническим группам равных возможностей для доступа к качественному образованию и профессиональной подготовке увеличивает человеческий капитал, используя разнообразные таланты и взгляды населения.

Анализ этих демографических тенденций помогает политикам и заинтересованным сторонам понять текущее состояние человеческого капитала в Узбекистане и определить области, требующие целенаправленных вмешательств. В нем подчеркивается необходимость инвестиций в образование, развитие навыков, здравоохранение и системы социального обеспечения для увеличения человеческого капитала и создания рабочей силы, обладающей необходимыми знаниями, навыками и способностями для устойчивого экономического развития.

Связь между демографической динамикой и инновационным развитием многогранна и взаимосвязана. Вот обсуждение того, как динамика населения может влиять на инновационное развитие:

1. Численность населения и рыночный потенциал. Чем больше население, тем больше внутренний рынок, что может стимулировать предприятия и предпринимателей вкладывать средства в исследования, разработки и инновации. Значительная клиентская база создает возможности для диверсификации продуктов, их настройки и масштабирования инновационных решений. Более того, увеличение численности населения может привести к более широкому обмену знаниями, сотрудничеству и обмену идеями, способствуя развитию динамичной инновационной экосистемы.

2. Демографический состав и пул навыков. Демографический состав населения влияет на пул навыков, доступных для инноваций. Хорошо образованная и квалифицированная рабочая сила может стимулировать инновации, привнося свой опыт, творческий подход и способность решать проблемы. Демографические факторы, такие как возрастная структура, уровень образования и профессиональное распределение, влияют на наличие квалифицированных специалистов и потенциал для инновационного развития.

3. Молодежь и предпринимательство: Молодежь может стать катализатором предпринимательской деятельности и инноваций. Молодые люди часто привносят свежие взгляды, адаптируемость и готовность идти на риск, которые необходимы для внедрения инновационных решений и технологических достижений. Поддержка молодежного предпринимательства с помощью политики, доступа к финансированию и программ наставничества может стимулировать инновации и создать культуру предпринимательства.[10]

4. Миграция и передача знаний. Модели миграции могут влиять на передачу знаний и идей, способствуя инновационному развитию. Перемещение квалифицированных специалистов через границы может способствовать обмену опытом, передовым опытом и международному сотрудничеству. Кроме того, приток различных культур и опыта посредством миграции может обогатить инновационную экосистему, способствуя перекрестному опылению идей и творчества.

5. Старение населения и внедрение технологий. Старение населения создает проблемы и возможности для инновационного развития. По мере старения населения растет спрос на решения, связанные со здравоохранением, вспомогательными технологиями и уходом за пожилыми людьми. Инновации в этих областях могут улучшить качество жизни пожилых людей и решить проблемы, связанные со старением общества. Кроме того, пожилые люди привносят ценный опыт и знания, способствуя инновационному процессу через наставничество и предпринимательство.

6. Социальные и культурные факторы. Социальная и культурная динамика населения может повлиять на принятие и внедрение инновационных идей и технологий. Отношение к риску, открытость к изменениям и уровень доверия к институтам могут влиять на темпы и масштабы инновационного развития. Создание среды, поощряющей эксперименты, сотрудничество и культуру инноваций, может усилить взаимосвязь между демографической динамикой и инновационным развитием.

Исследования подчеркивают, что понимание взаимосвязи между демографической динамикой и инновационным развитием необходимо для эффективной разработки политики в Узбекистане. Признавая демографические факторы и их последствия, правительства и учреждения могут разрабатывать стратегии и политику, которые используют демографическую динамику для

² А. Абдуллаев. Основные показатели труда в Узбекистане. <https://gender.stat.uz/ru/osnovnyye-pokazateli/trud/>.

стимулирования инноваций, создания благоприятной среды для предпринимательства и создания прочной основы для устойчивого экономического роста.[2]

Развивка секторов занятости и их вклада в развитие человеческого капитала в Узбекистане выглядит следующим образом:

1. Сельское хозяйство: В сельскохозяйственном секторе занята значительная часть населения Узбекистана. Хотя это может и не требовать высокого уровня формального образования, оно способствует развитию человеческого капитала, предоставляя возможности трудоустройства, особенно в сельской местности. Этот сектор играет решающую роль в развитии навыков, связанных с выращиванием сельскохозяйственных культур, управлением животноводством и сельскохозяйственными технологиями, которые необходимы для обеспечения продовольственной безопасности и устойчивых методов ведения сельского хозяйства.

2. Отрасль:

- **Производство:** Производственный сектор включает производство товаров и обычно требует технических навыков и знаний. Он способствует развитию человеческого капитала, предоставляя возможности трудоустройства, требующие специальной подготовки, повышения технических навыков и стимулирования инноваций в производственных процессах и технологиях.

- **Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров:** Горнодобывающая промышленность способствует развитию человеческого капитала за счет добычи природных ресурсов. Он предлагает возможности трудоустройства, требующие определенных навыков, таких как горное дело, геология и управление окружающей средой.

- **Строительство:** Строительный сектор играет жизненно важную роль в развитии инфраструктуры и урбанизации. Он предлагает возможности трудоустройства, которые способствуют развитию человеческого капитала, обеспечивая обучение технологиям строительства, инженерии и управлению проектами.

3. Услуги:

- **Оптовая и розничная торговля.** Сектор оптовой и розничной торговли играет важную роль в экономике, связывая производителей с потребителями. Он предлагает возможности трудоустройства, которые развивают навыки в области продаж, маркетинга, обслуживания клиентов и логистики.

- **Транспорт:** Транспортный сектор облегчает перемещение товаров и людей. Он предоставляет возможности трудоустройства, которые способствуют развитию человеческого капитала за счет развития навыков в области логистики, управления транспортом и обслуживания транспортных средств.

- **Информация и связь.** Сектор информации и связи, включая телекоммуникации и ИТ-услуги, имеет решающее значение для технологического прогресса и цифровой трансформации. Занятость в этом секторе способствует развитию человеческого капитала, развивая навыки в области информационных технологий, разработки программного обеспечения и цифровых инноваций.

- **Финансовые услуги:** Сектор финансовых услуг играет жизненно важную роль в экономическом росте и развитии. Работа в этом секторе увеличивает человеческий капитал за счет развития финансовой грамотности, аналитических навыков, управления рисками и финансовых инноваций.

- **Недвижимость:** Сектор недвижимости предлагает возможности трудоустройства, связанные с управлением недвижимостью, строительством, продажей и арендой. Он способствует развитию человеческого капитала, развивая навыки оценки собственности, ведения переговоров и маркетинга.

- **Профессиональные, научные и технические услуги:** Этот сектор охватывает широкий спектр профессиональных услуг, таких как юридические, инженерные, консалтинговые и научные исследования. Он способствует развитию человеческого капитала, способствуя специализированным знаниям, опыту и навыкам решения проблем.

- **Административные и вспомогательные службы:** Работа в административных и вспомогательных службах развивает навыки офисного управления, административной поддержки и организационной эффективности, которые необходимы для общей производительности.

- **Государственное управление и оборона:** Сектор государственного управления и обороны предлагает возможности трудоустройства в государственных учреждениях, на государственной службе и в оборонных службах. Он способствует развитию человеческого капитала, развивая навыки разработки политики, управления и опыта, связанного с обороной.

- **Образование и здравоохранение.** Секторы образования и здравоохранения вносят непосредственный вклад в развитие человеческого капитала. Работа в этих секторах включает в себя обучение, исследования, оказание медицинских услуг и укрепление здоровья, развитие знаний, навыков и опыта, которые способствуют развитию человеческого капитала.

- **Другие услуги:** эта категория включает в себя ряд видов деятельности, ориентированных на оказание услуг, таких как гостеприимство, развлечения и личные услуги. Работа в этом секторе развивает навыки обслуживания клиентов, организации мероприятий и личной гигиены.

Таблица 3. Структура занятости (население Узбекистана) по видам экономической деятельности³

	2012	2014	2016	2018	2020	2022
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	26,6	27,5	27,4	26,6	26,4	24,9
Промышленность	13,7	13,5	13,6	13,6	13,7	13,4
Строительство	9,0	9,2	9,5	9,1	9,9	9,9
Торговля	10,7	10,8	10,9	10,6	10,6	11,4
Перевозка и хранение	4,5	4,6	4,8	4,9	4,6	4,7
образование	9,0	8,6	8,3	8,4	8,8	9,0
Здравоохранение и социальные услуги	4,9	4,7	4,5	4,6	5,1	4,8
Другие виды деятельности	21,6	21,0	21,0	22,3	21,0	22,0

Понимание вклада различных секторов занятости в развитие человеческого капитала позволяет директивным органам сосредоточить внимание на целенаправленных вмешательствах, таких как совершенствование программ образования и обучения, повышение качества занятости и продвижение инноваций в секторах, обладающих значительным потенциалом для обеспечения устойчивого экономического роста и развития.

Отраслевые инновации связаны с составом структуры занятости. Секторы, активно занимающиеся научно-

исследовательской и опытно-конструкторской деятельностью, такие как технологии, фармацевтика и машиностроение, чаще стимулируют инновационное развитие. Для создания новых продуктов, технологий и процессов они требуют высококвалифицированной рабочей силы и значительных инвестиций.

Структура занятости влияет на передачу навыков и знаний в экономике. Профессиональные услуги, технологии и исследования, требующие специальных навыков и опыта, могут

³ Собственная разработка автора на основе данных Госкомстата РУз. stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2

способствовать распространению знаний, что, в свою очередь, может привести к внедрению инноваций в других отраслях.

Структура занятости также влияет на предпринимательскую экосистему. Сектора, которые поощряют предпринимательство и создают благоприятные условия для стартапов, могут способствовать инновационному развитию. Благодаря гибкому регулированию, доступу к финансированию и развитой инфраструктуре эти сектора поддерживают создание и развитие стартапов. Такие стартапы часто представляют собой источник прорывных инноваций и новых бизнес-моделей, что может стимулировать экономический рост и инновационную активность.

Структура занятости отражает спрос на инновационные решения. Отрасли, такие как здравоохранение, технологии и производство, постоянно нуждаются в инновациях для соответствия меняющимся требованиям рынка и сохранения своей конкурентоспособности. Такая структура занятости может стимулировать компании к инвестициям в научные исследования и технологические новшества.

Мобильность рабочей силы и распространение знаний также зависят от структуры занятости. При перемещении специалистов между различными отраслями происходит обмен знаниями, навыками и опытом, что может способствовать внедрению инноваций и новых практик в различных сферах.

Важно учитывать структуру занятости при принятии политических решений, направленных на содействие инновационному развитию. Осознание ключевой роли определенных секторов может помочь в разработке эффективной политики и стимулов, поддерживающих научные исследования, предпринимательство и развитие профессиональных навыков.

Таким образом, структура занятости играет жизненно важную роль в формировании инновационного развития. Отрасли, ориентированные на исследование и разработку, предпринимательство и внедрение новых технологий, способствуют общему инновационному развитию экономики. Понимая взаимосвязь между структурой занятости и инновационным развитием, политики могут разрабатывать стратегии для создания разнообразной, динамичной и ориентированной на инновации рабочей силы, которая может способствовать устойчивому экономическому росту и конкурентоспособности.

Обсуждение. В этой статье мы исследовали роль человеческого капитала как основного фактора инновационного развития Узбекистана. Мы представили обзор целей и стремлений Узбекистана в области развития, подчеркнув приверженность страны развитию инноваций и достижению устойчивого экономического роста.

Мы обсудили важность человеческого капитала в стимулировании инновационного развития, подчеркнув, как знания, навыки и способности людей способствуют созданию и внедрению новых идей, технологий и процессов. Человеческий капитал служит катализатором инноваций, позволяя отдельным лицам и организациям адаптироваться к меняющейся динамике рынка, решать сложные проблемы и стимулировать экономический прогресс.

Чтобы поддержать наше обсуждение, мы включили соответствующие данные в виде таблиц и рисунков. В Таблице 1 представлен сравнительный анализ национального богатства Узбекистана с другими странами, проливающий свет на экономическое положение страны и ее потенциал развития человеческого капитала. В Таблице 2 выделены демографические факторы, формирующие человеческий капитал в Узбекистане, что дает представление о возрастном распределении и составе рабочей силы. Кроме того, на рис. 1 возрастная структура населения Узбекистана наглядно представляет распределение различных возрастных групп внутри населения.

Анализируя данные и обсуждая их значение, мы оценили взаимосвязь между структурой занятости и инновационным

развитием. Мы исследовали, как состав секторов занятости влияет на отраслевые инновации, передачу навыков и знаний, предпринимательство и спрос на инновационные решения. Понимание этой взаимосвязи позволяет политикам принимать обоснованные решения и реализовывать целевые стратегии по продвижению инноваций и развитию человеческого капитала в Узбекистане.

Выводы этой статьи показывают, что инвестиции в развитие человеческого капитала имеют решающее значение для стимулирования инновационного развития в Узбекистане. Исследователи предполагают, что политика и инициативы должны быть направлены на совершенствование программ образования и обучения для содействия развитию человеческого капитала в Узбекистане». [11]

Важно признать, что развитие человеческого капитала — это долгосрочная задача, требующая постоянных инвестиций и комплексного подхода. Сотрудничество между различными заинтересованными сторонами, включая правительство, образовательные учреждения, организации частного сектора и гражданское общество, необходимо для создания экосистемы, которая питает и использует человеческий капитал для инновационного развития. [8]

Таким образом, человеческий капитал служит основной движущей силой инновационного развития Узбекистана. Признавая важность человеческого капитала, согласовывая политику с целями развития страны и используя имеющиеся ресурсы, Узбекистан может создать благоприятную среду для инноваций, что приведет к устойчивому экономическому росту, повышению уровня жизни и повышению конкурентоспособности на мировой арене.

Заключение. В заключение в данной статье была рассмотрена роль человеческого капитала как основного фактора инновационного развития Узбекистана. Мы обсудили важность человеческого капитала в стимулировании инноваций с учетом его влияния на экономический рост, производительность и конкурентоспособность. Анализируя данные о национальном богатстве, демографических факторах, структуре занятости и возрастном составе населения, мы получили представление о текущей ситуации и потенциале развития человеческого капитала в Узбекистане.

Результаты подчеркивают необходимость стратегических инвестиций в образование, развитие навыков и предпринимательство для развития и увеличения человеческого капитала в Узбекистане. Сбалансированная возрастная структура и состав рабочей силы в сочетании с передачей знаний и сотрудничеством могут способствовать инновациям в различных секторах. Политика, которая поощряет исследования и разработки, облегчает доступ к финансированию и поощряет партнерские отношения между академическими кругами, промышленностью и правительством, жизненно важна для создания благоприятной среды для инноваций.

Сосредоточив внимание на развитии человеческого капитала, Узбекистан может раскрыть свой инновационный потенциал и проложить путь к устойчивому экономическому росту. Для директивных органов, образовательных учреждений, предприятий и общества в целом важно признать ценность человеческого капитала и работать вместе над созданием поддерживающей экосистемы, которая воспитывает таланты, способствует творчеству и поощряет внедрение инновационных идей и практик.

В заключение, используя силу человеческого капитала, Узбекистан может позиционировать себя как центр инноваций, привлекать инвестиции и обеспечивать устойчивое развитие на благо своего народа и более широкого мирового сообщества. Путь к тому, чтобы стать инновационной нацией, требует долгосрочных обязательств, сотрудничества и постоянных усилий по наращиванию, развитию и эффективному использованию человеческого капитала.

Ссылки:

1. Абдуллаев А. Основные показатели труда в Узбекистане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.gender.stat.uz/ru/osnovnye-pokazateli/trud/
2. Абдурахманов Каландар Ходжаевич Тенденции развития человеческого капитала Узбекистана // Вестник РЭА им. Г. В. Плеханова. 2013. №8 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-razvitiya-chelovecheskogo-kapitala-uzbekistana>
3. Всемирный банк. (2020). Индекс человеческого капитала 2020: показатели человеческого капитала в разных странах. Отчет

- № 153822. Получено с <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34426>.
4. Всемирный банк. (2019). Узбекистан: Навыки для работы и роста производительности. Отчет № 136982-УЗ. Получено с <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/136982571601339158/uzbekistan-skills-for-job-and-productivity-growth>

5. Джульматова С. Р. Роль образования в развитии человеческого капитала в Узбекистане // *Barqarorlik va uetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*. – 2022. – т. 2. – №. 6. – с. 117-121.
6. Камилова Наргиза Абдукахоровна Человеческий капитал как главный фактор генерации инновационного развития в Узбекистане // *Достижения науки и образования*. 2020. №3 (57).
7. Кларк, Э., и Дэвис, М. (2021). Создание благоприятной среды для инноваций: уроки Узбекистана. *Журнал инноваций и экономического развития*, 18(2), 67-82.
8. Ли, Х., и Ким, С. (2022). Совместный подход к развитию человеческого капитала и инновациям в Узбекистане. *Журнал государственной политики и управления*, 39(1), 120-135.
9. Магруппов Азиз Юлдашевич Человеческий капитал - главный фактор инновационного развития Республики Узбекистан // *Вестник науки и образования*. 2019. №11-1 (65).
10. Маханов, К. (2020). Краткий Обзор Демографической Ситуации в Узбекистане. [онлайн] www.eurasian-research.org/. Доступно по адресу: <https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/?lang=ru>
11. Смит, Б., Дэвис, К., и Томпсон, Л. (2020). Расширение человеческого капитала посредством образования и обучения: тематические исследования из Узбекистана. *Международный журнал развития образования*, 35 (4), 567-584.
12. Тухтарова Евгения Хасановна, Власов Максим Владиславович ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА НА ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ // *Вестник НГУЭУ*. 2021. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-chelovecheskogo-kapitala-na-innovatsionnoe-razvitie> (дата обращения: 25.05.2023).

FISCAL POLICY AS THE PRIMARY TOOL TO AFFECT THE STRENGTH OF THE CAPITAL MARKETS

Boburjon Turanboyev Qodirjon o'g'li

Lecturer of Kokand University

boburturanboyev@gmail.com

Musabekov Sherali Nazarali o'g'li

Student of Kokand University

sheralimusabekov@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATION

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 5

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.796>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Fiscal policy, Governments, Macroeconomic objectives, Capital markets, Economic growth, Job creation, Government spending, Interest rates, Inflation rates, Exchange rates, Tax rates, Limitations, Challenges, Slow implementation, Political pressures, Impact on the economy, Other policy tools, Promoting economic growth, Prosperity, Balancing influence and stability.

Fiscal policy is a powerful tool used by governments to achieve macroeconomic objectives, including the strength of capital markets. Capital markets are critical to economic growth and job creation, and fiscal policy can influence them through changes in government spending and tax rates. However, there are limitations and challenges to using fiscal policy, such as slow implementation and political pressures. Governments must carefully consider the impact of their fiscal policies on the economy and use other policy tools when necessary. Despite these limitations, fiscal policy remains a crucial tool for promoting economic growth and prosperity. This article explores how fiscal policy can impact capital markets, the challenges and limitations associated with its use, and the importance of careful consideration when implementing fiscal policies. Ultimately, governments must balance their desire to influence capital markets with the need to maintain a stable and thriving economy.

Introduction. Fiscal policy is a critical tool used by governments around the world to influence the economy and achieve various macroeconomic objectives. One of the most significant impacts of fiscal policy is on capital markets, which play a crucial role in the overall performance of the economy.

Capital markets are the backbone of modern economies, providing businesses with access to financing and investors with opportunities to earn returns on their investments.¹ The strength of capital markets is essential for economic growth, job creation, and overall prosperity.

Fiscal policy can affect capital markets in several ways. For example, changes in government spending can impact the demand for goods and services, which can, in turn, affect the performance of companies listed on stock exchanges. Similarly, changes in tax rates can impact consumer spending and investment decisions, which can impact the demand for financial assets.² Another way fiscal policy can influence capital markets is through borrowing levels. Governments often borrow money to finance their spending, and this borrowing can impact interest rates and the availability of credit in the economy. Changes in interest rates can impact the cost of borrowing for businesses and consumers, which can impact investment decisions and overall economic activity.

The mechanisms through which fiscal policy operates in capital markets can be complex. For example, changes in government spending can impact the performance of specific sectors or industries, such as infrastructure or defense. Similarly, changes in tax rates can impact consumer spending patterns, which can impact the demand for specific products or services.

However, there are also challenges and limitations to using fiscal policy as a tool to influence capital markets. For example, fiscal policy can be slow to implement and may not have an immediate impact on the economy. Additionally, fiscal policy can be subject to political pressures and may not always be implemented in a timely or effective manner.

Another challenge is that fiscal policy may not always be able to address structural issues in the economy, such as inequality or productivity. In some cases, other policy tools, such as monetary policy

or structural reforms, may be necessary to address these issues.³ Despite these challenges, fiscal policy remains a critical tool for governments to influence the strength of capital markets and achieve various macroeconomic objectives. As the global economy continues to face challenges and uncertainties, fiscal policy will likely play an increasingly important role in shaping the performance of capital markets and the overall economy.

Literature review. Fiscal policy, as a tool for governments to influence the capital markets' strength, has been extensively studied in the literature. Researchers have explored its effectiveness in achieving macroeconomic objectives such as economic growth, job creation, and stability.

Kose et al. (2015) conducted a study on the impact of fiscal policy on economic growth, particularly in developing countries. They found that fiscal policy can have a significant positive impact on economic growth, but its effectiveness depends on the government's ability to implement it consistently and in a timely manner. The study also highlighted the importance of balancing fiscal policy with stability.

Aizenman et al. (2016) investigated the challenges and limitations of fiscal policy implementation. They found that political pressures can lead to suboptimal fiscal policies that do not achieve their intended objectives. The study emphasized the need for policymakers to overcome these challenges and implement effective fiscal policies.

Other researchers have explored the relationship between fiscal policy and financial markets. For example, Cimadomo et al. (2020) studied the impact of fiscal policy on bond markets in the European Union. They found that fiscal policy announcements can significantly affect bond yields, but the impact varies depending on the type of announcement and market conditions.

Furthermore, some studies have examined the interaction between fiscal policy and monetary policy. For instance, Galí et al. (2015) investigated the effectiveness of fiscal and monetary policies in stabilizing the economy during recessions. They found that a

¹ Afonso A. and R. Strauch, Fiscal policy and interest swap spreads: some evidence from the EU. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 17 (3), 2007, pp. 261-276.

² Alesina A., R. Perotti, Fiscal Adjustment in OECD countries: composition and macroeconomic effects, IMF Staff Papers, 1997.

³ Anderson John, Capital Markets: Monetary and Fiscal Policy Determinants, working Paper, Creighton University, 2004

combination of both policies can be more effective than using either policy alone.

Overall, the literature suggests that fiscal policy is a crucial tool for governments to influence the capital markets' strength and achieve macroeconomic objectives. However, its effectiveness depends on various factors such as implementation, political pressures, and the interaction with other policies. Policymakers need to carefully balance their influence on the economy with stability to achieve their objectives successfully.

Patelis (1997), LeeUnro (1997), Anderson (2004), Laopodis (2006), (2007), and other significant research on stock market behaviour and monetary policy are only a few examples.⁴ However, there aren't many research on the connection between fiscal policy and stock market performance, and the majority of them didn't analyse fiscal activities from the standpoint of "market efficiency" (Lee Unro, 1997; Ali, S.M., 2003; Dromel, 2007).⁵ Most recent contributions have concentrated on event analysis (Laubach T., 2004; Muehleisen M. and C. Tower, 2004), the cyclical response of fiscal policies in the euro area (Golinelli, R. and S. Momigliano 2008), and micro analyses of fiscal policy and interest swap spreads (Afonso and Strauch, 2003; Engen, 2004; Faini, 2005).⁶

Adam Smith, who reasoned that higher taxes would compel those with capital stock (who were not linked to a single country) to invest in countries with lower rates, laid the groundwork for the tax policy that Ross Levine is currently testing.⁷ Anderson made a number of remarks in this regard⁸:

- ❖ The level of investment is influenced by interest rates, inflation rates, corporation taxes, and exchange rate policies.
- ❖ Interest rates provide the basis of investing.
- ❖ Interest rates have a direct impact on credit borrowing, a factor crucial to capital market investment.
- ❖ Corporate taxes have an impact on how much an investment pays off. Before making an investment, many times the corporation tax rate in a nation is taken into account.
- ❖ Faini's findings from this type of literature are as follows:
- ❖ Despite the method of measurement, fiscal policy matters, but its effects are relatively small (a significant problem that we want to address in the current paper);
- ❖ National fiscal policy that results in higher deficits or debt in one country may have an impact on the level of interest rates, both locally and across the entire currency union.

As we go from theory to practise, we see that different nations have distinct fiscal strategies and varied capital gains taxes. These may facilitate potential investors or act in opposition. Additionally, current events show that some nations have strengthened or destabilised the capital market. The question that arises in this situation is if there is a relationship between the two facts, i.e., whether a nation's fiscal policy affects the efficiency or inefficiency of its capital market.

Based on the fiscal and monetary theories derived from the aforementioned economic works, we propose to argue that fiscal policy, rather than having a minor impact, has a significant impact on the behaviour of other variables previously mentioned as crucial for market capital behaviour, such as interest rates, inflation rates, and exchange rates. The analysis in this paper is centred on this notion. We consider fiscal policy to be a significant stock market driver that affects all other stock market determinants either directly or indirectly. In our research, we also use machine learning methods to create decision trees that depict the typical everyday trading on the Bucharest Stock Exchange.

Research methodology. Certain effects on the capital markets are determined by the government's budgetary policy. The administration's efforts to impact investments and indirectly the strength of the capital markets are demonstrated by its tax policy and the amount of corporate taxation.

Results. As was noted in the introduction, empirical evidence suggests—and the majority of experts concur—that exchange rates, corporation taxes, interest rates, and inflation all support the health of the capital markets. Let's call this assertion P1 and make the following notes on the aforementioned variables:

- ❖ Inflation rate: i
- ❖ Interest rates: r
- ❖ Corporate taxes: μ
- ❖ Exchange rates: e
- ❖ Strength of capital markets: scm

Premise number 1 becomes:

$$1P ; scm = i + r + \mu + e$$

Investors looking for the best returns will often locate fascinating nations with low corporation taxes, interest rates, and inflation, as well as good exchange rates.⁹ The conclusion supporting our hypothesis is shown in Table 1:

Table 1.

Variables and their influence on investors, adapted from	
Variables	Influence
Inflation	Low inflation protects the investor from artificially higher prices
Interest taxes	Lower rates open the market to new investors Lower interest rates allow the entrepreneur to receive loans without the worry to pay back a massive amount Money borrowed through debt or equity loans is invested in different firms on the capital market The influx of capital provides for economic growth and a more robust market
Corporate taxes	Investors looking for the best payoffs will look for a country with low corporate taxes
Exchange rates	Countries with a strong exchange rate would have higher levels of direct foreign investment

P1 establishes a connection, not a description, between the strength of the capital markets and the rates of inflation, interest, corporation taxation, and exchange rates. In P1, the variable "corporate taxes" acknowledges fiscal policy as a determinant in the capital market.¹⁰ Due to the fact that corporation taxes () only make up a portion of fiscal policy, we will treat fiscal policy as a separate variable that includes the variable "corporate taxes" as follows:

Fiscal policy: pf
 $\mu \neq pf$, but $\mu \subset pf$, so $\mu = f(pf)$
 becomes the premise no. 2, P2.

As a result of higher investment and better capital markets, lower inflation rates boost investor confidence. According to Anderson's study, there will be a worse economic growth in the capital markets whenever

inflation gets noticeably superior to interest rates. The rationalisation for this is that investors will be discouraged by the likelihood of a negative rate of return on their investment. High interest rates within a nation also result in high inflation rates, and these two factors influence the growth of private savings. Investments are discouraged, and capital and economic growth are stifled by the high interest rates.¹¹ Thus, P1 states that the capital market is impacted by inflation. Determining if there is a connection between inflation and fiscal policy is the issue. A government often raises money by imposing taxes or fees on the income of businesses and people as well as on the products, services, and consumables they consume. A high demand (for products and services) is determined by a high government spending (by investing in infrastructure or services). Reducing taxes may stimulate spending and production, boosting the supply of products and services. Fiscal policy

⁴ António Afonso and Ricardo M. Sousa, The macroeconomic effects of fiscal policy, ECB publications, working paper series, no 991 / january 2009.

⁵ Ardagna S., F. Caselli, and T. Lane, Fiscal discipline and the cost of public debt service: some estimates for OECD countries, Harvard University, 2004.

⁶ Bernanke, B, Kuttner, K., What explains the stock market's reaction to Federal Reserve policy?, Journal of Finance, 60(3), 2005, pp.1221-1257.

⁷ Bernanke, B, Kuttner, K., What explains the stock market's reaction to Federal Reserve policy?, Journal of Finance, 60(3), 2005, pp.1221-1257.

⁸ Blanchard O., Perotti R., An empirical characterization of the dynamic effects of changes in government spending and taxes on output. NBER Paper W7269, 1999.

⁹ Canzoneri M., R. Cumby, and B. Dida, Should the European Central Bank and the Federal Reserve be concerned about fiscal policy?, mimeo, Georgetown University, 2002.

¹⁰ Codogno, L., Favero, C., Missale, A., Yield spreads on EMU government bonds, Economic Policy, 37, 2003, pp. 503-532.

¹¹ Craine, R., Martin, V., Monetary policy shocks and security market responses, University of California at Berkeley, Working Paper, 2003.

may therefore influence the forces behind inflation, namely supply and demand. We'll call this assertion P3, or premise no. 3.

$$P3: i = \dot{f}(pf)$$

As we've already demonstrated, the majority of studies on interest rates emphasise their influence on the health of the capital markets, with some writers highlighting the psychological impact they have on many investors. Investors "believe the incentive of investing will be superior to the risk of borrowing when they see a low interest rate." The conclusion is that a change in policy would result in more investment within the nation, strengthening the capital market. The issue is whether there is a relationship between monetary policy and interest rates. In the cited literature, we also discovered various viewpoints.¹² Large future deficits cause investor confidence to drop, which has a negative impact on the currency rate.

Thus becomes clear the link between fiscal policy and interest rates. Let's name this proposition P4, premise no 4.

$$P4: r = \dot{f}(pf)$$

Thus, the capital market is affected by exchange rates, according to P1.¹³ The challenge is determining whether there is a connection between fiscal policy and currency rates. The aforementioned research material also contained a number of viewpoints. Perotti and Monacelli's analyses detail the combined impact of the trade balance, consumption, and real exchange rate. (2006) Corsetti and Müller examine the market response.¹⁴ Exchange rates and fiscal policy have a clear relationship that can be seen. Let's call this assertion, which is premise number 5, P5.

$$P5: e = \ddot{f}(pf)$$

From the cited research literature incursion follows that the cited authors agree on the existence of the relationships, therefore we can sustain the accurateness of the premises.

Conclusion. In conclusion, fiscal policy is a crucial tool used by governments to influence the strength of capital markets. It involves the use of government spending and taxation to stimulate or restrain economic growth. By implementing expansionary or contractionary fiscal policies, governments can impact the overall demand and supply in the economy, which in turn affects the capital markets.

One of the main ways fiscal policy influences capital markets is through government spending. Increased government spending stimulates economic activity and boosts investor confidence. This can lead to higher stock prices, increased investment, and overall market

References:

1. Afonso A. and R. Strauch, Fiscal policy and interest swap spreads: some evidence from the EU, *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 17 (3), 2007, pp. 261-276.
2. A.A.Yusupov (2023) " KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATIDA INSON RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING METODOLOGIK ASOSLARI", QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 7(7), pp. 46-48. doi: 10.54613/ku.v7i7.777.
3. Alesina A., R. Perotti, Fiscal Adjustment in OECD countries: composition and macroeconomic effects, *IMF Staff Papers*, 1997.
4. Anderson John, *Capital Markets: Monetary and Fiscal Policy Determinants*, working Paper, Creighton University, 2004
5. António Afonso and Ricardo M. Sousa, The macroeconomic effects of fiscal policy, ECB publications, working paper series, no 991 / january 2009.
6. Ardagna S., F. Caselli, and T. Lane, Fiscal discipline and the cost of public debt service: some estimates for OECD countries, Harvard University, 2004.

growth. On the other hand, reduced government spending can have a negative impact on capital markets, as it may lead to decreased business activity and lower investor confidence. Taxation is another crucial aspect of fiscal policy that influences capital markets. Changes in tax rates can affect both consumer spending and business investment decisions. Lower taxes can increase disposable income for individuals, leading to higher consumer spending, which in turn drives business growth and positively impacts capital markets. Additionally, lower taxes on businesses can incentivize investment and expansion, further strengthening the capital markets. Conversely, higher taxes can reduce consumer spending and business investment, negatively impacting capital markets. The effectiveness of fiscal policy in influencing capital markets depends on various factors. Firstly, the timing and magnitude of fiscal policy measures are crucial. Governments need to implement policies at the right time and in appropriate amounts to have the desired impact on capital markets. Secondly, the effectiveness of fiscal policy is also influenced by other economic factors such as interest rates, inflation, and exchange rates. These factors can interact with fiscal policy measures, either amplifying or dampening their effects on capital markets.

Furthermore, fiscal policy should be implemented in conjunction with monetary policy to achieve optimal results in capital markets. Monetary policy, controlled by central banks, involves managing interest rates and money supply to control inflation and stimulate economic growth. Coordinated efforts between fiscal and monetary policies can create a more comprehensive approach to influencing capital markets. For example, expansionary fiscal policy can be complemented by accommodative monetary policy, leading to a stronger impact on capital markets. It is important to note that fiscal policy is not without its limitations and challenges. One major challenge is the potential for fiscal deficits and increased government debt. Expansionary fiscal policies often require increased government spending, which can lead to budget deficits if not accompanied by sufficient revenue generation. High levels of government debt can have negative consequences for capital markets, as it may lead to higher interest rates and reduced investor confidence.

Political considerations and policy implementation challenges can also hinder the effectiveness of fiscal policy in influencing capital markets. Governments may face difficulties in reaching consensus on policy decisions, leading to delays or watered-down measures. Additionally, the impact of fiscal policy can vary across different sectors and industries, making it challenging to achieve a balanced and equitable outcome in capital markets. Fiscal policy is a powerful tool used by governments to influence the strength of capital markets. By adjusting government spending and taxation, governments can stimulate or restrain economic growth, which in turn affects investor confidence and market performance. However, the effectiveness of fiscal policy depends on various factors such as timing, magnitude, coordination with monetary policy, and consideration of other economic factors. Despite its limitations and challenges, fiscal policy remains a key instrument in shaping the performance of capital markets.

7. Balassone F., D. Franco and R. Giordano, Market induced fiscal discipline: is there a fallback solution for rule-failure?, Banca d'Italia, Sixth workshop on public finance, Perugia, 2004.
8. Bernanke, B. Kuttner, K., What explains the stock market's reaction to Federal Reserve policy?, *Journal of Finance*, 60(3), 2005, pp.1221-1257.
9. Blanchard O., Perotti R., An empirical characterization of the dynamic effects of changes in government spending and taxes on output. *NBER Paper W7269*, 1999.
10. Canzoneri M., R. Cumby, and B. Dida, Should the European Central Bank and the Federal Reserve be concerned about fiscal policy?, mimeo, Georgetown University, 2002.
11. Codogno, L., Favero, C., Missale, A., Yield spreads on EMU government bonds, *Economic Policy*, 37, 2003, pp. 503-532.
12. Craine, R., Martin, V., Monetary policy shocks and security market responses, University of California at Berkeley, Working Paper, 2003.

¹² Dromel Nicolas, *Stabilizing Fiscal Policy with Capital Market Imperfections*, Working Paper INSEE-CREST, Université de la Méditerranée Aix-Marseille II, 2007.

¹³ Engen E. and G. Hubbard, *Federal government debts and interest rates*, NBER Working Paper n. 10681, NBER, Cambridge, 2004.

¹⁴ Gale W. and P. Orszag, *Budget deficits, national saving, and interest rates*, Brookings papers on Economic Activity, 2004.

13. Dromel Nicolas, Stabilizing Fiscal Policy with Capital Market Imperfections, Working Paper INSEE-CREST, Universitee de la Mediterranee Aix-Marseille II, 2007.

14. Engen E. and G, Hubbard, Federal government debts and interest rates, NBER Working Paper n. 10681, NBER, Cambridge, 2004.

15. Gale W. and P. Orszag, Budget deficits, national saving, and interest rates, Brookings papers on Economic Activity, 2004.

MAMLAKATIMIZDA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VA UNING DOLZARB MASALALARI

Nabiyeva Nilufar Mutorovna,

Farg'ona politexnika instituti

"Iqtisodiyot" kafedrasida dotsenti

iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD)

Tel: +99891-326-12-23

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 6

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.797>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Oziq-ovqat xavfsizligi, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash, eksport, import, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda xavfsizlik mexanizmi.

ANNOTATSIYA

Maqolada oziq-ovqat sanoati faoliyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash hamda ushbu tizimni yanada takomillashtirishni muhokama qilishga bag'ishlangan. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining mavjud xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini yanada optimallashtirish bo'yicha qisqacha ma'lumotlar berilgan. Oziq-ovqat sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish va oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalarini qo'llab-quvvatlash respublikada amalga oshirilayotgan asosiy vazifalardan biridir.

Kirish. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalasi doimo dolzarb bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Aholini sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlash fuqarolarning birlamchi ehtiyojlarini qondirishdir. So'nggi yillardagi mamlakatimizdagi tadbirkorlik uchun keng ko'lamli imtiyozlar berilishi natijasida jadal iqtisodiy rivojlanish va tadbirkorlik muhitining shakllanishi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini boshqarishda 30.08.1997-yilda qabul qilingan "Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risida"dagi qonun asosiy hujjat hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holatda har bir ushbu sohadagi faoliyat va uni boshqarish qonun doirasida bo'lisliligi talab etiladi. "Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligiga doir normalar va qoidalar davlat organlari tomonidan qonunchilikda belgilangan tartibda tasdiqlanadi va ular oziq-ovqat mahsuloti muomalasi sohasida ish olib borayotgan yuridik hamda jismoniy shaxslar uchun majburiydir."

Mamlakatimiz iqtisodiyoti va jamiyatining hozirgi rivojlanish bosqichining eng muhim muammolaridan biri oziq-ovqat xavfsizligi va aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'laonli ta'minlashdir. Oziq-ovqat bozorini mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'ldirishning obyektiv zarurati oziq-ovqat sanoati korxonalarining samarali ishlashini nazarda tutadi, chunki oxir-oqibat nafaqat aholining turmush darajasi, balki umuman iqtisodiyotning rivojlanishiga ham bog'liq.

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayoniga qo'yiladigan talablardan kelib chiqib, uning sifati inson salomatligi uchun bezar bo'lishi lozim. Mavjud talablar doirasidagi mahsulotlar yo'nalishida faoliyatni yo'lga qo'yish asosiy talab deb qaralmoqda. Hozirgi kunda oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatida ham ichki, ham tashqi muhiti notekis o'zgaruvchanligi oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar faoliyatiga asosiy omil sifatida yetarlicha ta'sir o'tkazmoqda. Jumladan, xomashyo narxi va uning doimiy ravishda tebranishi xomashyoning yil fasllariga bog'liq holda mavsumiyligi, oziq-ovqat mahsulotlarining assortimenti va o'rinbosar mahsulotlar kabilarni aytish mumkin. Bunday vaziyatda oziq-ovqat korxonalarini faoliyatini innovatsion usulda tashkil etgan holda, belgilangan maqsadlarga o'z vaqtida resurslarni sarf qilishning yo'llari miqdori orqali erishishga imkon beruvchi mexanizmi joriy qilish muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili. Amalga oshirilayotgan tadqiqot doirasida oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha mahalliy olimlarimizdan N.M.Ziyaviddinovaning tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoati korxonalarida bozor strategiyasini shakllantirishda, ularni rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqish va tarmoq boshqaruvining tashkiliy tuzilishi takomillashtirilgan¹.

I.Y.Umarovning tadqiqotlarida esa oziq-ovqat sanoati korxonalarida oziq-ovqat xavfsizligini baholash bo'yicha uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilgan hamda tadqiq qilingan. Hududlarda oziq-ovqat sanoati korxonalarining moliyaviy iqtisodiy salohiyati amaliy jihatdan baholangan².

Xorijiy tadqiqotchi olimlardan Bitner Mann D., Sfaim R., Stevenson V.J., Tompson A.A., Vebster F. va boshqalar. sanoat sohasini, jumladan, oziq-ovqat sanoati faoliyatida oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga hamda soha faoliyatini vertikal va gorizontalar klasterli yondashuv asosida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan³.

Fikrimizcha, oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash hamda uning faoliyat raqobatbardoshligi va risklarni boshqarish jarayoniga ta'sirini baholash, oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatiga mavsumiylik omili ta'sirini baholash va oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini yanada takomillashtirish masalalari soha faoliyatining rivojlanish davrini qisqartiradi hamda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ortadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni baholash hamda amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida asosiyda taqqoslama jadvallar shakllantirildi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Mamlakatimizda oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan korxonalar soni va ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi kundan kunga ortib bormoqda. Respublikada oziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni 2012–2022-yillarda barqaror o'sish tendensiyasiga erishilganini, jumladan, 2012-yilda 21527,8 mlrd.so'mni tashkil etib, 2022-yilga kelib 145011,6 mlrd. so'mga yetgani statistik ma'lumotlar orqali ham ushbu sanoatning rivojlanish tendensiyasini ko'rsatmoqda.

¹Ziyaviddinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.

²Umarov I.Y. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMII 149 b. A. – 2009

³Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России// А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, respublikada oziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni 2012-2022-yillarda barqaror o'sish tendensiyasiga erishilganini, jumladan, 2012-yilda 21527,8

mlrd.so'mni tashkil etib, 2022-yilga kelib 145011,6 mlrd. so'mga yetganini ko'rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval

O'zbekistonda oziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni rivojlanish dinamikasi⁴

Ko'rsatkichlar	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.
Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, mlrd.so'm	33868,5	42085,5	48253,8	59690,4	83512,6	101417,5	129348,6	155159,1	145011,6
Aholi jon boshiga iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, ming, so'm	1101,1	1344,6	1515,1	1842,9	2534	3028,3	3778,6	4443,8	4067,8
Iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni o'sishi, %	109,4	109,7	106,0	106,7	114,7	115,6	105,7	113,9	120,7
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, mlrd.so'm	18154,6	18154,6	21970,3	23305,7	24053,2	29687,3	44014,1	55327,3	60474,7

Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning globalashuv jarayonida tarmoq va sohalarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni hamda soha faoliyatlarini rivojlanishiga ta'sir etuvchi turli ko'rinishdagi xavfsizlik masalalarini hisobga olgan holda tadqiq etish muhim hisoblanadi. Shu bois tadqiqotni amalga oshirish jarayonida jahon mamlakatlarida foydalanilayotgan oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlovchi takomillashtirilgan model va mexanizmlardan mamlakatimizda ham samarali foydalanish zarurati tug'ilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 31-mart kungi 147-son "Oziq-ovqat xavfsizligi va ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga asosan soha korxonalarini oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash infratuzilmasi zaruriyati va uni yanada takomillashtirish mexanizmini ishlab chiqish ish samaradorligini oshiradi. Ushbu infratuzilma xomashyo yetkazib beruvchilar, tashish va saqlash xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlarni o'z ichiga oladi.

Asosiy oziq-ovqat sanoati korxonalarining barcha bo'g'inlarining nazoratni amalga oshirish bilan bir qatorda qonunchilik tomonidan belgilab qo'yilgan me'yoriy hujjatlariga amal qilinishini ta'minlaydi:

- qonun hujjatlarida belgilangan va tanishtirilgan oziq-ovqat xavfsizligiga so'zsiz amal qilish hamda uning sifat darajasi;
- oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash uchun qo'yilgan qat'iy talablarni va ularga rioya qilish;
- belgilab berilgan qonunlar va ularga qanchalik rioya qilishning korxonada darajasidagi va holati;

- resurslarning mavsumiyligi va uning oziq-ovqat sanoati korxonalarini uchun riski bo'yicha ma'lumot;
- respublika miqyosida sanitariya-epidemiologik vaziyat hamda unga qarab moslashish bo'yicha ma'lumot;
- amalda faoliyat ko'rsatadigan xomashyo markazlari va ularning assortimenti va boshqalar.

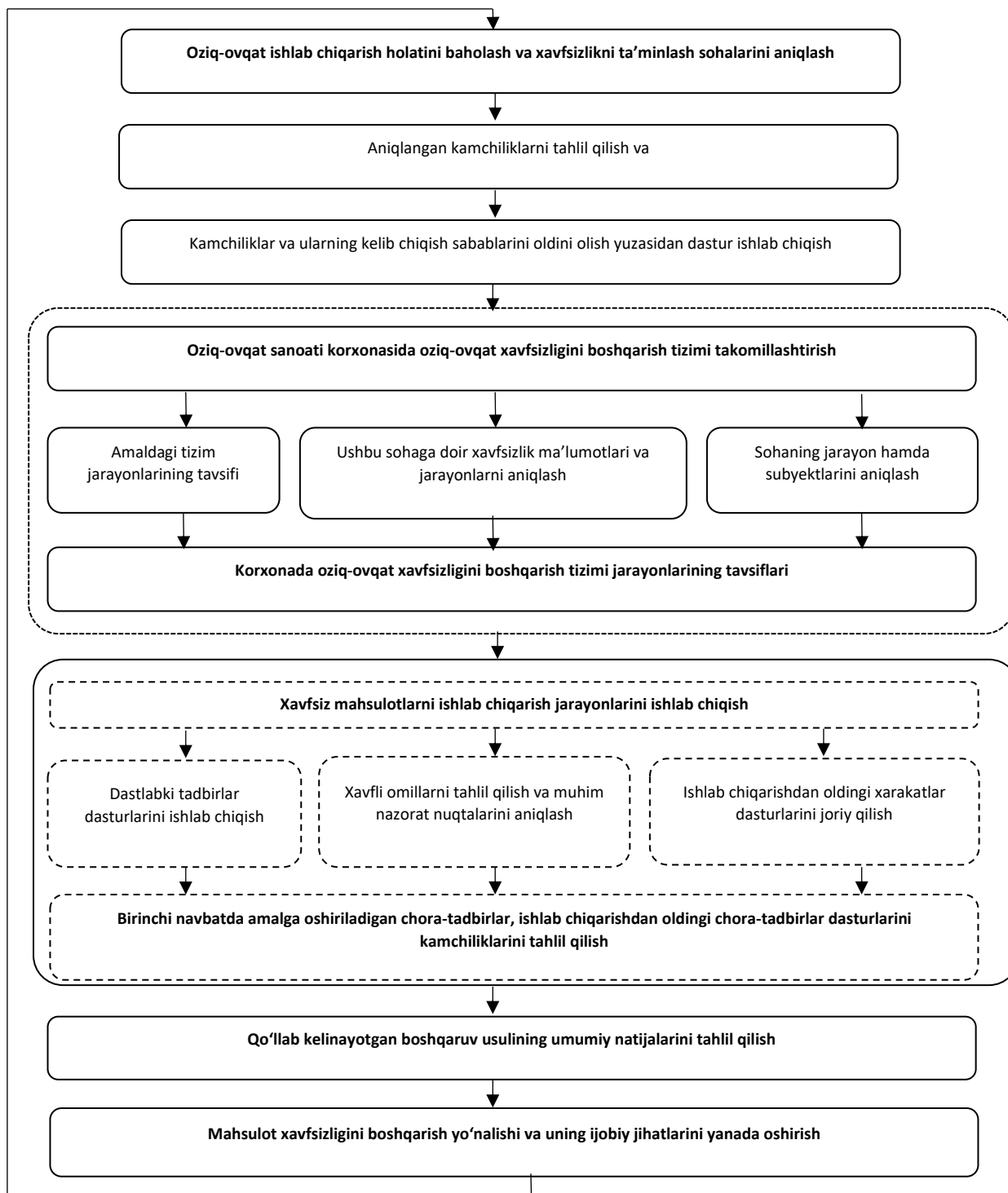
Oziq-ovqat xavfsizligi ilmiy tadqiqot markazlari, mahsulotlarning sanitar gigiyenik jihatdan alohida statistik yo'nalishi va uning xavfsizligiga oid iste'molchilarga kerakli axborotlarni yetkazish, oziq-ovqat sohasida doimiy tadqiqotlarni amalga oshirish va sohaga doir statistik ma'lumotlarni tahlil qilishda quyidagi asosiy tizimlarga e'tibor qaratish lozim:⁵

- oziq-ovqat sanoatini me'yoriy-texnik jihatdan qo'llab-quvvatlash;
- oziq-ovqat sanoatining hozirgi holati to'g'risidagi ma'lumotlar;
- oziq-ovqat mahsulotlari savdosiga oid real ma'lumotlari;
- mamlakatimizda va xorijda oziq-ovqatga doir bo'lgan xavfsizlik tizimi va uning sifati to'g'risida ma'lumot;
- xomashyo hamda ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlariga aloqador bozordagi vaziyat va xavfsizlik ma'lumotlari;
- oziq-ovqatdan zaxarlanish yoki u bilan bog'liq yuqimli kasalliklarning tarqalishi to'g'risidagi shoshilinch tahlil;
- oziq-ovqat sanoatining holati, uning muammolari va mumkin bo'lgan yechimlari to'g'risida ma'lumot va boshqalar.

Oziq-ovqat xavfsizligini domiy ta'minlash tizimining bosqichlarining ketma-ketligi soha faoliyatini korxonalarida xavfsiz mahsulot ishlab chiqarish va uni doimiy nazorat qilinishini ta'minlaydi(1-rasm).

⁴O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligining ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

⁵ А.Н.Шаталова. Особенности формирования стратегии устойчивого развития предприятий пищевой промышленности. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент № 2, 2020.

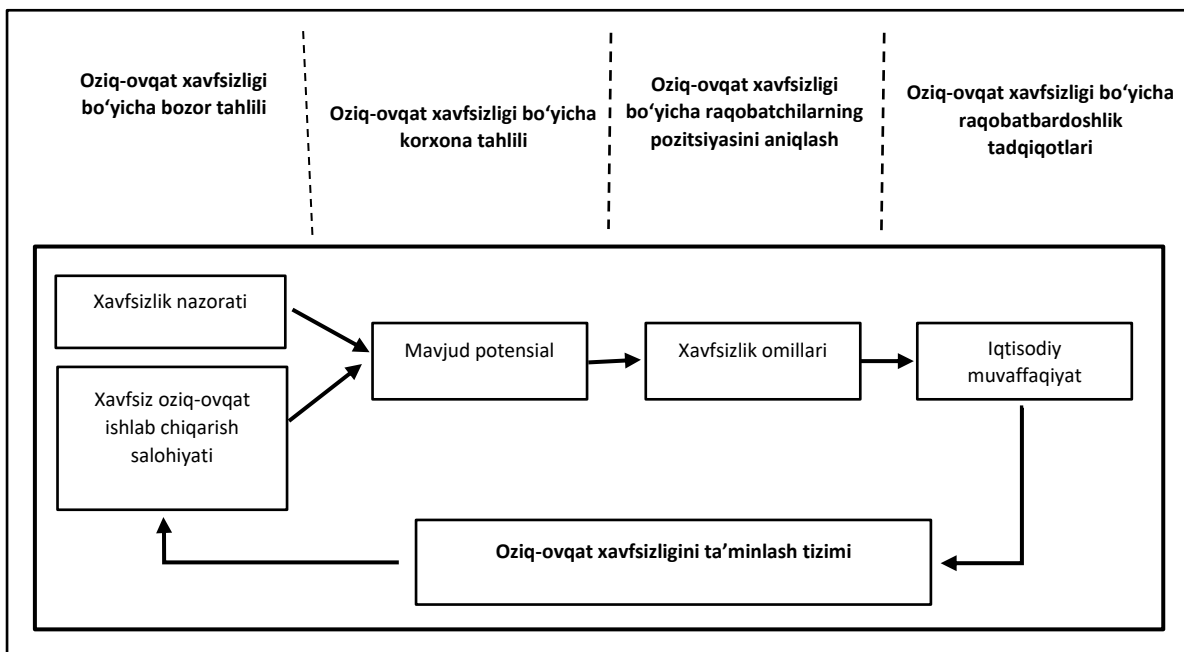

1-rasm. Sanoatda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash algoritmi

Oziq-ovqat sanoati korxonasida oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish tizimini takomillashtirish orqali inson salomatligi va hayot tarzi uchun zarur ne'matlarni yetarlicha xavfsizligini kafolatlaydi.

Oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini boshqarish tizimi maxsus tavsiflari asosida korxonada boshqaruvida eng dolzarb hisoblangan nazorat punktlari va ularning to'g'ri amalga oshirilishini nazarda tutadi. Buning natijasida mavjud muammolar o'rganiladi va ularning ijobiy yechimlari izlab topiladi.

Tadqiqot davomida berilgan bir nechta tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatida o'z ijobiy samarasini berishi bilan birgalikda faoliyatni tashkil etishda davlat ishtirokidan foydalanib rivojlanishni belgilab bersa, boshqa tomondan, umumiy maqsad yo'lida asosiy va qo'shimcha faoliyatni birlashtirish orqali multiplikativ samaraga erishish imkonini beradi.

2-rasm. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash tizimi

Birlashgan millatlar tashkilotining oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti tomonidan ta'kidlanishicha, "oziq-ovqat xavfsizligiga erishish, bu barcha insonlarning xohlagan vaqtda jismoniy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan yetarli miqdorda xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlar bilan ta'minlanishni anglatadi. Ushbu mahsulotlar shaxsni fiziologik me'yorlar bo'yicha qoniqtirishi, uning xohish-istagiga mos kelishi va faol sog'lom turmush tarzini shakllantirishi shart".

Ammo yetarli darajada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bu hali oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlandi, degani emas. Chunki har bir inson o'z ehtiyoji uchun yetarli darajada mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishi ham oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlovchi jarayon hisoblanadi.

Birlashgan millatlar tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti tomonidan ta'kidlanishicha, "oziq-ovqat xavfsizligiga erishish, bu barcha insonlarning xohlagan vaqtda jismoniy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan yetarli miqdorda xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlar bilan ta'minlanishni anglatadi. Ushbu mahsulotlar shaxsni fiziologik me'yorlar bo'yicha qoniqtirishi, uning xohish-istagiga mos kelishi va faol sog'lom turmush tarzini shakllantirishi shart".

Ammo yetarli darajada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bu hali oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlandi, degani emas. Chunki har bir inson o'z ehtiyoji uchun yetarli darajada mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishi ham oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlovchi jarayon hisoblanadi.

Umuman olganda, oziq-ovqat xavfsizligi va uni ta'minlash omillari quyidagilardan iborat:

- jismoniy jihatdan oziq-ovqat mahsulotlarini olish imkoniyati;
- iqtisodiy jihatdan oziq-ovqat mahsulotlarini olish imkoniyati;
- tashqi omillarga bog'liq bo'lmagan holda mamlakatning oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlash;
- mavsumiy va iqlimiy omillariga chidamlilik;
- oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda o'sish sur'atlarini ta'minlash.

Shu sababli, oziq-ovqat sanoati korxonalarini boshqarish usullari va mexanizmlarini o'rganish zamonaviy iqtisodiyot uchun juda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash deganda nafaqat mamlakatda mavjud resurslardan unumli va oqilona foydalanish, balki fan-texnika

yutuqlariga asoslangan holda, aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini maksimal qondirish tushuniladi. Shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlarining sanitariya, veterinariya, fitosanitariya normalari va qoidalariga mosligi ham ahamiyatga molik hisoblanadi.

Global oziq-ovqat xavfsizligi indeksi – bu Britaniyaning Economist Intelligence Unit tadqiqot kompaniyasi tomonidan e'lon qilingan global so'rov va dunyo mamlakatlari oziq-ovqat xavfsizligi reytingi. Tadqiqot 2012-yildan beri olib borilmoqda va hozirgi vaqtda dunyoning turli mamlakatlarida oziq-ovqat xavfsizligi holatining eng to'liq ko'rsatkichlari to'plamidir⁶.

Oziq-ovqat xavfsizligi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda 1996-yilgi jahon oziq-ovqat sammitida oziq-ovqat xavfsizligi tarifi qo'llaniladi: Oziq-ovqat xavfsizligi – bu har qanday vaqtda mamlakatdagi barcha odamlar o'zlarining ehtiyojlarini qondiradigan va oziq-ovqat uchun zarur bo'lgan yetarli va to'yimli oziq-ovqatga jismoniy, ijtimoiy va iqtisodiy kirish imkoniyatiga ega bo'lgan shartdir faol va sog'lom hayot.

Ushbu indeks davlatlar siyosati va ularning oziq-ovqat xavfsizligi sohasidagi faoliyatini o'lchaydi. Tadqiqotda dunyo mamlakatlari oziq-ovqat xavfsizligi ko'rsatkichlarining uchta asosiy guruhi tahlili keltirilgan:

1. Oziq-ovqatning mavjudligi va iste'molga yaroqliligi.
2. Oziq-ovqatning mavjudligi va yetarliligi.
3. Oziq-ovqat sifati va xavfsizlik darajasi.

Ushbu toifalar 28 xil ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi, ularning qiymatlari ikki yillikda o'lchanadi. Hisoblashda xalqaro tashkilotlar va milliy institutlar ma'lumotlaridan foydalaniladi. Ko'rsatkichlar tahlili asosida oziq-ovqat xavfsizligi indeksi bo'yicha dunyo davlatlarining yakuniy reytingi tuziladi. Mamlakatning reytingdagi yuqori o'rni uning oziq-ovqat xavfsizligi yuqori darajada ekanligini bildiradi.

Indeksni shakllantirish metodologiyasining batafsil tavsifi va ma'lumotlar manbalari keyingi qiyosiy tadqiqot natijalari bo'yicha e'lon qilingan hisobotda keltirilgan. Tadqiqot qamrab olingan har bir iqtisod uchun hisobotda indeksni hisoblashda qo'llanilgan tahlillar asosida aniqlangan reytingdagi umumiy o'rin hamda individual afzalliklar va kamchiliklar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud. Shuningdek, turli ko'rsatkichlar bo'yicha reyting jadvallari bilan batafsil statistik bo'lim mavjud.

⁶ Ангелина И.А., Салита С.В. Оценка конкурентоспособности предприятий пищевой промышленности: методический аспект. ISSN 2519–2019 Вестник института экономических исследований 2018, № 4(12).

Dunyo davlatlarining oziq-ovqat xavfsizligi reytingi⁷

Reyting	Davlat Nomi	Indeks
1	Finlandiya	85.3
2	Irlandiya	83.8
3	Niderlandiya	79.9
4	Avstriya	79.4
5	Chexiya	78.6
83	O'zbekiston	50.9
109	Syerra-Leone	37.0
110	Malavi	36.7
111	Zambiya	36.6
112	Sudan	36.0
113	Yaman	35.7

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dunyo mamlakalarida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun intilish kurashi olib davom etmoqda. Ushbu reytingda 2020-yil uchun eng yuqori o'rinda Finlandiya davlati 85.3 ball bilan yuqori o'rinni band etgan bo'lsa, mamlakatimiz 83-o'rinni 50.9 ball bilan band etganini ko'rishimiz mumkin, eng quyi o'rinlarni esa Yaman davlati 35.7 ball bilan egallaganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlash uchun sanoat korxonalarini faoliyatining boshqaruv mexanizmini takomillashtirish uchun quyidagilar muhim hisoblanadi.

- bo'linmalar va mansabdor shaxslar tomonidan vazifalarni muvofiqlashtirish va ularni bajarish ketma-ketligi;
- moliyaviy-iqtisodiy faoliyat, ichki va tashqi muhit holati aks ettirilgan rivojlangan axborot tizimi;
- mehnat resurslarini boshqarish siyosatini takomillashtirish, xususan, korxonalar va uning ishchilari maqsadlarining birligini ta'minlash vositasi sifatida mehnat motivatsiyasi;
- sifat menejmentini joriy etish, operatsion faoliyatni ISO:9001 standartlariga muvofiq sertifikatlash;
- bozor talablariga, raqobatdorga nisbatan joylashishni aniqlash maqsadlariga muvofiq ishlab chiqariladigan tovarlar assortimentini diversifikatsiya qilish;
- investitsion va innovatsion faoliyatni faollashtirish;
- ichki va tashqi muhitning xavf omillarini, shuningdek, ularning raqobat tahdidlarining kuchayishiga ta'sirini aniqlash va tahlil qilish;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. А.Н.Шаталова. Особенности формирования стратегии устойчивого развития предприятий пищевой промышленности. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент № 2, 2020.
2. Ангелина И.А., Салита С.В. Оценка конкурентоспособности предприятий пищевой промышленности: методический аспект. ISSN 2519–2019 Вестник института экономических исследований 2018, № 4(12).
3. Беленов О.Н. Конкурентоспособность стран и регионов / О.Н. Беленов, А.А. Анучин. – М.: КНОРУС, 2015. – 148 с., Шелудько, Е.Б. Конкурентоспособность предприятия: сущность, факторы и принципы / Е.Б. Шелудько // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. – № 56.

– inqiroz hodisalari ehtimolini baholash;

– boshqaruv tizimlari va ichki nazoratning realligini baholash⁸.

Aholini xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash alohida ijtimoiy va siyosiy ahamiyatga ega. Odamlarning taqdiri asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan uzluksiz va yetarli darajada tibbiy ta'minlanish qanday yo'lga qo'yilganiga bog'liq. Aholining oziq-ovqatlanishining yomonlashishi demografik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, ijtimoiy va mintaqalararo keskinlikni oshiradi va davlatning ichki xavfsizligiga tahdid soladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkin, xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sanoat korxonalarini faoliyatining mavjud mexanizmining puxta ishlanganligi va uning iqtisodiyotdagi ulushi va salmog'ini kengayishi natijada esa aholini xavfsiz va sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlanishiga olib keladi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini o'z faoliyatini va uning rentabelligini baholash uchun tarkibiga nafaqat moddiy faoliyat samaradorligi balki, ichki resurslar salohiyati samaradorligini oluvchi oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatining iqtisodiy faoliyatining integral ko'rsatkichidan foydalanish tavsiya etiladi.

Bu kabi korxonalarining boshqaruv tizimini strategik maqsadlariga muvofiqligini ta'minlash, uning bozorda mavjudligini saqlab qolish yoki raqobatbardosh pozitsiyalarni mustahkamlash ushbu sanoatni bugungi raqobat kurashida va xavfsiz oziq-ovqat ishlab chiqarishda eng dolzarb masala hisoblanadi.

4. Ziyavitdinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.
5. Umarov I.Y. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMII 149 b. A. – 2009
6. Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29
7. Turgunov, M. (2021). Issues of innovative approach and financing of innovative projects in rapid economic development. Экономика и социум, (7), 151-159.

⁷ <https://gtmarket.ru/ratings/global-food-security-index>

⁸ Беленов О.Н. Конкурентоспособность стран и регионов / О.Н. Беленов, А.А. Анучин. – М.: КНОРУС, 2015. – 148 с., Шелудько, Е.Б. Конкурентоспособность предприятия: сущность, факторы и принципы / Е.Б. Шелудько // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. – № 56.

MEHNAT BOZORINI SAMARALI RIVOJLANTIRISHDA MARKETING TADQIQOTLARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Tashpulatov A.

Farg'ona politexnika instituti
"Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasida dots.ntl,
iqtisodiyot fanlari doktori (DSs)
a.tashpulatov@ferpi.uz
Telefon: + 998 97 966 36 90

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 7
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.798>
KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

qishloq mehnat bozori, ishchi kuchiga talab va taklif, marketing tadqiqotlari, kadrlar marketingi, marketing dasturi.

ANNOTATSIYA

Maqolada qishloq aholisining ish bandligini ta'minlashda marketing tadqiqotlaridan foydalanish imkoniyatlari tadqiq etilgan. Mehnat bozorida marketing tadqiqotlarini tashkil etish va o'tkazishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olingan. Marketing tadqiqotlarida ishchi kuchiga ta'sir etuvchi omillar muhim belgilari bo'yicha guruhlangan. Farg'ona viloyati qishloq tumanlaridagi bandlik va ishsizlik holatini dinamik tahlil qilish asosida tuman va sanoat korxonalarini miqyosida ishchi kuchiga talab va taklifni muvofiqlashtirish hamda aholi bandligini oshirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kirish. Iqtisodiyotni raqamlashtirish va innovatsion rivojlantirish sharoitida mavjud resurslarning taqsimoti bozordagi narx va raqobat muhitida amalga oshiriladi. Iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, ishchi kuchi o'ziga xos tovar sifatida bozorda oldi-sotdi obyekt bo'lib gavdalanadi. Mazkur tovarning o'ziga xosligi xaridor va sotuvchi o'rtasida insonning jismoniy va aqliy qobiliyatidan vaqtinchalik qo'llanilishida aks etib, bunda tovarning moddiy, moliyaviy yoki boshqa shakli namoyon bo'lmaydi. Iqtisodiy resurs nuqtayi nazaridan ishchi kuchining bozordagi xaridor va uni taklif etuvchilar o'rtasida ayirboshlanishida raqobat hamda ishchi kuchining bahosi ta'sirida tarkibiy va tuzilmaviy nomutanosiblik muammosini vujudga keltiradi. Mazkur muammoni hal etishda boshqa tovar bozorlarida muvaffaqiyatli qo'llanilib kelinayotgan kadrlar marketingi imkoniyatlaridan samarali foydalanish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14 iyuldagi PQ-3856-son "Aholi bandligini ta'minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida mamlakatda aholi bandligini ta'minlash bo'yicha davlat dasturlari amalga oshirish, bo'sh va kvotalanadigan ish o'rinlariga ishga joylashtirish mexanizmlarini takomillashtirish, o'zini o'zi band qilishning samarali shakllarini rivojlantirish borasida ta'sirchan chora-tadbirlar ko'rilayotganligiga e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, mazkur me'yoriy hujjatda hududlardagi mehnat bozorida hali-hamon yuqori darajada keskinlik saqlanib qolmoqda, doimiy ish o'rinlarini tashkil etish, yoshlar, xotin-qizlar, kam ta'minlangan oilalar a'zolari bandligini, ayniqsa, qishloq joylarda ta'minlash, shuningdek, tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlarini tartibga solish masalalari hal etilmayotganligi ta'kidlab o'tilgan. Jumladan: "Ishlab chiqarish kadrlari ko'pincha iqtisodiyot tarmoqlarining joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini, ularning imkoniyatlari va resurslarini hisobga olmagan holda kasbga qayta tayyorlanmoqda. Oqibatda mehnat bozorida ayrim mutaxassisliklar bo'yicha malakali kadrlar taqchilligi kuzatilmoqda".

Iqtisodiyot tarmoq va sohalarini uchun malakali va zarur bo'lgan kadrlar bilan ta'minlashda marketing tadqiqotlaridan samarali foydalanish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Mehnat bozorida marketing tadqiqotlarini tashkillash va o'tkazish tovarlar bozorida jarayonlardan bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi. Bu jihatlar marketing tadqiqotlarining predmeti, objekti, usuli va mehnat bozoringa o'ziga xos xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. Mehnat bozorida ishchi kuchining taklifi va unga bo'lgan talabni marketing tadqiqotlari yordamida tadqiq etish masalalari bir qator mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlarida o'z ifodasini topgan. Mehnat bozorini ilmiy tadqiq etish yo'nalishidagi yondashuvlarning asosiy qismi mamlakat va uning hududlari miqyosida ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi nisbatni o'rganishga qaratilganligida o'z aksini topgan.

Korxonalar miqyosida kadrlar marketingini keng va qamrovli yuritish masalalari rus olimi Krilov A.O. tomonidan ilgari surilgan bo'lib, bunda mahalliy miqyosida mehnat bozorini marketing yordamida tadqiq

etishni uning asosiy tashkil etuvchilari kesimida bosqichma-bosqich amalga oshirish tavsiya etilgan [Krilov, 2013].

Tadqiqotchi Malseva A.V mehnat bozori holatini va dinamikasini tahlil etish masalasida marketing tadqiqotlarini bozorni segmentlash uslubiyoti, bu jarayonda matematik modellashtirish va algoritmlash mexanizmlarini taklif etgan Malseva, 2012].

Mehnat bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazishga ilmiy yondoshuv tizimli tahlil va kompleks yondoshuv bilan bir qatorda ekspert baholash va o'yinlar nazariyasi elementlaridan ham foydalanishni nazarda tutadi. Xususan, Dots.nko S.I. o'z tadqiqotlarida: "...ikki yoqlama ochiq bozorlarda samarali yechimni aniqlashda Geyl-Shepli modelining hosilasi bo'lgan usuldan foydalanish"ni tavsiya etgani holda uning optimal va samarali yechimlarga olib kelishini tadqiq etgan Dots.nko, 2014].

O'zbekistonda mehnat bozorida kadrlar marketingi asoslari va instrumentlaridan foydalanish masalalariga bag'ishlangan dastlabki ilmiy ishlar iqtisodchi olim Xolmo'minov Sh.R. tomonidan ishchi kuchiga talab va taklif hamda ularning o'rtasidagi nisbatni aniqlash yordamida tadqiq etilgan. Mazkur tadqiqotlarda mehnat bozorida kadrlar marketingi imkoniyatlaridan o'z faoliyatini tashkil etish va yuritishda ish beruvchilar, tadbirkorlar, ish bilan bandlikka ko'maklashish markazlari hamda idoralari keng foydalanishlari yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqilgan Xolmuminov, 2016].

Mehnat bozori infratuzilmasining tarkibiy elementlari sifatida talqin etgan Arabov N. o'z tadqiqotlarida asosiy yondashuv sifatida "kadrlar marketingini bir necha bosqichlarda tadqiq etish tavsiya etilgan bo'lib, birinchi bosqichda asosiy e'tibor mehnat vositachiligi, kasbga yo'naltirish va kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash, moliya, marketing, axborotlar, me'yoriy-huquqiy asoslarga qaratilishi" lozimligi ko'rsatilgan (Arabov, 2017).

Mamlakatimizda yana bir olim Isamuxamedov B. o'z tadqiqotlarida kadrlar marketingi bilan bog'liq tadqiqotlarda mazkur muammoning mohiyati ochib berishda asosiy e'tiborni ish o'rinlariga talabgorlar ish beruvchilarning talablariga, bo'sh ish o'rinlari esa ish qidiruvchilarning talablariga to'liq mos kelmasligiga qaratib o'tgan (Isamuxamedov, 2016). Muallifning fikricha: "Bozordagi ishchi kuchi tomonidan qilingan taklif ish beruvchining talab va ehtiyojlariga muvofiq kelmaydi, buning oqibatida mehnat bozoringa barcha ishtirokchilari zarar ko'rishiga olib kelinadi. Ish beruvchilar zarur bo'lgan malakaga ega kadrlarni tanlab olishda qiyinchilikka duch kelsa, mutaxassis va o'z kasbini egallari munosib ishini topish imkoniyatiga to'liq ega bo'lmaslik holati kuzatilmoqda. Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalari asosiy e'tiborini mehnat va ta'lim xizmatlari bozorlaridagi vaziyatni o'rganish va tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilishi" maqsadga muvofiq, deb hisoblaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy abstraksiya, tizimli yondashuv, statistik kuzatish, iqtisodiy-matematik modellashtirish, korrelyatsion-regression tahlil, ekspert baholash, tahlil va sintez hamda sotsiologik va statistik so'rovnomalar usullari qo'llanildi. Ushbu tadqiqotning uslubiy asosini mehnat bozorini tartibga soluvchi amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar tashkil etgani holda uning axborot manbalari

sifatida rasmiy statistik nashrlarning ma'lumotlari, statistik hisob-kitob natijalari hamda mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlaridan foydalanilgan. Mehnat bozorini o'rganishlar davomida respublika va uning alohida olingan hudularida ishchi kuchi taklifi va unga bo'lgan bozordagi ehtiyojni aniqlashda marketing tadqiqotlari va uning imkoniyatlaridan samarali foydalanish bilan bog'liq muammolar va ularni yechimini aniqlash yo'llari aniqlandi.

Natijalar va muhokama. Hozirgi paytda statistik ma'lumotlar qishloq joylarida ishchi kuchining ish bilan bandligi holatini, shuningdek, ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifi to'liq ifodalay olmayapti. Chunki, qishloq iqtisodiyoti korxonalarida mavjud ish joylarini hisobga olishning maqbul metodikasi yetarlicha takomillashmaganligidan ishchi kuchiga bo'lgan talab miqdorini aniqlash hamon murakkabligicha qolmoqda. Bunday muammolarni yechishda kadrlar marketingi tadqiqoti asoslarini keng qo'llash ijobiy natijalar beradi.

Mehnat bozorida kadrlarga bo'lgan talabni marketing nuqtayi-nazaridan tadqiq etishda asosiy e'tibor talab qilinadigan ishchi kuchining sifat va miqdor ko'rsatkichlarini ish beruvchining ehtiyojlariga

muvofiqligini aniqlashga qaratiladi. Ishchi kuchi taklifida esa ish o'ri, mehnatga haq to'lash, ish sharoitlari kabi ko'rsatkichlari tadqiq etiladi.

Mehnat bozorini marketing tadqiqotlarida ishchi kuchiga talab va taklifning holatini aniq baholash va dinamikasini aniqlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bunda ishchi kuchiga talab, uning taklifi hamda ular o'rtasidagi nisbatga ta'sir etuvchilarni alohida-alohida tadqiq etishni aniqlash ular o'rtasidagi nisbatga ta'sir etuvchi omillarni guruhlash yordamida o'rganish tavsiya etiladi.

Marketing tadqiqotlarini o'tkazishda demografik omillar o'z ichiga aholining tarkibiy tuzilishi, tabiiy ko'payishi, harakati, migratsiyasi va boshqa shu kabi ko'rsatkichlarning holati hamda dinamikasini tahlil etishni nazarda tutadi. Ishchi kuchining taklifining iqtisodiy omillari tarkibiga asosan ishchi kuchi qiymati, mehnat unumdorligi, malaka darajasi va boshqalar kiradi. Ijtimoiy omillar sifatida mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lmagan aholi qatlami, xususan, yoshlar, xotin-qizlar, ishsizlar, mehnatga layoqatli nogironlar va boshqalarni tadqiq etish nazarda tutiladi (1-rasm).

1-rasm. Mehnat bozori marketing tadqiqotlarida ishchi kuchi omillari* (*muallif tomonidan tadqiqotlar asosida ishlab chiqilgan).

Ishchi kuchining talab omillarini marketing nuqtayi nazaridan tadqiq etishda asosiy ko'rsatkichlari sifatida tarmoq va sohalar bo'yicha investitsiyalar va kreditlar, texnik-texnologik va tarmoq-tuzilmaviy o'zgarishlar ta'sirida yangi barpo etilayotgan hamda qisqartirilayotgan ish o'rinlariga e'tibor qaratiladi. Bunda ish o'rinlari kasblar va mutaxassisliklar kesimida o'rganish zarur bo'ladi.

Xalqaro mehnat tashkilotining me'yoriy-uslubiy ko'rsatmalarida keltirilgan bandlikning no'anaviy turlarini tan olish va mehnat bozorini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimida foydalanish tavsiya etilgan. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: vaqtinchalik bandlik, ish kuni to'liq bo'lmagan bandlik, ishchi kuchi lizingi, chaqiruv bo'yicha ishlash, o'zini-o'zi band qilishning boshqa turlari.

Hududiy mehnat bozori uchun qishloq aholisini ish bilan ta'minlash ko'rsatkichlarini oshirishda o'z-o'zini band qilishning an'anaviy shakllari bo'lgan tadbirkorlik, kasanachilik, hunarmandchilik va boshqalar bilan bir qatorda zamonaviy ish o'rinlari hisoblangan virtual bandlik, frilansing, rekruting, auntsoring, yetkazib berish xizmati, shaxsiy mehnat va shu kabi shakllaridan ham samarali foydalanish mumkin.

Mehnat bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazish asosida ishchi kuchining taklifi, unga bo'lgan talab va ular o'rtasidagi muvozanat hamda nisbatni ifodalovchi ko'rsatkichlarni marketing vositalari yordamida o'rganish ifodalanadi. Tadqiqotlarning pirovard natijasida ish beruvchi,

ishchi kuchi va davlatning mehnat bozorida uzoq va qisqa muddatli istiqbolda ustuvor yo'nalishlarni aniqlash yuzasidan samarali qarorlar qabul qilishning axborot bazasi shakllanadi. Marketing tadqiqotlarini kasblar va mutaxassisliklar kesimida mos ravishda mezodarajada – tarmoq yoki tumanlar miqyosida hamda mikrodarajada – korxonalar va xo'jaliklar bo'yicha o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Mehnat bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazish jarayoni bir necha bosqichlarda bo'lishi mumkin. Ushbu jarayonning asosiy bosqichlari quyidagilarda namoyon bo'ladi: masalani qo'yilishi va vazifalarni aniqlash; axborot manbalarini aniqlash va ma'lumot to'plash; to'plangan ma'lumotlarni statistik qayta ishlash va tahlil qilish va xulosalar tayyorlash.

Qishloq mehnat bozorining marketing tadqiqotlarini maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda ikki darajada, ya'ni mezodarajada va mikrodarajada tashkil etish maqsadga muvofiq. Birinchi holatda tuman yoki tarmoq miqyosida ishchi kuchiga talab va taklifning holati marketing vositalaridan foydalanib o'rganiladi. Shahar va tumanlarda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar miqyosida maqsadli marketing tadqiqotlari ishchi kuchiga talab va taklifning aniq parametrlarini aniqlashga yordam beradi.

Korxonalar miqyosida marketing tadqiqotlarini o'tkazishning namunaviy dasturini quyidagi jadval asosida ifoda etish tavsiya etiladi.

Korxonalarda ishchi kuchiga talab va taklifning marketing tadqiqotlarini o'tkazish dasturi

№	Marketing elementlari	Bajariladigan ishlar mazmuni
1.	Tadqiqot obyekti	<ul style="list-style-type: none"> Viloyatning alohida olingan tumanlaridagi korxonalar va tashkilotlar; Qishloq joylardagi fermer xo'jaliklari; Qishloq joylardagi uy xo'jalilari
2.	Tadqiqot ishtirokchilari	<ul style="list-style-type: none"> Korxonalar va xo'jaliklarning marketing xizmati; Hududda joylashgan muassasalarning marketing mutaxassislari; Bandlik idoralarning xodimlari; Coworking markazlari va mehnat guzarlari
3.	Qo'llaniladigan uslublar	<ul style="list-style-type: none"> Statistik tahlil; Omili tahlil; Ekspert baholash;
4.	Axborot yig'ish usuli	<ul style="list-style-type: none"> Satistik hisobot; anketa; so'rovnoma
5.	Tadqiqotlarda qo'llaniladigan ishchi kuchi omillari	<p>Ishchi kuchi taklifi omillari:</p> <ul style="list-style-type: none"> Malaka darajasi, kasbiy tayyorgarligi, mutaxassisligi ishchi kuchi soni; Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari; Talab qilinadigan ish haqi; Yoshlar, xotin-qizlar, nogiron va raqobatbardosh bo'lmagan ishchi kuchi taklifi. <p>Ishchi kuchiga talabning omillari:</p> <ul style="list-style-type: none"> Tarkibiy omillar (ma'lumotlar va malaka talab qiladigan ish o'rinlari soni); Texnik-texnologik (ilmtalab ish o'rinlari, masofaviy bandlik va b.) Tarmoq-tuzilmaviy (kadrlarni tabiiy yangilanish darajasi va dinamikasi, kadrlar qo'nimsizligi va b.) <p>Ishchi kuchiga talab va taklif nisbatining omillari:</p> <ul style="list-style-type: none"> Tashkiliy-huquqiy (mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori, ishsizlik nafaqasi, kafolatlangan ish o'rinlari); Ilmiy-innovatsion (biznesni ochiqlik darajasi, oliy va kasb ta'limi dinamikasi, kasbga tayyorlash markazlari soni va b.) Me'yoriy-uslubiy (me'yorlashtirilgan ish o'rinlari, huquqiy himoya, kambag'allik darajasi)
6.	Marketing tadbirlari muddatlari	<ul style="list-style-type: none"> Ishchi kuchiga talab bo'yicha yagona interaktiv elektron sahifalar faoliyatini yuritish –muntazam. Tarmoq va soha miqyosida statistik hisobotlar asosida ishchi kuchi taklifini yosh, jins, kasb-mutaxassisliklar kesimida tahlili va istiqbol ko'rsatkichlarini aniqlash – doimiy har chorakda; Korxonalar, tashkilot, muassasalarda mehnat yarmarkalarini o'tkazish – doimiy, har chorakda. Korxonalar yondosh hududlarda ishchi kuchi taklifi bo'yicha sotsiologik so'rovnomalarni o'tkazish – doimiy, har chorakda. Viloyat miqyosida tarmoq va sohalar kesimida kasb-mutaxassislilar bo'yicha talab va taklif nisbati va uning dinamikasi yuzasidan hisobot va takliflar tayyorlash – doimiy, yil boshiga.
7.	Marketing tadqiqotlarini o'tkazishning chegaraviy xarajatlari	Eng kam ish haqining 5 baravaridan 25 baravarigacha

Marketing tadqiqotlarini o'tkazish ko'lami, muddati va davriyligi uni o'tkazish uchun zarur bo'lgan xarajatlarning umumiy qiymatiga ta'sir ko'rsatadi.

Marketing tadqiqotlari olinadigan axborotlarni tahlil qilishda bir qator usullardan foydalanish mumkin: statistik tahlil, omili tahlil va ekspert baholash. Jumladan, ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj va uning taklifining demografik omillariga quyidagilarni kiritish mumkin: mehnatga layoqatli tuman aholi soni dinamikasi; mehnat yoshidagi mehnatga layoqatli aholining jinsi, yoshi, ma'lumot darajasi bo'yicha tarkibiy tuzilishi dinamikasi; tuman miqyosida ishchi kuchi migratsiyasi; tuman bo'yicha rasmiy ishsizlar soni dinamikasi; ishchi kuchiga talab dinamikasi;

Marketing tadqiqotlari natijasida olingan ma'lumotlar hisobotlar o'z aksini topishi lozim. Hisobot bo'yicha mehnat bozori holatni yaqin istiqbolda muvozanatini ta'minlash yuzasidan takliflarda o'z ifodasini topadi. Farg'ona viloyati va uning tumanlari kesimida xodimlarga bo'lgan talab va uning taklifini muvofiqlash hamda aholi bandligi dinamikasini ta'minlashda marketing tadqiqotlari yordamida to'plangan ma'lumotlarni umumlashtirish, guruhlashtirish va dinamik tahlil etish muhim bosqich hisoblanadi. Mazkur bosqichda ishchi kuchining samarali bandligini ta'minlash yuzasidan yakuniy qaror qabul qilishda zarur bo'lgan axborot bazasi tayyorlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ishga joylashtirishga muhtoj aholi sonini aniqlash, shu jumladan, uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar

o'tkazish, shuningdek, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish metodikasini takomillashtirish to'g'risida"gi qarorida mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirishni har tomonlama tahlil qilish, sifatli va xolis baholash, ayniqsa, mehnat bozoriga ilk bor kirib keluvchi mehnatga layoqatli yoshlar, aholi bandligini ta'minlash dasturi samaradorligini oshirish vazifalarini hal etish belgilangan. Mazkur qarorga muvofiq masalalar qo'yilgan maqsadida O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi manfaatdor vazirliklar va idoralar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari bilan birgalikda bir oy muddatda mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish hisobot va prognoz balanslarining ijrosi monitoringi, tahlili, baholanishi tizimini ishlab chiqish belgilangan.

Qishloq aholisining bandligini kadrlar marketingi yordamida tadqiq etish mehnat bozori konyukturasini o'rganish, malakali ishchi kuchiga bo'lgan talabni aniqlash, ulami hudud miqyosida tayyorlash, malakasini oshirish va ishchi kuchi eksportini amalga oshirish imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Ishchi kuchi eksportida asosiy e'tiborni mehnat bozori talablariga muvofiq bo'lgan zamonaviy kasb va malakaga ega bo'lganlar salmog'ini oshirishga qaratish muhim ahamiyatga ega. Qishloq joylarida mehnat salohiyatida to'liq va unumli foydalanish mehnat bozorida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yumshatishga, ortiqcha ishchi kuchining ish bilan bandlik ko'rsatkichlarini barqaror o'sishiga, aholining turmush

darajasi va daromadlik darajasini oshirishga hamda ishsizlik va kambag'allikni keskin kamaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Mehnat bozoridagi ishchi kuchiga taklif va talabni o'rganish yuzasidan o'tkazilgan marketing tadqiqotlari natijasida olingan tahliliy materiallar va natijalarga oid tegishli axborotlarni o'z ichiga olgan va batafsil yoritilgan hisobotlarda o'z aksini topishi lozim. Hisobot yakunida mehnat bozoridagi holatni yaqin istiqbolda muvozanatini ta'minlash yuzasidan olingan xulosalar, ilmiy asoslangan tavsiya va takliflar o'z ifodasini topgan bo'lishi lozim.

Tuman miqyosida ishchi kuchiga talab va taklifni muvofiqlash hamda aholi bandligi dinamikasini ta'minlashda marketing tadqiqotlari yordamida to'plangan ma'lumotlarni umumlashtirish, guruhlashtirish va

dinamik tahlil etish muhim bosqich hisoblanadi. Mazkur bosqichda ishchi kuchining samarali bandligini ta'minlash yuzasidan yakuniy qaror qabul qilishda zarur bo'lgan axborot bazasi shakllanadi.

Qishloq aholisining bandligini kadrlar marketingi yordamida tadqiq etish mehnat bozori konyukturasini o'rganish, malakali ishchi kuchiga bo'lgan talabni aniqlash, ularni hudud miqyosida tayyorlash, malakasini oshirish va ishchi kuchi eksportini amalga oshirish imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Qishloq joylarida mehnat salohiyatida to'liq va unumli foydalanish mehnat bozoridagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yumshatishga, ortiqcha ishchi kuchining ish bilan bandlik va daromadlik darajasini oshirishga hamda ishsizlik va kambag'allik ko'rsatkichlarini keskin kamaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абдурахмонов К.Х., (2019). Экономика труда. Теория и практика: учебник: в 2 ч./ К.Х.Абдурахманов. – М.: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г.В.Плеханова».

2. Arabov. N., (2017). Samarqand davlat universiteti. Mehnat bozori infratuzilmasi rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati va tamoyillari. 27.02.2017 №2 (110)-2017. Internet manzil: <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/46523--mehnat-bozori-infratuzilmasi-rivojlanishining-ijtimoiy-iqtisodiy-ahamiyati-va-tamoyillari>

3. Доценко С.И., (2014). Вектор Шепли как способ справедливого распределения / С. И. Доценко // *Журнал обчислювальної та прикладної математики*. - 2014. - № 3. - С. 111-122. - Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jopm_2014_3_16

4. Isamuhamedov B.B, (2016). TDIU mehnat bozorida malakali iqtisodchi kadrlarga bo'lgan talab va uning taklifini marketing tadqiqoti. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2016 y. Internet manzil:http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/34_B_Isamuhamedov_.pdf

5. Крылов А.О., (2013). Изучение рынка труда с позиции маркетинга персонала. Вестник Университета.2013 №19, стр.237-241 Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-rynka-truda-s-pozitsii-marketinga-personala>

6. Мальцева А.В Вопросы структуризации экономики. №3, 2012 Материалы IV Международной НПК по СТО в Махачкале стр.180-182. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/segmentatsiya-rynka-truda-potentsial-sovremennyh-metodov-analiza-dannyh>

7. Xolmo'minov Sh.R., (2016). Qishloq mehnat bozoringin shakllanishi va rivojlanishi hamda ularni modellashtirish (monografiya) –T.: "Fan va texnologiyalar", 2016. -232 b.

8. Xolmo'minov Sh.R., Arabov N.U., (2016). Mehnat bozori infratuzilmasi. O'quv qo'llanma. –T.: " Fan va texnologiyalar", 2016. - 332 b.

9. Нестандартные формы занятости. Анализ проблем и перспективы решения в разных странах. Обзорная версия. Международное Бюро Труда – Женева: МБТ, 2017. Режим доступа: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/wcms_554952

QURILISH MATERIALLARI SANOATIDA KORPORATIV BOSHQARUVNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMI

Kurbaniyazov Shaxzodbek Karimovich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti,
Ta'lim menejmenti kafedrasida dotsenti, i.f.f.d (PhD)

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil Jurnal soni: 8 Maqola raqami: 8 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.799</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>mexanizm, qurilish, iqtisodiyot, tashkiliy jihatlar, jahon tajribasi.</p>	<p>Maqolada qurilish materiallari sanoatida korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi haqida so'z boradi. Olib borilgan tadqiqotlarning asosini iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida qurilish materiallari sanoatida korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tashkil etadi.</p>

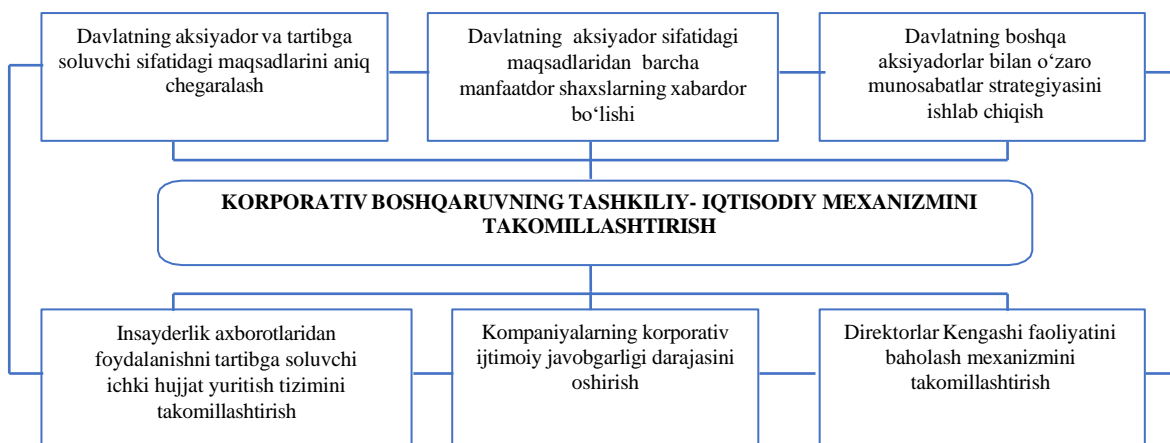
Kirish. Jahon tajribasiga ko'ra, mamlakatdagi iqtisodiy o'sishni ta'minlash, turli sanoat obyektlari hamda aholining uy-joyga bo'lgan ehtiyojini qondirishda qurilish materiallarini ishlab chiqarish sanoati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon bo'yicha qurilish materiallarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishda ishlab chiqaruvchi firmalar tomonidan dunyoning turli mamlakatlarida o'z ishtiroklarini kengaytirib borish tendensiyalari ro'y bermoqda. Ayniqsa, bu borada sifatli sement ishlab chiqarishning ahamiyati tobora oshib borib, uni ishlab chiqarishning 90 foizi rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga to'g'ri kelsa, G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikaning hissasi qariyb 10 foizni tashkil etmoqda. Global construction 2030 agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2030-yilga qadar dunyo bo'yicha qurilish materiallarini ishlab chiqarish hajmi 85 foizga oshib, 15,5 trln. AQSh dollari tashkil etadi. Bunda jahon bo'yicha ushbu sektor o'sishining 57 foizi asosan uch mamlakat – Xitoy, AQSh va Hindistonga to'g'ri kelishi taxmin qilinmoqda[1]. O'zbekistonda jadal iqtisodiy islohotlar sharoitida korporativ shakldagi tadbirkorlik tuzilmalari faoliyatini rivojlantirish ishlab chiqarishni samarali tashkil etishning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, keyingi yillarda qurilish materiallari sanoatida korporativ munosabatlarning keng rivojlanib borishi natijasida uning yalpi sanoat mahsulotlari hajmidagi ulushi ko'payib bormoqda. Biroq tarmoq boshqaruvida zamonaviy tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning yetarli darajada tashkil etilmaganligi bugungi

kunda mavjud iqtisodiy salohiyatdan yetarli darajada foydalanish imkoniyatini bermayapti. Shunga ko'ra, 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturida qurilish sohasini innovatsion rivojlantirish dasturini ishlab chiqish, jumladan, "qurilish materiallarini ishlab chiqaruvchilarning manfaatini inobatga olish"[2] bilan bog'liq chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifalari belgilab berilgan. Mazkur vazifalarni amalga oshirish, o'z navbatida, tarmoqda korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini joriy etish samaradorligini oshirishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida bu borada korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirishning alohida yo'nalishlari I.I.Mazur, D.M.Mixaylov, Gerchikova I.M., K.Uolsh va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

O'zbekistonda korporativ boshqaruvning shakllanishi, rivojlanishi xususiyatlari, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligi oshirishning umumiy jihatlari bo'yicha B.B.Berkinov, B.Yu.Xodiyev, Sh.G'.Yuldashev, D.X.Suyunov, Sh.N.Zaynutdinov, D.N.Raximova, M.B.Xamidullin, J.A.Fattaxova, R.I.Yaushev kabi olimlar tadqiqot olib boranganlar.

Tadqiqotlar metodologiyasi.

1-rasm. Korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish sxemasi

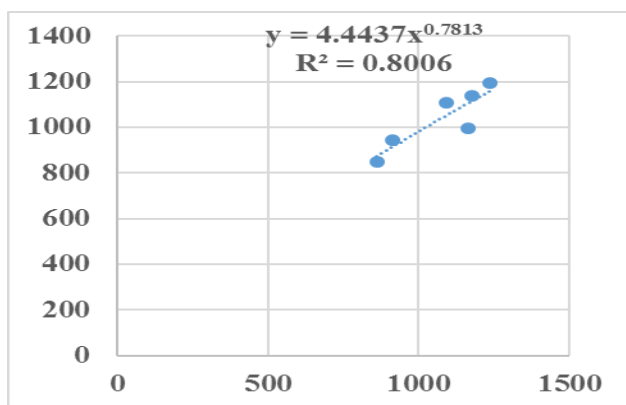
Korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish masalasi davlat ulushiga ega kompaniyalar uchun bir muncha ahamiyatli hisoblanadi. Korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish uchun, avvalo, unga tizimli yondashish va bundan tashqari davlatning aksiyador va tartibga soluvchi sifatidagi maqsadlarini aniq chegaralash; davlatning aksiyador sifatidagi

maqsadlari to'g'risidagi ma'lumotlarni barcha manfaatdor shaxslarga yetkazish; boshqa aksiyadorlar bilan o'zaro munosabatlar strategiyasini ishlab chiqish; davlat ulushi mavjud kompaniyalar faoliyatiga insayderlik axborotlaridan foydalanishni tartibga soluvchi ichki hujjatlarini, korporativ boshqaruv kodeksini faol joriy etish; davlat ishtirokidagi kompaniyalarning korporativ ijtimoiy javobgarligi

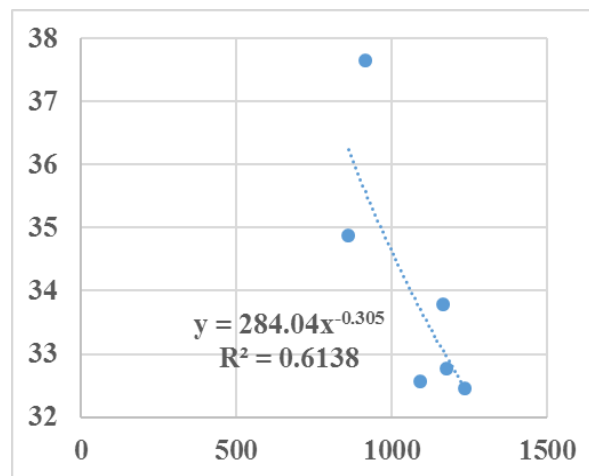
darajasini oshirish; direktorlar kengashida maxsus qo'mitalarni shakllantirish; direktorlar kengashi faoliyatini baholash; davlat kompaniyalarining axborot ochiqchiligi darajasini listing targ'ibotidan o'tuvchi kompaniyalar darajasigacha yetkazish kabi masalalarga asosiy e'tiborni qaratish zarur (1-rasm).

Tadqiqotda ta'kidlanishicha, davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv samaradorligini oshirishda motivatsiya tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonada xodimlari kompaniyaning bosh strategik resursi hisoblanganligi sababli mehnat motivatsiyasi xodimni rag'batlantirishning monetar va nonomionar usullarini ishlab chiqish va samarali joriy qilishga qaratilgan bo'lishi lozim. Direktorlar Kengashi a'zolarining ishlari motivatsiyasi kompaniya faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlari bo'lgan sof foyda yoki kapitallashuvning o'sishi kabi ko'rsatkichlar bilan korrelatsiyalangan bo'lishi lozim, bu, o'z navbatida, jamiyat boshqaruv apparati xatti-harakatidan sezilarli samara olish imkonini beradi.

Bundan tashqari, "O'zqurilishmateriallari" AJda korporativ boshqaruvni joriy qilishning mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga ta'siri baholangan. AK bilan mahsulot tannarxi orasida teskari bog'liqlik mavjud, ya'ni AKni 1 foizga oshishi tannarxni 0.3 foizga kamayishini ta'minlaydi.

2-rasm. Aksiyadorlik kapitali va sotishdan tushgan tushum orasidagi regression tenglama.

3-rasm. Aksiyadorlik kapitali va mahsulot tannarxi orasidagi regression tenglama

Tahlillarimiz AK bilan xodimlar ish haqi orasida yuqori musbat korrelyatsion bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Xodimlar ish haqining oshishi, o'z navbatida, korxonaning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari ijobiy tomonga o'zgarishini ta'minlaydi.

"O'zqurilishmateriallari" AJning boshqaruv, ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatishda band xodimlar ish haqi hamda uning yalpi foydasi, mahsulot tannarxi, sotuvdan tushgan yalpi tushumining o'zgarishi orasidagi regression tenglamalarni aniqlab, elastiklik koeffitsiyentini keltirib o'tamiz. Hisob-kitoblar uchun 2005–2016-yillar ma'lumotlari olingan bo'lib, bazis yil sifatida 2005-yil qabul qilingan holda real ko'rsatkichlar aniqlangan.

Tahlil natijalariga to'xtalsak, boshqaruvda band bo'lgan xodimlar ish haqi bilan yalpi foyda orasidagi elastiklik koeffitsiyenti 0.55 ga teng. Shuningdek, boshqaruv xodimlari ish haqi bilan mahsulot tannarxi orasidagi elastiklik koeffitsiyenti -0.18 ga hamda boshqaruv xodimlar ish haqi bilan mahsulot sotishdan tushgan yalpi tushum orasidagi elastiklik koeffitsiyenti 0.46 ga teng ekanligi aniqlandi.

1-jadval.

"O'zqurilishmateriallari" AJda xodimlar ish haqi va asosiy ko'rsatkichlari orasidagi regression tahlil natijalari[14]

No	REGRESSION TENGLAMA	T-SATISTIKA	R ²
1.	$Y_{YF} = 10.37 * X_{BHiH}^{0.55}$	$b_0=3.23 \ b_1=4.98$	$R^2=0.71$
2.	$Y_{MT} = 117.52 * X_{BHiH}^{-0.18}$	$b_0=18.28 \ b_1=-4.40$	$R^2=0.66$
3.	$Y_{YT} = 39.75 * X_{BHiH}^{0.46}$	$b_0=9.54 \ b_1=7.73$	$R^2=0.86$
4.	$Y_{YF} = 10.72 * X_{IHiH}^{0.60}$	$b_0=3.29 \ b_1=4.99$	$R^2=0.71$
5.	$Y_{MT} = 115.44 * X_{IHiH}^{-0.19}$	$b_0=18.10 \ b_1=-4.30$	$R^2=0.65$
6.	$Y_{YT} = 41.20 * X_{IHiH}^{0.49}$	$b_0=9.46 \ b_1=7.49$	$R^2=0.85$
7.	$Y_{YF} = 23.26 * X_{XHiH}^{0.49}$	$b_0=4.10 \ b_1=3.65$	$R^2=0.57$
8.	$Y_{MT} = 88.13 * X_{XHiH}^{-0.15}$	$b_0=16.22 \ b_1=-3.11$	$R^2=0.49$
9.	$Y_{YT} = 76.20 * X_{XHiH}^{0.41}$	$b_0=8.90 \ b_1=4.79$	$R^2=0.70$

bu yerda: Y_{YF} – AJning yalpi foydasi (mlrd. so'mda); Y_{MT} – ishlab chiqarilgan bir birlik mahsulot tannarxi (so'mda); Y_{YT} – mahsulot sotishdan tushgan yalpi tushum (mlrd. so'mda); X_{BHiH} – korxonada boshqaruvda band bo'lgan xodimlar ish haqi (ming so'mda); X_{IHiH} – AJda ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar ish haqi

(ming so'mda); X_{XHiH} – AJda xizmat ko'rsatishda band bo'lgan xodimlar ish haqi (ming so'mda);

Shuningdek, ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar ish haqining bir foizga oshirilishi, korxonada yalpi foydasini 0.60 foizga, mahsulot sotishdan tushgan tushum miqdorini 0.49 foizga oshirish

hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxini 0.19 foizga kamaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Korporativ boshqaruv samaradorligini oshirishga ta'sir ko'rsatayotgan asosiy yo'nalishlardan biri raqobatbardoshlikdir. Mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan har bir sanoat mahsulot turi bozorda o'z o'rnini topishi uchun, avvalo, raqobatga chidamli bo'lishi zarur. Chunki raqobat va korxonalarining eksport salohiyatini oshirish jarayoni o'zaro chambarchas bog'liqdir. Bu holat to'g'ridan-to'g'ri qurilish materiallariga ham taalluqlidir. Bozorning bu jihatiga katta e'tibor qaratilayotgan bo'lsa-da ham, bu sohada bir qator muammolar mavjudligi tadqiqot davomida aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://www.globalconstruction2030.com>
2. Мазур И.И. и др. Корпоративный менеджмент. - М.: Омега-Л., 2011. 781с.;
3. Михайлов Д.М. Эффективное корпоративное управление (на современном этапе развития экономики РФ): учебно-практическое пособие/ Д.М.Михайлов.-М.: КНОРУС, 2010 с.27-28.;
4. Герчикова И.Н. Менеджмент. - М.: ЮНИТИ, 2007, 480 с.;
5. Крук М.Д. Современные формы и механизм корпоративного управления: методология и практика. - М.; 2000-с.357;
6. Уолш К. Ключевые показатели менеджмента. - М.: Дело, 2001-23 с.
7. Беркинов Б.Б. Корпоративные структуры: основы создания и управления. - Т.: ИНБ им. Алишера Навои 2005, - с.147;

Bu muammolarni samarali hal qilish uchun raqobatbardoshlik tamoyillari, maqsad va vazifalari, turlari, bozor munosabatlari nazariyasini "O'zqurilishmateriallari" AJ menejerlari puxta o'rganishlari lozim.

Amalga oshirilgan ekonometrik tahlil natijalari ko'ra, aksionerlik kapitali (AK)ni 1 foizga oshishi sotishdan tushadigan tushumning 0.78 foizga oshishini ta'minlaydi, AKning o'sishi sotishdan olingan tushumni oshirishdagi asosiy omillardan biri hisoblanib AK bilan mahsulot tannarxi orasida teskari bog'liqlik mavjud, ya'ni AKning 1 foizga oshishi tannarxning 0.3 foizga kamayishini ta'minlaydi.

8. Ходиев Б.Ю. Корпоратив бошқариш. Т.: Иктисодиёт, 2010, 257 б.
9. Юлдашев Ш.Ф. Акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув. Т.: Академия, 2005 139 б.; Карлибаева Р.Х. ва б. Корпоратив молия. – Т.: ТДИУ, 2010. – 260 б.;
10. Зайнутдинов Ш.Н., Рахимова Д.Н. Корпоратив бошқарув. - Т.: Академия, 2010, 69 бет.;
11. Нурибегов Р.И., Турикова Л.М.Корпоратив бошқарувда стратегик менежмент самарадорлигини ошириш йўллари// «Fan va texnologiyalar» 2010 у (Монография).
12. Фаттахова Ж.А., Яушев Р.И., Толипов К.Ф., Хамидуллин М.Б. Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни жорий этиш муаммолари. – Т.: ИТМ, 2006. – 79 б.;
13. Фуломов С.С. ва б. Корпоратив ҳуқуқ. – Т.: Фан, 2004. – 703 б.;
14. Muallif ishlanmasi.

MARKETING AS A DRIVER OF SUCCESSFUL MARKET INTRODUCTION OF INNOVATIVE PRODUCTS IN A TRANSFORMING NATIONAL ECONOMY

Kurpayanidi Konstantin Ivanovich

PhD in economics, Professor,

International Institute of Food Technology and Engineering,

Academician of the International Academy of Theoretical and Applied Sciences (USA), Ferghana, Republic of Uzbekistan

E-mail: antinari@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 9

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.800>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Marketing, innovation marketing, marketing efficiency, success factors of a new product, the market of innovative products, innovation marketing, transformation of the economy.

ANNOTATION

The innovative renewal of the world economy and the transition to a new knowledge-based economy are the main drivers of social development in modern society. This paradigm shift towards a postindustrial society has elevated enterprises producing innovative products to becoming key players in this new economy. However, there is a high risk associated with launching innovative products on the market, with around a third of new products failing and leading to losses rather than profits. Therefore, marketing support for the creation of new products is vital for companies in this space. This article explores the significance of marketing research in introducing innovative products to the market, the factors influencing the success of new products, the market for innovative products, and features of marketing innovation.

Introduction. The hallmark of modern-day social development is the rapid and continuous innovation of the world economy. This innovation is the driving force behind the transition to a new knowledge-based economy, which is characterized by accelerated economic activity. The paradigm shift that this has brought about is so radical that companies creating innovative products have now become the primary movers and shakers in the economy¹. However, the high degree of risk associated with launching innovative products on the market highlights the critical importance of marketing support in the creation and introduction of these products². This article explores the significance of marketing research in the introduction of innovative products to the market, the factors influencing the success of new products, the market for innovative products, and the features of marketing innovation.

As Peter Drucker famously stated, "Business has only two functions - marketing and innovation." Drucker believed that marketing and innovation were the foundational pillars for a company's success. Hence, we must examine the purpose and role of marketing from an innovation perspective³.

Marketing is more than just increasing sales; it is customer and market-oriented, with a focus on aligning all products, services, and processes with the needs of customers and users. The tasks of marketing are extensive and can include market research, strategic planning, and the famous 4P marketing mix⁴. Market research involves identifying customer needs, current and future market needs, and exploring possible market potentials. Marketing also plays a strategic role, developing marketing plans based on corporate strategy and identifying strategically important markets based on market information^{5,6}.

Interestingly, marketing and innovation management share many similarities, such as trend analysis, researching customer needs, and defining product policies with product development and design⁷.

The modernization of the economy is essential for the innovative development of the country. As Uzbekistan continues to stabilize, the diffusion of innovation and the introduction and rapid spread of new ideas, developments, and technologies will be difficult to achieve without significant modernization of the economy⁸. This requires integrating education, science, and industry and implementing technical

solutions that facilitate the creation of new industries, companies, and increased demand for innovative products.

Achieving innovative development in the short term is one of the most urgent tasks facing the national economy. Comprehensive reforms are needed, and the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan is a government agency responsible for implementing a unified state policy in the field of innovation and scientific and technological development. The implementation of measures in accordance with the strategic plan is crucial in innovative development, and the strategy of innovative development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026, the roadmap for its implementation and confirmation of the indicators of the Republic of Uzbekistan for innovative development until 2030 - all this is crucial to achieve this goal. The main goal of this strategy is to develop human capital, increase the intellectual and technological potential of the country and become one of the 50 largest innovative countries in the world by 2030⁹.

Literature review. It is essential to clarify the concept of innovation in the era of economic globalization. Innovative ways of organizing systems at all levels are crucial in the formation of a new model of economic growth. The ability to develop and implement innovations is the main tool of competition, not the possession of capital resources and material values. Therefore, there is a growing interest in the problem of innovative development from both government agencies and businesses.

Marketing plays a critical role in the successful introduction of innovative products to the market, especially in the context of a transforming economy. This statement is supported by several authors in the literature.

According to Katsikeas et al. (2016), marketing activities such as market research, branding, advertising, and sales promotion are essential for the successful introduction of innovative products in a competitive market. The authors emphasize that the effectiveness of marketing is

¹ Plucker, J. A. (Ed.). (2022). *Creativity and innovation: Theory, research, and practice*. Routledge.

² Sultana, S., Akter, S., & Kyriazis, E. (2022). How data-driven innovation capability is shaping the future of market agility and competitive performance? *Technological Forecasting and Social Change*, 174, 121260.

³ Sheridan, R. (2022). The Role of Culture, Storytelling, & Joy in Saving Menlo Innovations. *American Journal of Health Promotion*, 36(6), 1066-1068.

⁴ Bogue, J., & Repar, L. (2023). Market-oriented methodologies that integrate the consumer into the functional foods new product development process: Part 1 contemporary approaches. In *Case Studies on the Business of Nutraceuticals, Functional and Super Foods* (pp. 31-56). Woodhead Publishing.

⁵ Kitchen, P. J., Tourky, M. E., Kitchen, P. J., & Tourky, M. E. (2022). Implementing the IGMC Strategy. *Integrated Marketing Communications: A Global Brand-Driven Approach*, 113-146.

⁶ Hoekstra, J. C., & Leeflang, P. S. (2022). Thriving through turbulence: Lessons from marketing academia and marketing practice. *European Management Journal*.

⁷ Ashurov, M., Kurpayanidi, K., Oripov, D., Shakirova, Y., & Muydinova, G. (2023, February). Strategies for Improvement and Evaluation of the Quality Management System of Uzbekistan Manufacturers. In XV International Scientific Conference "INTERAGROMASH 2022" Global Precision Ag Innovation 2022, Volume 1 (pp. 1562-1570). Cham: Springer International Publishing.

⁸ Kurpayanidi, K. I. (2022). SMART marketing – as an activator of the "promotion" paradigm in the development of professional competencies of marketers. In *Innovation management in maintaining socio-economic stability: problems and solutions*. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7423715>

⁹ Kurpayanidi, K. I. (2020). Actual problems of implementation of investment industrial entrepreneurial potential. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 01 (81), 301-307. Doi <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.01.81.54>

even more important in the context of a transforming economy, where market conditions are highly dynamic and unpredictable¹⁰.

Similarly, Yousafzai et al. (2015) highlight the role of marketing in the innovation process, emphasizing that marketing research is crucial in identifying consumer needs and preferences, which can inform the development of new products¹¹. The authors also argue that marketing communication strategies, such as advertising and public relations, can help create awareness and generate interest in new products, which is essential for their successful market introduction.

In a study by Hultink et al. (2011), the authors emphasize the importance of a customer-centric approach to innovation, which emphasizes the importance of understanding customer needs and preferences in the development of new products¹². The authors argue that effective marketing research and analysis can provide critical insights into customer preferences, which can inform the development of innovative products that are more likely to succeed in the market.

Finally, in a study by Prabhu et al. (2013), the authors highlight the importance of a strategic approach to marketing for the successful introduction of innovative products in a transforming economy¹³. The authors argue that effective marketing strategies, such as a focus on customer needs and preferences, strong branding, and effective advertising and promotion, can help companies navigate the challenges of a transforming economy and successfully introduce innovative products to the market.

The Austrian scientist J. Schumpeter introduced the most comprehensive description of innovation processes in his work "Theory of economic development" published in 1911. According to J. Schumpeter, innovation is a source of profit, and without development, there is no profit, and without profit, there is no development¹⁴.

A. B. Titov (2017) defines innovation as the final result of creating and developing a fundamentally new or modified tool that meets specific social needs and gives various effects¹⁵.

In our opinion, the essence of innovation should be defined as the final result of a synergistic interaction of research and scientific and technical activities aimed at improving the technical level and releasing new high-performance products that bring various effects, including economic, scientific, technical, social, environmental, and others.

In the current market, fierce competition between enterprises dominates, and innovation is one of the main factors for success. It provides companies with the opportunity to create competitive advantages and operate successfully in the market in a highly competitive environment. Businesses need to implement innovative transformations, identify new markets, and predict consumer preferences to achieve this.

Marketing research and technologies that identify the needs of consumers are the main condition for introducing any innovation at present. Marketing is the most important component of the innovation management process of an enterprise seeking to offer and implement a new product on the market. As L. Ronald Hubbard (2016) notes, marketing helps prepare a product, deliver it to the market, and place it there in a way that achieves the highest possible sales and the highest possible response¹⁶.

By combining the concepts of "marketing" and "innovation" through the application of marketing research at all stages of creating an innovative product, it is possible to derive the definition of "innovative marketing"¹⁷.

Overall, the literature highlights the critical role of marketing in the successful introduction of innovative products to the market, especially in the context of a transforming economy. Effective marketing research, analysis, and communication strategies are essential for identifying customer needs and preferences, developing innovative products, and creating awareness and interest in new products. A strategic approach to marketing is also important in navigating the challenges of a transforming economy and successfully introducing innovative products to the market.

Significance of the study. In our opinion, the insufficient development of marketing in scientific-technical organizations and

innovative enterprises is one of the main issues related to the innovative process in Uzbekistan. Creating new products with marketing support is one of the most important problems faced by innovative companies. Practical experience has shown that introducing innovative products to the market comes with a high risk of failure. On average, approximately one-third of new products fail to bring profits and end up with losses.

The failure of new products entering the market is influenced by both the product and market specifics. Generally, the following failure rates can be observed:

- 25-27% of industrial goods;
- 33-35% of personal consumption goods;
- 28% expansion of the existing range;
- 30% of brand innovations;
- 45% of new products themselves¹⁸.

Consumer goods can be particularly risky due to higher levels of competition, as well as the specific behavior of consumers in this segment. Furthermore, the figures demonstrate a higher level of risk when introducing fundamentally new products to the market, which are often referred to as breakthrough innovations. Insufficient market analysis, product defects, lack of effective marketing measures, excessively high costs, actions of competitors, lack of support for bringing the product to market, and production problems are among the reasons for the failure of new products¹⁹.

To mitigate these risks, the innovation process in Uzbekistan must place greater emphasis on integrating marketing into scientific-technical organizations and innovative enterprises. By conducting thorough market analyses, identifying any product defects, and implementing effective marketing strategies, the chances of introducing successful new products to the market can be significantly increased.

Research methodology. The methodological basis of the study consists of the research approach, the analogical approach, the dialectical approach, the situational approach, methods of logical and comparative analysis, methods of observation and static methods.

Results and discussion. When analyzing the innovative process, it becomes evident that marketing plays a crucial role in determining the success of a new product. Specifically, out of the 14 stages of the innovation project, 6 are directly related to the effectiveness of marketing activities carried out by the innovator/innovative company²⁰.

These stages include the search for new ideas, preliminary market assessment, selection of the "right" ideas, preliminary technical evaluation of the product, detailed market research, and economic analysis (financial analysis).

In order for a new product to succeed, there are several factors that need to be considered. Firstly, the product should have distinctive properties that contribute to a better perception by consumers, which gives it a competitive advantage over other products. Additionally, the company should have marketing know-how, which includes understanding the behavior of customers, the pace of adoption of new products, and the size of the potential market²¹. Finally, there should be technological know-how that is protected by a patent or trade secret regime.

It is important to note that commercial success cannot be ensured solely by obtaining technological advantage. Thus, any innovator or innovative company will sooner or later have to think about marketing factors. Innovative products form a specific market for high-tech and scientific-technical products, which has diverse features that affect all aspects of the relationship between the seller and the buyer. These features require reflection in the marketing policy of the company. For instance, the particular qualities of the product itself, such as uniqueness, technological complexity, and high production costs at the initial stages, need to be considered. The novelty of the market for the firm, especially for a small innovative company at the start-up stage, is also important. Additionally, unknown product (and sometimes manufacturer) for the market and unpredictability of consumer behavior should be taken into account. Moreover, the low elasticity of demand from the price limits the impact of pricing policy on sales volumes. Furthermore, the small market capacity, especially for high-tech industrial products, and the

¹⁰ Katsikeas, C., Leonidou, L., & Zeriti, A. (2020). Revisiting international marketing strategy in a digital era: Opportunities, challenges, and research directions. *International Marketing Review*, 37(3), 405-424.

¹¹ Yousafzai, S., Saeed, S., Paladino, A., & De Luca, L. M. (2015). Inside-out and outside-in orientations: A meta-analysis of orientation's effects on innovation and firm performance. *Industrial Marketing Management*, 47, 121-133.

¹² Hultink, E. J., & Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M., (2017). The Circular Economy—A new sustainability paradigm? *Journal of cleaner production*, 143, 757-768.

¹³ Prabhu, J., Tracey, P., & Hassan, M. (2017). Marketing to the poor: an institutional model of exchange in emerging markets. *AMS Review*, 7, 101-122.

¹⁴ Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. Harvard University Press.

¹⁵ Titov, A. B. (2017). Innovation: Essence, evolution, concept. *RUDN Journal of Economics*, 25(3), 331-344.

¹⁶ Hubbard, L. R. (2007). *The marketing series* (Vol. 6). Bridge Publications, Inc.

¹⁷ Gabbay, R., & Le May, A. (2002). *The innovation imperative: A business fable that takes you on a journey of innovation*. Nicholas Brealey Publishing.

¹⁸ Cooper, R. G. (1990). Stage-gate systems: a new tool for managing new products. *Business horizons*, 33(3), 44-54.

¹⁹ Cooper, R. G., & Kleinschmidt, E. J. (2011). *New products: The key factors in success*. Marketing Classics Press.

²⁰ Cooper, R. G., & Kleinschmidt, E. J. (1993). Screening new products for potential winners. *Long range planning*, 26(6), 74-81.

²¹ Nakata, C., & Weidner, K. (2012). Enhancing new product adoption at the base of the pyramid: A contextualized model. *Journal of Product Innovation Management*, 29(1), 21-32.

lack of direct competitors at the initial stages, due to the monopoly on intellectual property, need to be considered. Finally, the achievements of the company's employees in the theoretical field with a well-constructed policy can significantly raise the company's rating among consumers. However, the dependence of sales of innovative products on the level of innovative potential of the consumer means that many pioneer innovations are difficult to sell due to the general technological backwardness of a number of sales markets.

As an expert in the field of economics, I can say that the main challenge facing companies introducing innovative products into the market is the unpredictability of consumer reactions. While this is a challenge for companies in any industry, it is especially relevant in the high-tech market where product updates occur at an accelerated pace. Without proper consumer training and a well-planned strategy for introducing the product, an innovative product may "fail."

In the innovation market, innovation marketing needs to have specific features to ensure its success. These features include:

- Conducting extensive research on potential consumers across various industries since scientific and technical advances often have intersectoral applications.
- Developing a long-term and consistently executed advertising campaign to allow consumers sufficient time to "mature" and fully appreciate the benefits and significance of the innovation.
- Providing additional advantages that consumers can easily compare with existing analogues and substitutes.
- Targeting experienced, collective consumers when promoting complex scientific and technical products, such as a "purchasing center" that includes employees from various departments.
- Engaging in lengthy negotiations as high-tech products are pre-selected in both production and consumer markets, resulting in multiple comparisons and discussions with experts.
- Ensuring excellent after-sales service is crucial for the commercial success of a new product, especially for technically complex products. For instance, the emergence of hybrid cars was obstructed not only by their high cost, but also by the inadequate maintenance infrastructure.
- The image of an innovative company is significantly influenced by the results of fundamental research conducted by its employees. Moreover, conferences, scientific forums, and other forms of communication within the professional community can serve as marketing communication channels for innovative businesses.
- Creating "whole products" that consider all their actual and potential advantages is critical due to the complexity of innovative products.

To successfully introduce innovative products to the market, it is essential to have a thorough comprehension of potential consumers, a meticulously crafted advertising campaign, a focus on experienced and collective consumers, and excellent after-sales service. The outcomes of fundamental research carried out by employees of the organization, as well as communication channels within the professional community, play a critical role in shaping the image of an innovative company. Unique and innovative products are complex, and creating a "whole product" that takes into account all of its real and potential advantages is imperative.

References:

1. Plucker, J. A. (Ed.). (2022). *Creativity and innovation: Theory, research, and practice*. Routledge.
2. Sultana, S., Akter, S., & Kyriazis, E. (2022). How data-driven innovation capability is shaping the future of market agility and competitive performance? *Technological Forecasting and Social Change*, 174, 121260.
3. Sheridan, R. (2022). The Role of Culture, Storytelling, & Joy in Saving Menlo Innovations. *American Journal of Health Promotion*, 36(6), 1066-1068.
4. Bogue, J., & Repar, L. (2023). Market-oriented methodologies that integrate the consumer into the functional foods new product development process: Part 1 contemporary approaches. In *Case Studies on the Business of Nutraceuticals, Functional and Super Foods* (pp. 31-56). Woodhead Publishing.
5. Kitchen, P. J., Tourky, M. E., Kitchen, P. J., & Tourky, M. E. (2022). Implementing the IGM Strategy. *Integrated Marketing Communications: A Global Brand-Driven Approach*, 113-146.
6. Hoekstra, J. C., & Leeflang, P. S. (2022). Thriving through turbulence: Lessons from marketing academia and marketing practice. *European Management Journal*.
7. Ashurov, M., Kurpayanidi, K., Oripov, D., Shakirova, Y., & Muydinova, G. (2023, February). Strategies for Improvement and Evaluation of the Quality Management System of Uzbekistan Manufacturers. In *XV International Scientific Conference "INTERAGROMASH 2022" Global Precision Ag Innovation 2022, Volume 1* (pp. 1562-1570). Cham: Springer International Publishing.
8. Kurpayanidi, K. I. (2022). SMART marketing – as an activator of the "promotion" paradigm in the development of professional competencies of marketers. In *Innovation management in maintaining socio-economic stability: problems and solutions*. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7423715>
9. Kurpayanidi, K. I. (2020). Actual problems of implementation of investment industrial entrepreneurial potential. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 01 (81), 301-307. Doi <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.01.81.54>
10. Katsikeas, C., Leonidou, L., & Zeriti, A. (2020). Revisiting international marketing strategy in a digital era: Opportunities, challenges, and research directions. *International Marketing Review*, 37(3), 405-424.
11. Yousafzai, S., Saeed, S., Paladino, A., & De Luca, L. M. (2015). Inside-out and outside-in orientations: A meta-analysis of

orientation's effects on innovation and firm performance. *Industrial Marketing Management*, 47, 121-133.

12. Hultink, E. J. & Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M., (2017). The Circular Economy—A new sustainability paradigm? *Journal of cleaner production*, 143, 757-768.

13. Prabhu, J., Tracey, P., & Hassan, M. (2017). Marketing to the poor: an institutional model of exchange in emerging markets. *AMS Review*, 7, 101-122.

14. Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. Harvard University Press.

15. Titov, A. B. (2017). Innovation: Essence, evolution, concept. *RUDN Journal of Economics*, 25(3), 331-344.

16. Hubbard, L. R. (2007). *The marketing series (Vol. 6)*. Bridge Publications, Inc.

17. Gabbay, R., & Le May, A. (2002). *The innovation imperative: A business fable that takes you on a journey of innovation*. Nicholas Brealey Publishing.

18. Cooper, R. G. (1990). Stage-gate systems: a new tool for managing new products. *Business horizons*, 33(3), 44-54.

19. Cooper, R. G., & Kleinschmidt, E. J. (2011). *New products: The key factors in success*. Marketing Classics Press.

20. Cooper, R. G., & Kleinschmidt, E. J. (1993). Screening new products for potential winners. *Long range planning*, 26(6), 74-81.

21. Nakata, C., & Weidner, K. (2012). Enhancing new product adoption at the base of the pyramid: A contextualized model. *Journal of Product Innovation Management*, 29(1), 21-32.

BANKLARARO TO‘LOV TIZIMINI RAQAMLI IQTISODIYOTDAGI ROLINI OSHIRISH CHORALARI

Amonov Alisher Rajab o‘g‘li

Toshkent moliya instituti

“Bank ishi” kafedrasida o‘qituvchisi

aliseramonov2@gmail.com

+998913383394

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.802>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

to‘lov tizimi, naqdsiz pul o‘tkazmalari, bank tizimi, to‘lov tizimi ishtirokchilari, to‘lov topshiriqnomasi, to‘lov talabnomasi, inkasso topshiriqnomasi, memorial order, akkreditivga ariza, hisob-kitob cheki.

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda korxonalar, tashkilot, kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining salmog‘i ortib bormoqda. Bunday holatda esa tijorat banklarimiz tomonidan taqdim etilayotgan arzon bo‘lgan moliyaviy xizmatlarga talab ortmoqda. Maqolada banklar to‘lov tizimidagi naqdsiz pul o‘tkazmalarini takomillashtirish to‘g‘risida so‘z yuritilgan hamda tegishli xulosalar berilgan.

Kirish. Iqtisodiyotni raqamlashtirishda bank tizimi va to‘lov tizimi islohotlarini amalga oshirish hamda mijozlarga qulaylik yaratish maqsadida yurtimizda elektron bank xizmatlarini ko‘rsatish dolzarb masalalardan hisobladi. Bu borada o‘zbekiston respublikasi prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan o‘zbekiston respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi pf-5992-sonli farmoni qabul qilinishi orqali xo‘jalik yurituvchi subyektlarining to‘lov xizmatlaridan tun-u kun foydalana olishini ta‘minlash maqsadida barcha tijorat banklarini 24/7 rejimida ishlovchi banklararo lahzali to‘lovlar tizimiga ulash, masofaviy bank to‘lovlari hajmini 90 foizgacha oshirish oldinga maqsad qilib olindi. Moliyaviy xizmatlarning ommabopligini oshirish orqali aholi va tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan, yetarli darajada xizmat ko‘rsatilmayotgan segmentlar (kam daromadli jismoniy shaxslar, qishloq aholisi, mikrofirma va kichik korxonalar) uchun bankning bazaviy xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirish nazarda tutildi.

McKinsey tashkilotining ma‘lumotiga ko‘ra, “jahondagi barcha naqd pullar orqali to‘lovlarning ulushi 2020-yilda 2019-yilga nisbatan 16 foizga kamayishi orqali naqd pulsiz o‘tkazmalarning 6 foizga oshishi iqtisodiyotda kontaktsiz va elektron hamyonlar orqali to‘lovlar tushumining kengayishi hisobiga yuzaga keldi”¹. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanib borishi, to‘lov tizimi orasidagi raqobatning kuchayishi banklarda to‘lov tizimini doimiy ravishda takomillashtirib borishlari zarur hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Izlanishni shu soha olimlarining iqtisodiy adabiyotlarda to‘lov tizimi to‘g‘risidagi bildirgan fikrlarini o‘rganishdan boshlaymiz. To‘lov tizimi-to‘lovlarni to‘lov tizimining operatori, to‘lov tizimi ishtirokchilari va (yoki) to‘lov tashkilotlarining to‘lov tizimi operatori tomonidan belgilangan to‘lov tizimining tartib-taomillarini, infratuzilmasini va qoidalarini qo‘llash vositasida hamkorlik qilish yo‘li bilan amalga oshirishni ta‘minlaydigan munosabatlar majmuyidir².

Xorijiy iqtisodchi olim o.i. lavrushin to‘lov tizimi iqtisodiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan qarz majburiyatlarining bajarilishini qonunchilik orqali taritbga solinadigan elementlar yig‘indisidan iboratdir³ deya tariflagan bo‘lsalar.

Mahalliy iqtisodchi h.u. rahimova mamlakat to‘lov tizimini pul vositalarining uzluksiz harakatini ta‘minlovchi va bozor subyektlari o‘rtasidagi shartnoma majburiyatlari bajarilishiga yordam beruvchi ixtisoslashgan institutlar, to‘lov-hisob mexanizmlari va prinsiplari yig‘indisidir⁴ deb ta‘rif berganlar.

Z.a. umarov mamlakat to‘lov tizimi – to‘lov infratizimi a‘zolari o‘rtasida belgilangan qoidalar asosida pul vositalarining uzluksiz harakatini va axborot texnologiyalari vositasida iqtisodiy sub‘yektlarning o‘zaro majburiyatlari bajarilishini ta‘minlovchi munosabatlar majmuyidir. To‘lov tizimlarida pulning barcha funksiyalari chiqadi⁵.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekiston respublikasida tolov tizimi asosan tijorat banklari orqali yuridik shaxslar va jismoniy shaxslarga naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiriladi. Bu esa banklarimizning shanba va yakshanba kunlari ish faoliyatini olib bormasliklari mijozlarga birmuncha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi hamda banklarimizning daromadiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatadi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida banklarimiz to‘lov tizimlarini 24/7 ishlatishning zamonaviy usullardan foydalanishlari orqali mijozlar ishonchini yanada mustahkamlaydilar.

Ushbu maqolada tadqiqotning taqqoslash, umumlashtirish, isbot, kuzatish, o‘lchash va to‘liq induksiya metodlaridan foydalanilgan. Ushbu metodlar natijalarini quyidagi tahlil va natijalarda ko‘rishimiz mumkin.

Natijalar va muhokama. Bank xizmatlarini ko‘paytirish, rivojlantirish, xizmat ko‘rsatish sifati va ishonchligini oshirish bank tashkiliy tuzilmasini isloh qilishni talab qiladi. Jahon amaliyotidan ma‘lumki bunday vazifalarni yechishning samarali vositasi zamonaviy bank avtomatlashtirilgan axborot texnologiyalari va tizimlari hisoblanadi. Markaziy bank ularning o‘zbekiston banklarida muvaffaqiyatli joriy etilishini ta‘minlab, bank ishi darajasi xalqaro andozalarga muvofiq bo‘lishiga intilmoqda. Ulardan asosiy banklarda axborot hisoblash tarmoqlarini yaratish yagona banklararo tarmoqqa ulanish elektron to‘lovlarni joriy etish, shuningdek, vakillik hisobvaraqlari va buxgalteriya hisobini boshqarishni avtomatlashtirish, dasturiy mahsulotlarni qonuniylashtirish to‘rtinchi avlod operatsion tizimlarini ishga tushirishdan iborat.

¹ The 2021 McKinsey Global Payments Report, 2021-pp. 7-8.

² O‘zbekiston Respublikasining “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida” gi 2019-yil 1- noyabrda O‘RQ-578-sonli Qonuni.

³ Банковское дело: учебник. Лаврушин О.И. и др. – издание – М.: КПОРУС, 2011. -366 с.

⁴ Рахимова Х.У., “Организация и развитие платёжной системы Республики Узбекистан” автореферат диссертация канд.экон. наук, Банковско-финансовая акад.РУз.2006 г.

⁵ “To‘lov tizimi va bank xavfsizligi”: O‘quv qo‘llanma (barcha bakalavr ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar uchun) Z. A. Umarov va b. -T.: “Tahririy Nashriyot”, 2023 y.

2020–2022-yillarda Markaziy bankning Anor tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar to'g'risida banklar kesimida ma'lumot⁶
(to'lovlar summasi mlrd. so'mda).

№	Bank nomi	2020-yil davomida amalga oshirilgan tranzaksiyalar		2021-yil davomida amalga oshirilgan tranzaksiyalar		2022-yil davomida amalga oshirilgan tranzaksiyalar	
		soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi
1	TIF Milliy banki AJ	736 527	23 597	1 458 406	57 030	1 937 174	74 028
2	"O'z sanoatqurilishbanki" ATB	627 779	21 090	1 213 358	52 187	1 415 273	65 081
3	"Asakabank" AJ	294 706	9 547	616 595	23 371	713 023	40 786
4	"Kapitalbank" ATB	45 494	2 560	650 120	17 280	871 935	35 417
5	CHEKI "Hamkorbank" ATB	659 971	13 338	1 237 492	26 643	1 217 549	32 919
6	"Orient-Finans" XATB	213 371	8 165	550 193	20 587	679 671	26 295
7	"Trastbank" XAB	271 351	7 386	673 351	17 592	786 051	22 847
8	AT "Xalq banki"	409 865	5 991	1 185 964	14 702	1 454 464	19 574
9	ATB "Qishloq qurilish bank"	304 388	4 510	1 211 969	11 198	2 222 338	19 031
10	"ASIA ALLIANCE BANK" ATB	234 384	5 437	468 069	12 038	517 456	17 456
11	"Ipoteka-bank" ATIB	123 750	3 087	387 638	11 521	453 357	14 996
12	"Aloqabank" ATB	300 552	4 963	426 697	10 103	1 279 010	14 740
13	"Mikrokreditbank" ATB	454 637	4 499	913 634	8 250	922 865	11 516
14	"Turonbank" ATB	238 767	4 417	458 252	9 779	335 350	7 896
15	ATB "Universal bank"	68 627	2 289	185 845	4 970	228 655	7 700
16	"Agrobank" ATB	40 357	1 178	95 321	3 165	245 040	6 882
17	"Ipak yo'li banki" AITB	26 998	658	109 936	3 567	162 476	6 045
18	CHEKI "Invest Finance Bank" ATB	2 572	235	16 870	2 044	23 713	5 140
19	"Anor bank" AJ	-	-	19 413	1 056	58 098	4 376
20	"Davir-bank" XATB	40 813	626	84 674	1 682	112 729	3 292
21	Boshqa banklar	276 552	4 708	327 763	7 017	1 978 839	10 385
	Jami	5 371 461	128 281	12 291 560	315 780	17 615 066	446 402

Axborotlashtirilgan axborot tizimlari va texnologiyalaridan foydalanish bank bo'linmalari o'rtasida yaqin aloqalarga erishish imkonini beradi. Umumiy axborot tizimini joriy etish bank va uning filiallari ahvolini aniq baholash imkonini beradi, shuningdek, qarorlar qabul qilish tezkorligini oshiradi. Biroq, bu imkoniyatlarni amalga oshirish banklardan katta urinishlarni talab qiladi.

Bankning aktiv va passiv mablag'larining qoldig'i qanchalik yuqori bo'lsa, shuningdek, pul o'tkazmalari hajmi qanchalik katta bo'lsa to'lov o'tkazmalari bilan bog'liq ishlar shu darajada yuqori bo'ladi. Axborot texnologiyalarini joriy qilishda xorijiy banklar texnologiyasi juda qo'l keladi.

Mamlakatimiz korxon va tashkilotlari soni oxirgi besh yillikda 1.8 barobarga oshdi, ya'ni 2019-yilda korxon va tashkilotlari soni 323517 tani tashkil etgan bo'lsa 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 592371 ta ga yetdi. Bu esa banklarimizning to'lov tizimiga bo'lgan talab yanada ortishidan dalolat beradi. Shu sababli banklarimiz naqd pulsiz hisob-kitoblarni yanada takomillashtirish choralarini ko'rishlari zarur.

Yuqoridagidan ko'rish mumkinki, oxirgi uch yillikda to'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar yuqori darajadagi o'sish

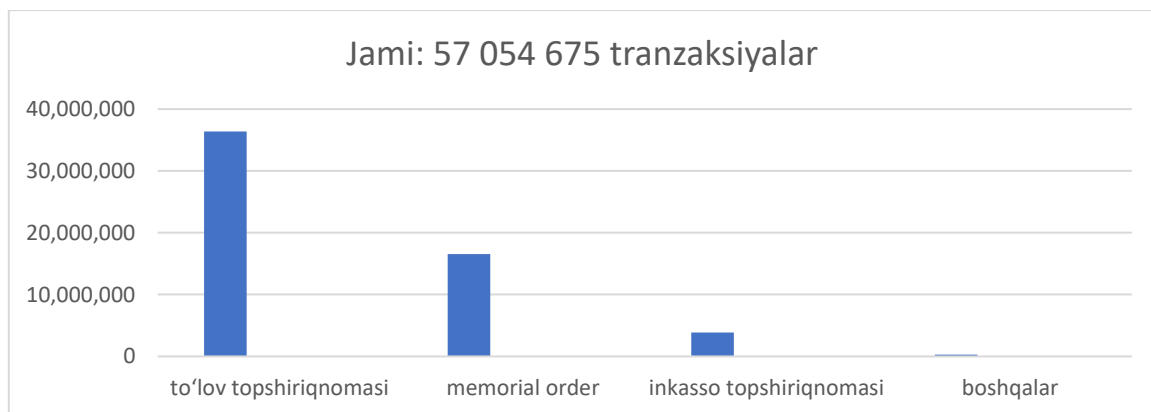
tendensiyasini ko'rishimiz mumkin. 2020-yil davomida 5 371 461 ta o'tkazmalar amalga oshirilgan bo'lsa, 2022-yilga kelib bu ko'rsatkich 3,3 barobarga oshib 17 615 066 taga yetganligini ko'rishimiz mumkin.

To'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar summasi oxirgi uch yillikda 3.5 barobarga oshganini ko'radigan bo'lsak, korxon va tashkilotlar sonining ortib borishi bank tizimidagi o'tkazmalarga to'g'ri proporsional tarzda ta'sir o'tkazmoqda.

O'zbekiston Respublikasi hududida tijorat banklari to'lovlarni amalga oshirishda quyidagi to'lov hujjatlaridan foydalanadilar:

- to'lov topshiriqnomasi;
- to'lov talabnomasi;
- inkasso topshiriqnomasi;
- memorial order;
- akkreditivga ariza;
- hisob-kitob cheki

Hozirgi kunga kelib banklarimiz tomonidan hisob-kitob chekidano foydalanish to'xtatilgan.

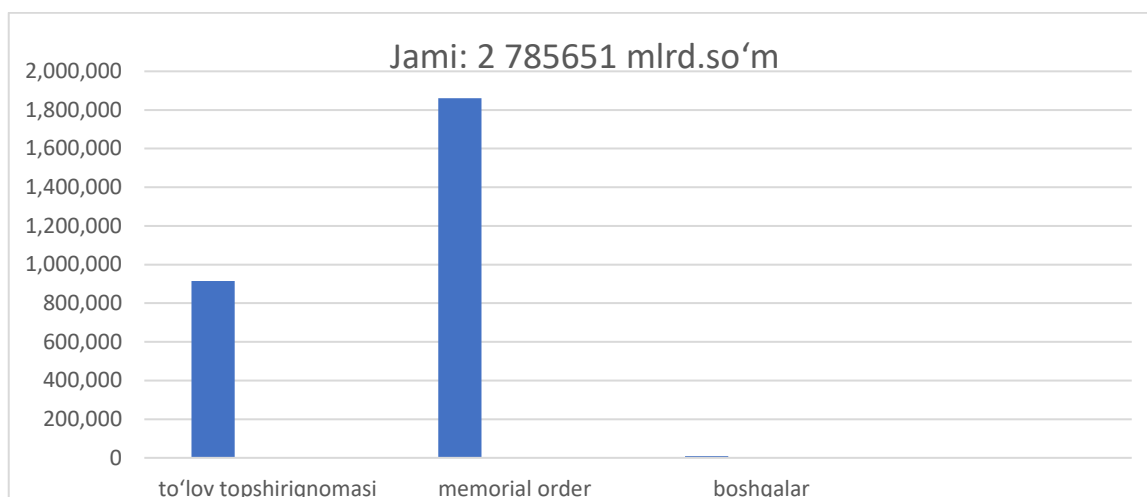
1-rasm. Markaziy bankning banklararo to'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni⁷.

2021-yil 1-yanvardan 2022-yil 1-yanvargacha banklarimiz tomonidan 57 054 675 ta to'lov tizimi orqali tranzaksiyalar amalga oshirilgan. Bunda asosiy o'tkazmalar to'lov topshiriqnomasi orqali amalga oshirilgan bo'lib jami o'tkazmalarning 63.7 foizini, ya'ni

36 353 856 ta tranzaksiyani tashkil etgan bo'lsa. Akkreditivga ariza hamda to'lov talabnomasi esa 269 435 ta o'tkazmalar orqali eng kam ya'ni jami o'tkazmalarning 0.5 foizini tashkil etmoqda.

⁶ <https://cbu.uz/uz/payment-systems/interbank/> - Markaziy bank sayti ma'lumotlaridan foydalanib muallif tomonidan tuzildi.

⁷ <https://cbu.uz/uz/payment-systems/payment-documents/> - Markaziy bank ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

2-rasm. Markaziy bankning banklararo to'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalarning summasi⁸.

2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra banklararo to'lov tizimi orqali jami 2 785 651 mlrd.so'mlik tranzaksiyalarning amalga oshirilgan bo'lib, bunda eng ko'p summa 1 861 266 mlrd.so'm memorial orderga to'g'ri kelmoqda, ya'ni jami o'tkazmalarining 66.8 foizini tashkil etmoqda. To'lov topshiriqnomasi orqali esa 914 879.6 mlrd.so'mlik o'tkazmalar amalga oshirilgan bo'lib jami o'tkazmalarining 32.8 foizini tashkil etmoqda. to'lov talabnomasi, inkasso topshiriqnomasi va akkreditivga arizalar jami o'tkazmalarining 0.3 foiz ulushini tashkil etmoqda. Bundan ko'rinadiki banklarimiz tomonidan amalga oshirilgan o'tkazmalarining asosiy qismi bitta to'lov hujjatidan memorial order orqali amalga oshirilmog'da.

Bugungi kunda O'zbekistonda zamonaviy bank tizimi infratizimini rivojlantirish Markaziy bank oldidagi muhim masalalardan biridir, lekin shunga qaramasdan qisqa vaqt mobaynida respublikamizda yuqori samaradorlikka ega bo'lgan ma'lumotlar uzatish va to'lov o'tkazishni zudlik bilan amalga oshiruvchi zamonaviy banklararo to'lov tizimi shakllandi. hozirgi kunda respublikamiz bank tizimi o'z ichiga bir necha turdagi banklarni oladi. Bular aksiyador, xususiy, qo'shma, ipoteka va davlat banklaridir. Bu tijorat banklarining har biri turli mulkchilik shakllariga tegishli bo'lgan korxonalar, tashkilot, muassasalarga hamda yuridik maqomga ega bo'lmagan tadbirkorlar va boshqa jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatadi. Banklar tomonidan xalq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish jarayonida banklararo munosabatlar vujudga keladi.

Banklararo hisob-kitoblarning mazmuni shundan iboratki, bir bank xizmatidan foydalanuvchi korxonaning talab qiluvchiga saqlanadigan hisob-varag'idan boshqa hisob-varag'iga hujjatda ko'rsatilgan summa

buxgalteriya yozuvlari orqali o'tkaziladi. Respublikamiz banklari o'rtasida banklararo hisob-kitoblarni o'tkazish tartibi bir necha marta o'zgartirilgan. 1995-yilda Markaziy bank tomonidan xalq xo'jaligida hisob-kitoblarni tezlashtirish barcha hududiy Markaziy bank boshqarmalari qoshida hisob markazlari tashkil etish haqida qaror qabul qilindi. Kliring markazlari tugatilib, pochta orqali jo'natiladigan ogohnomalar ham bekor qilindi. Yangi hisob-kitoblar tizimi "Elektron pochta to'lovlar tizimi" joriy etildi. Hozirgi paytda tijorat banklari o'rtasidagi banklararo hisob-kitoblar Markaziy bank orqali o'tkaziladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida ko'rsatilgan tahlillardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni keltirish o'rinlidir:

- tijorat banklari orasida asosan TIF Milliy banki AJ, "O'zsanootqurilishbanki" ATB va "Asakabank" AJ banklari orqali katta summadagi tranzaksiyalarning amalga oshirilganligi tufayli boshqa tijorat banklari naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini yanada takomillashtirishlari zarurligidan dalolat bermoqda. Bunday holatda banklar Internet-banking tizimi orqali o'tkazmalar tezligini oshirishlari zarur.
- Banklararo to'lov tizimida asosan bitta shakldan foydalanishi banklarda risk darajasining yuqori bo'lishini keltirib chiqaradi. Banklarimiz elektron tizimni ham takomillashtirishlari orqali takomillashib borayotgan raqamli iqtisodiyotdagi raqobat shaklini keltirib chiqarishadi.
- Banklararo to'lov o'tkazmalarining tezkorligi hamda ishonchligi mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchini oshiradi bu esa bankga mijozlar ortishidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida" gi 2019-yil 1-noyabrda O'RQ-578-sonli Qonuni.
2. The 2021 McKinsey Global Payments Report, 2021-pp. 7-8.
3. Банковское дело: учебник. Лаврушин О.И. и др. – издание – М.: КПОРУС, 2011.-366 с.
4. Рахимова Х.У., "Organizatsiya i razvitiye platozhnoy sistemy Respubliki Uzbekistan" avtoreferat dissertatsiya kand.ekon. nauk, Bankovsko-finansovaya akad.PUz.2006 g.
5. "To'lov tizimi va bank xavfsizligi": O'quv qo'llanma (barcha bakalavr ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun) Z. A. Umarov va b. –T.: "Tahririy Nashriyot", 2023 y.
6. <https://cbu.uz/> - Markaziy bank sayti
7. Наврузов А. Пути повышения эффективности использования ресурсной базы коммерческих банков //Бозор, пул ва кредит. –Тошкент, 2002. -№ 9-10. –Б.10-12.

8. Нурмуродов Б. Надзор и регулирование деятельности коммерческих банков: Мировой опыт. //Рынок, деньги и кредит. – Москва, 2003. №1. –С. 12-15.
9. Нурмуродов Б. Банк назорати тизимини такомиллаштириш – иктисодий баркарорликнинг асосий омилли. //Бозор, пул ва кредит. –Тошкент, 2011. -№2,–Б. 6–9.
10. Омонов А. Замонавий ривожланиш босқичида тижорат банкларини капиталлаштириш //Бозор, пул ва кредит журнали. – Тошкент, 2005. -№7. –Б. 3-5.
11. Симановский А.Ю. Достаточность банковского капитала //Деньги и кредит. –Москва, 2000. -№6. –С. 20-23.
12. Тен В.А. Эшонхўжаев Р.А. Роль банков развития в становлении приоритетных отраслей //Экономическое обозрение. – Ташкент, 2002. -№12. –С.7-19.

⁸ <https://cbu.uz/uz/payment-systems/payment-documents/> – Markaziy bank ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

O'ZBEKISTONDA INNOVATSION FAOLIYAT HOLATI VA UNI RIVOJLANTIRISH OMILLARINI BAHOLASH

Ashurov Maxammadjon Sotvoldiyevich,
Farg'ona politexnika instituti dotsenti, i.f.n
E-mail: amahammadjon1977@gmail.com
Tel: +99891-109-05-38

MAQOLA HAQIDA
Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 11
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.803>
KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords
Global Innovation Index, innovatsiya, innovatsion rivojlanish, innovatsion faoliyat, ITTKI, omil, YaIM.

ANNOTATSIYA
Ushbu maqola O'zbekistonning GII reytingidagi o'sish darajasi hamda YaIMga nisbatan ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga yalpi xarajatlar, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini bajaradigan tashkilotlar va unda band bo'lgan xodimlar tahlili keltirilgan bo'lib, innovatsion faoliyatni rivojlantirish tendensiyalari hamda investitsiya va inson kapitali kabi innovatsion faoliyatni rivojlantirish omillarini tahlil qilish natijalarini taqdim etilgan. Shuningdek, innovatsion faoliyatni rivojlantirish bilan bog'liq tavsiyalar keltirilgan

Kirish. Globallashuv va kuchayib borayotgan raqobat sharoitida mamlakatlarning innovatsion faoliyati iqtisodiy rivojlanish katalizatori va uning harakatlantiruvchi kuchiga aylanmoqda. Xususan, bu sharoitda postindustrial dunyoda bilimning roli ortib bormoqda, axborot va bilim jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi omillaridan biriga aylanmoqda. Birinchi navbatda eng yangi texnologiyalarni yaratishni taqozo etuvchi innovatsion iqtisodiyotni shakllantirmoqda.

Postindustrial iqtisodiyotni zamonaviy fundamental fanga, kuchli ilmiy-texnik salohiyatga, shuningdek, jahon hamjamiyatiga integratsiyalashgan zamonaviy yuqori ilimga asoslangan texnologiyalarga ega bo'lgan davlatlar qura olishi amaliyotda isbotlanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimizda ham iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning turli jabhalarida innovatsiyalarni yaratish, tatbiq etish va omallashtirish bugungi kunda, ayniqsa, dolzarb bo'lib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili. Keling, ushbu mavzu bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijalarini qisqacha taqdim qilaylik. Mamlakat innovatsion rivojlanishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashga bag'ishlangan bir qancha tadqiqotlar mavjud. Xususan, "Sanoat korxonalarining innovatsion rivojlanishi muammolari" (Otamurodov Sh.N., Farmonova M.N., 2023.) [6], "Iqtisodiy samaradorlikni oshirishda innovatsion omillar ta'siri" (Bobonazarov J. U., 2023) [1], "Yangi texnologik va jahon iqtisodiy tartibida innovatsion jarayonlarni tartibga solish" (Glazev S.Yu., 2022) [3], "Sanoat korxonalarini innovatsion faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar va ularning mintaqa iqtisodiyotiga ta'siri" (U.Sh. Shukurov, 2021) [9], "Fan va innovatsiyalar: raqobat kuchaymoqda" (Ivanova N.I., Mamedyarov Z.A., 2019) [4], "Fan va innovatsiyalardagi paradokslar" (Korepanov Ye.N., 2019) [5], "Hududlarni innovatsion rivojlantirishning asosiy omillari" (Petruşina E.V., 2012) [7], "Xo'jalik subyektlarining

innovatsion faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar" (Sobchenko N.V., 2011) [8], "Hududlarni innovatsion rivojlantirishning iqtisodiy omillari" (Vasilev I.A., Indyukov A.I., 2013) [2] va "The triple helix of university industry-government relations: A laboratory for knowledge-based economic development" (Etzkowitz H., Leydesdorff L., 1995) [10] boshqalar. Bu olimlar innovatsion rivojlanishga ta'sir etuvchi omillarni ajratishning turli usullari va mezonlarini taklif qiladilar. Bizning omillarni tanlashimiz innovatsion rivojlanishning umumiy qabul qilingan tamoyillariga asoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotni bajarishda statistik guruhlash, induksiya va deduksiya, ekspert baholash, qiyosiy va trendli tahlil usullaridan foydalanildi. Ilmiy maqolani yozishda Global Innovation Index reytingi, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti hamda Yunesko statistik instituti statistik ma'lumotlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Mamlakatning innovatsion rivojlanishi uning iqtisodiy ko'rsatkichlariga va zamonaviy dunyodagi roliga tobora ko'proq ta'sir qila boshladi. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi hukumati ham global tendensiyalardan kelib chiqib, innovatsion rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga e'tibor qaratmoqda.

So'nggi besh yil davomida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini monitoring natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi hukumati asosiy sa'y-harakatlarini tadqiqot va innovatsiyalarni rag'batlantirishga, shuningdek, zamonaviy bilimga asoslangan iqtisodiyotga o'tishga qaratishi natijasida, O'zbekiston Global Innovation Indexning reytingida, uzoq yillik tanaffusdan so'ng 43 ta kirish indikatorini va 22 ta chiqish indikatoriga ko'ra baholanib, GII reytingida 132 davlat orasida 82 o'rinda qayd qilindi. Bu natija mamlakatimizning reytingdagi o'tgan yilgi o'rnidan 4, 2015 yilgi o'rnidan esa 40 pog'ona yuqori.

	GII Position	Innovation Inputs	Innovation Outputs
2020	93rd	81st	118th
2021	86th	75th	100th
2022	82nd	68th	91st
2023	82nd	72nd	88th

1-rasm. 2020–2023-yillar davomida O'zbekiston GII reytingi¹

Ma'lumotlarda O'zbekistonning so'nggi to'rt yildagi GII reytingidagi o'sish darajasi keltirilgan bo'lib, u O'zbekistonning 2023-

yilgi GII reytingida statistik ishonch oralig'i 78-84-o'rinlar oralig'ida ekanligini ko'rsatib turibdi.

¹ <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2003/uz.pdf>

2023-yilda GII reytingida O'zbekiston innovatsiyalar bo'yicha o'tgan yilga nisbatan pastroq 72-o'rinni, innovatsion faoliyat hajmi bo'yicha o'tgan yilgidan yuqori 88-o'rinni egalladi.

Hisobotga ilovada GII ning umumiy qiymatini tashkil etuvchi subindekslar dinamikasi, shuningdek, mamlakat innovatsion tizimining kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatuvchi ko'rsatkichlar batafsil tahlil qilingan.

Unga ko'ra, GII 2023-ko'rsatkichlari bo'yicha O'zbekistonning asosiy innovatsion eng kuchli tomonlari bo'lib, YaIMga nisbatan yalpi kapital shakllanishi, mehnat resurslari va unumdorlikning o'sishi va fan va texnika bitiruvchilari hisoblanadi.

O'zbekiston umumiy yuqori darajali domenlar, yuqori texnologiyalar eksporti, ilmiy va texnik maqolalar, intellektual mulkdan

olingan daromadlar, ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari, kreativlik natijalari, inson kapitali va tadqiqot va biznes murakkabligi, dasturiy ta'minotga yalpi xarajatlar, bilim va texnologik natijalar bo'yicha reytingda quyi o'rinni egallanligi uning innovatsion eng kuchsiz tomonlari bo'lib hisoblanadi.

GII reytingidagi statistik va tahliliy manbalarni tahlil qilish natijasi ma'lumotlaridan, mamlakatda innovatsion mahsulotlar yaratish va ularni amaliyotga joriy etish bilan bog'liq faoliyat sustligini ko'rish mumkin bo'lmoqda, bu esa O'zbekiston korxonalarining innovatsion faolligi, uni ishlab chiqish va joriy etishning nisbatan pastligi hamda ular sonining kamligi bilan bog'liqdir.

2-rasm. 2021-yilda YaIMga nisbatan ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga yalpi xarajatlar²

1-rasmda keltirilgan YaIMga nisbatan ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga yalpi xarajatlar ko'rsatkichining dinamikasini ham xuddi shunday tavsiflashimiz mumkin. Unga ko'ra, mutlaq qiymatlar bo'yicha ko'rsatkich ko'rsatilgan davrda o'smoqda va nisbiy jihatdan yalpi ichki mahsulotga nisbatan u taxminan bir xil qiymatda, 0,132% ga teng bo'lib qolmoqda.

GII reytingidan olingan ma'lumotlariga asosan YaIMga nisbatan ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga yalpi xarajatlar 2021-yilda YaIMning 0,132% ni tashkil etgan va o'tgan yilga nisbatan 0,007 foiz punktiga kamaygan va 99-darajali ko'rsatkichga mos kelganligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Ushbu ko'rsatkich bo'yicha shuni ta'kidlash kerakki, GII ning reytingidagi yetakchi davlatlarga qaraganda biz baribir yangi texnologiyalar va innovatsiyalarga kam mablag' sarflaymiz. Ya'ni, O'zbekistonda rivojlanish va innovatsiyalarga ichki xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 1 foizidan ham kam va 2/3 qismi davlat byudjetidan moliyalashtiriladi.

Odatda, dunyoning innovatsiyaga yo'naltirilgan mamlakatlari ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga sarflanadigan xarajatlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 2,7-4,3% darajasida ushlab turadi va shuni ham hisobga olish kerakki, bu mamlakatlar YaIM hajmi O'zbekiston yalpi ichki mahsuloti hajmidan bir necha baravar yuqori.

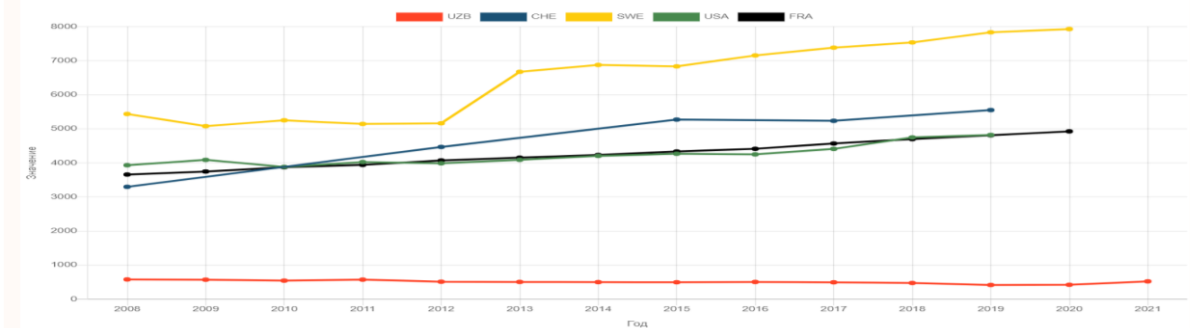
Dunyoning innovatsiyaga yo'naltirilgan mamlakatlari bilan solishtiradigan bo'lsak, ilmiy ishlarga va tadqiqotlarga ajratiladigan byudjet taqsimoti YaIMga nisbatan Janubiy Koreyada – 4,9, Isroilda – 5,6, Shvetsiyada – 3,4, Shvetsariya 3,4, Yaponiya 3,3, AQSH 3,5 foizni tashkil qiladi.

Mamlakatda innovatsion faoliyatni rivojlantirish va muvaffaqiyatga erishishida ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarni bajaradigan tashkilotlar va unda band bo'lgan xodimlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalar bilan band bo'lgan xodimlar soni 2000, 2015 va 2017-yillarda eng yuqori 36,8 ming kishi, 2007-yilda eng past 30,1 ming ta xodim faoliyat olib borib, qolgan yillarda esa xodimlar soni pasayishi va ko'tarilishi kuzatilgan.

Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirgan tashkilotlarda kadrlar harakatining yildan-yilga pasayib borish salbiy ko'rsatkichlari ham tashvishlidir. Shunday qilib, so'nggi besh yil ichida ishga qabul qilingandan ko'ra bu faoliyatdan ko'proq xodimlar tizimli ravishda chiqib ketishgan. Biroq 2021-yilda 2020-yildan ITTKI bajarayotgan xodimlar soni 14% ga, ya'ni 4339 kishiga ko'paydi.

Yunesko statistik instituti ma'lumotiga ko'ra 2020-yilda bir million aholiga to'g'ri keladigan tadqiqotchilar soni (to'liq bandlik ekvivalentida) O'zbekistonda 523,4 ta, Yaponiya 5331 ta, Koreyada 7980 ta, Xitoyda 1307 ta, AQSH da 4412 ta, YeI da 4069 ta.

3-rasm. 2020 yilda bir million aholiga to'g'ri keladigan tadqiqotchilar soni (to'liq bandlik ekvivalentida)³

Mamlakatdagi innovatsion faoliyatni tahlil qilishda ilmiy sohaning holatiga katta e'tibor qaratish lozim. O'zbekistonda ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish bilan bog'liq murakkabliklar Davlat statistika agentligining ayrim ko'rsatkichlari tahlili bilan tasdiqlanadi.

Masalan, 2010–2021-yil ichida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini olib boruvchi tashkilotlar sonining o'zgarishlar dinamikasida sezilarli darajada o'sish kuzatilmagan bo'lib, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarni bajargan tashkilotlar sonida ham

² <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023/uz.pdf>

³ <https://uis.unesco.org/>

nobarqarorlik kuzatilib, 2018-yilda ularning soni eng ko'p 668 taga yetib, 2020 va 2021-yilda eng past 254 tagacha kamayish kuzatilib, eng minimal miqdorga kamaygan.

Shu bilan birga, ilmiy tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar tuzilmasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bergan, agar 2020-yilda eng katta ulush davlatga tegishli bo'lib 43 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda 35 %, oliy ta'lim va tadbirkorlik sektori mos ravishda 33 va 30 % ni tashkil etgan. 2 % xususiy notijorat sektoriga tegishli. Ta'kidlash joizki, 2020-yilga nisbatan xususiy notijorat sektori 98,5 % ga, oliy ta'lim sektori esa 49,5 foizga sezilarli o'sish darajasini ko'rsatgan.

O'rganishlardan ko'rinib turibdiki, ilmiy ishlarning turlari bo'yicha ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, innovatsion tadqiqot va ishlanmalar bilan band bo'lgan malakali kadrlar va ilmiy faoliyat xodimlar ta'minoti hamda ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalar bilan band bo'lgan xodimlar soni ham o'tgan yillar davomida barqaror rivojlanish kasb etmayapti. Bu esa korxonalarining innovatsion faolligi har doim barqaror emasligi, moliyalashtirish tizimi va resurslar ta'minotining uzviyligining ta'minlanmaganligi bilan bog'liqdir.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlil natijalari hamda fikrlarni umumlashtirish asosida, mamlakatdagi innovatsion faoliyat

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bobonazarov J. U. Iqtisodiy samaradorlikni oshirishda innovatsion omillar ta'siri//So'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi 7-son respublika ilmiy-uslubiy jurnali 2023. №2.
2. Васильева И.А., Индюков А.И. Экономические факторы управления инновационным развитием региона // Креативная экономика. 2013. № 3(75). С. 115—120.
3. Глазьев С. Ю. Регулирование инновационных процессов в новом технологическом и мирохозяйственном укладах // Экономическое возрождение России. 2022. № 2 (72). С. 24—27.
4. Иванова Н. И., Мамедьяров З. А. Наука и инновации: конкуренция нарастает // Мировая экономика и международные отношения. 2019. Т. 63. № 5. С. 47—56 doi: 10.20542/0131-2227-2019-63-5-47-56 10.
5. Корепанов Е. Н. Парадоксы в науке и инновациях // Вестник Института экономики Российской академии наук. 2019. № 1. С. 47—56. doi: 10.24411/2073-6487-2019-10003
6. Otamurodov Sh. N., Farmonova M. N. Sanoat korxonalarining innovatsion rivojlanishi muammolari Iqtisodiyot va ta'lim // 2023-yil 3-son

rivojlantirish maqsadida hududlarda innovatsion mahsulotlar, ishlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan va joriy etadigan kichik korxonalar va mikrofirmalarning umumiy sonini oshirish, ularning innovatsion faolligini oshirish, YAIMga nisbatan ilmiy-tadqiqot tajriba konstruktorlik ishlariga sarflangan xarajatlarning miqdorini oshirish, uning tarkibida biznes sektorining ulushini oshirishga qaratilgan davlat siyosatining turli samarali vositalaridan faol foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ilm-fan va innovatsion rivojlanishga nisbatan olib borilayotgan davlat siyosati innovatsion tizim holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmayapti; mamlakatdagi mavjud inson salohiyatidan yetarli foydalanilmayapti. Mamlakatda ilm-fan va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bilan bog'liq mavjud vaziyatni o'zgartirish maqsadida davlat boshqaruviga oid chora-tadbirlarini maqsadlar, omillar, harakatlar va ayniqsa, tashkiliy tuzilmalarga, shuningdek, motivatsiya va moliyalashtirish usullariga asoslangan holda yanada jonlantirish zarur. Bundan tashqari, innovatsion muhit, innovatsiyalarga bo'lgan talab va rivojlangan infratuzilma, jumladan, innovatsion rivojlanish muvaffaqiyatini shakllantiruvchi institutlarni shakllantirish kerak.

7. Петрухина Е.В. Основные факторы инновационного развития регионов // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Экономика. Информатика». 2012. № 7-1(126). Т. 22.
8. Собченко Н.В., Кулешова Л.В. Факторы, влияющие на инновационную деятельность хозяйствующих субъектов // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. 2011. № 71.
9. Shukurov U.Sh. Sanoat korxonalari innovatsion faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar va ularning mintaqa iqtisodiyotiga ta'siri // Scientific progress volume 2 | issue 5 | 2021 issn: 2181-1601
10. Etkowitz H., Leydesdorff L. The triple helix of university industry-government relations: A laboratory for knowledge-based economic development // EASST Review. 1995. Vol. 14. № 1.
11. wipo-pub-2000-2023-section1-en-global-innovation-tracker-global-innovation-index-2023.pdf
12. <https://uis.unesco.org/>
13. <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023/uz.pdf>
14. <https://www.oecd.org/sti/msti.htm>

SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMIDA DAROMAD VA XARAJATLAR TAHLILINING AYRIM JIHATLARI

Fozilov Hayot Raximovich,

“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o'qituvchisi,

Farg'ona Politehnika Instituti.

E-mail: hayotjon.fozilov@bk.ru

tel. +99890 291 21 44

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 12

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.804>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Sog'liqni saqlash tizimini, unda xarajatlar, daromadlar, tahlilni tashkil etish, tibbiyot muassasalari, tibbiyot xodimlari, sog'liqni saqlash tizimidagi islohotlar.

ANNOTATSIYA

Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish va rivojlantirish, ayni damda sohani tubdan takomillashtirish, tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va sifatli tibbiy xizmatlar hajmini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalari hisoblanadi. Ayni damda ushbu sohada olib borilayotgan iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan maqsad sog'liqni saqlashning samaradorligi, qulayligi va sifatini oshirish, shuningdek, xarajatlarni kamaytirish va tizim barqarorligini ta'minlashdan iborat. Maqolada sog'liqni saqlash tizimi, uning vazifalari, ayni damdagi holati, tizimda iqtisodiy tahlilning, xususan, xarajat va daromadlar tahlilining xususiyatlariga o'xtalib o'tilgan.

Kirish. Bugungi kunga kelib, mamlakatimizda tibbiyot sohasini rivojlantirish, tibbiy yordam sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan sog'liqni saqlash tizimini keng ko'lamli isloh qilish amalga oshirilmoqda. Bu borada olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning tub mohiyati ham bevosita tibbiy xizmatlar bozorida zamonaviy raqobat muhitini shakllantirish, xususiy tibbiyot tashkilotlari faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash, shu asosda aholining kafolatlangan va sifatli tibbiy yordam olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi taraqqiyot strategiyasining 61-maqсадida: “Tibbiy xizmatlardagi xususiy sektorning ulushini 25 foizga yetkazish”dek ustuvor vazifalar belgilangan bo'lib, ularni xususiy tibbiyotni yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash, tibbiy faoliyatni yuritishda bino va inshootlarning yerto'la qismidan foydalanish, shuningdek, laboratoriya va diagnostika bo'limlari faoliyatiga qo'yilgan talablarni yengillashtirgan holda xalqaro tajribadan kelib chiqib, belgilangan texnik jihatdan tartibga solish hujjatlarini qayta ko'rib chiqish, tibbiy faoliyat ixtisosliklarini tashkil etishda moddiy texnik baza va tibbiy asbob-uskunalariga belgilangan eng kam talablarni soddalashtirish kabi vazifalar belgilangan¹.

Erkin iqtisodiyot sharoitida sog'liqni saqlash sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga solish imkonini beruvchi me'yoriy-huquqiy bazaning yaratilishi amalga oshirilayotgan o'zgarishlarning muhim natijasi bo'ldi. Yagona davlat sog'liqni saqlash tizimi nafaqat davlat, balki xususiy tibbiyot muassasalarini ham qamrab oladi. Bu o'zgarishlar sug'urta kompaniyalari va tibbiyot muassasalari faoliyatiga, bozorga yangi sektor – xususiy biznes sektorining kirib kelishi tufayli raqobat muhitiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ilmiy izlanishlarni qo'llab-quvvatlash, yangi dori vositalari va davolash usullarini ishlab chiqish, xalq salomatligini mustahkamlash, butun tibbiyot sohasini rivojlantirish, umuman olganda, odamlarning salomatligi, ta'limi va mehnat unumdorligini oshirish, pirovardida jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo'shayotgan sohalardan biri shubhasizki bu sog'liqni saqlash tizimidir.

Sog'liqni saqlash tizimi – bu ma'lum bir mamlakat yoki mintaqada sog'liqni saqlashni ta'minlash va aholi salomatligini boshqarishga qaratilgan uyushgan tuzilma va jarayonlar majmuyidir. U tibbiyot muassasalari, tibbiyot xodimlari, moliyalashtirish jarayonlari, qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazani, boshqaruv va moliyaviy nazorat tizimini o'z ichiga oladi. Shunday ekan ushbu tizim faoliyatini o'rganish, baholash va tahlil qilish muhim va ayni paytda dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Fikrimizcha sohada nafaqat tahlilni tashkil etish, balki uni takomillashtirish masalalari ham ko'pgina soha mutaxassislarining diqqat markazidan joy olgan. Sog'liqni saqlash tizimida iqtisodiy tahlilni tashkil etish va o'tkazishni takomillashtirish yo'llaridan biri

ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi. Tibbiy yordamning xarajatlari, daromadlari, samaradorligi va sifati to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish imkonini beruvchi maxsus dasturiy ta'minotni ishlab chiqish va joriy etish ma'lumotlari bilan ishlashni sezilarli darajada soddalashtiradi va tezlashtiradi, shuningdek, tahliliy baholashlar aniqligini oshiradi.

Iqtisodiy tahlilni takomillashtirishning muhim jihati ham ushbu jarayonga jalb etilgan xodimlarning malakasini oshirishdan iborat. Ixtisoslashtirilgan kurslar va treninglar o'tkazish ularga zamonaviy tahlil usullarini o'zlashtirish, yangi yondashuv va vositalarni o'rganish, o'z faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Sog'liqni saqlash tizimining turli ishtirokchilari o'rtasida ma'lumotlarni to'plash va almashishning markazlashgan tizimini tashkil etish ham iqtisodiy tahlilni takomillashtirishda muhim qadamdir. Bu esa turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish, ularni o'zaro tahlil qilish, tendensiyalarni aniqlash va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar yoki samarasizliklarni bashorat qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, sog'liqni saqlashni iqtisodiy tahlil qilishda yangi metodologiya va yondashuvlarni tadqiq qilish va ishlab chiqishga e'tibor qaratish lozim. Tibbiy texnologiyalarning tejamlorligi, tibbiy yordamning har xil turlari bo'yicha xarajat va daromadlarni baholash kabi sohalardagi ishlarni sog'liqni saqlash tizimida to'g'ri va o'z vaqtida qaror qabul qilishga yordam beradi. Nihoyat, sog'liqni saqlash tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashning aniq ko'rsatkichlari va mezonlarini belgilash muhimdir. Bu muammoli hududlarni aniqlash, shuningdek, yangi jarayonlar va texnologiyalarni joriy etish natijalarini baholash imkonini beradi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, sog'liqni saqlash tizimida iqtisodiy tahlilni tashkil etish va o'tkazishni takomillashtirish uzoq muddatli jarayon bo'lib, tizimli va doimiy e'tiborni talab qiladi. Biroq, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi tibbiy xizmat ko'rsatish xarajatlarni kamaytirish, sifati va samaradorligini oshirish, shuningdek, sog'liqni saqlash tizimidagi resurslardan samaraliroq va oqilona foydalanishni ta'minlashi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Kosorukova I.V., Moshyenko O.V., Usanov A. Yu. (2021) tadqiqot ishida iqtisodiy tahlilni tashkil etish, uning asosiy jihatlari va xususiyatlarining nazariy va amaliy masalalari o'rganilgan².

M.Y.Raximov, N.N.Mavlanov N.N.Kalandarova.(2022) tadqiqot ishida xarajat va daromadlarning nazariy jihatlari, tahlilning asosiy

¹ <https://lex.uz/docs/5841063#5844066>

² Косорукова И. В., Мощенко О. В., Усанов А. Ю. “Экономический анализ”: Учебник для бакалавриата и магистратуры. – Москва: Университет “Синергия”, 2021. – 360 с.

vazifalari va uni o'tkazish chog'ida hisobga olinishi kerak bo'lgan asosiy masalalarni o'rganishda keng foydalanilgan³.

I.N. Qo'ziyev, SH.V. G'aniyev, A.S. Ramazonov. Byudjet tashkilotlarining rivojlantirish jamg'armasi, daromadlar tarkibi, tibbiyot tashkilotlarining moddiy rag'batlantirish va rivojlantirish jamg'armasi daromadlarini shakllantirish, xarajatlar va ularning turlari, tarkibi, daromadlarni oshirish yo'nalishlari kabi masalalari yoritilgan⁴.

Yuqoridagi ilmiy tadqiqot ishlarida, shuningdek, qabul qilingan kodeks, nizom va buyruqlarda, xususan, sog'liqni saqlash tizimida xarajat va daromadlar tahlili mavzusiga yetarlicha tadqiqotlarning olib borilmaganligi, mazkur mavzuning tadqiqot obyekti sifatida o'rganilishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy ishning nazariy va amaliy ahamiyatidan kelib chiqqan holda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, taqqoslash kabi usullardan keng foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Sog'liqni saqlash tizimida iqtisodiy tahlilning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Ma'lumotlarning hajmi va murakkabligi. Sog'liqni saqlash tizimi bemorlar, tibbiy xizmatlar, davolash usullari va sog'liqni saqlashning boshqa jihatlari haqida juda ko'p ma'lumotlarni to'playdi. Bunday hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash maxsus vositalar va usullardan foydalanishni talab qiladi.

2. Ma'lumotlar maxfiyligi. Sog'liqni saqlash tizimidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda tibbiy ma'lumotlarning maxfiyligini hurmat qilish, ayniqsa, muhimdir. Bu shuni anglatadiki, barcha ma'lumotlar himoyalangan bo'lishi kerak va ularga kirish faqat vakolatli shaxslar tomonidan cheklangan bo'lishi kerak.

3. Ma'lumotlar manbalarining xilma-xilligi. Sog'liqni saqlash tizimida ma'lumotlar shifoxonalar, laboratoriyalar, dorixonalar, sug'urta kompaniyalari va boshqalar kabi turli manbalardan olinishi mumkin. Tahlil turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish va standartlashtirish qobiliyatini talab qiladi.

4. Ma'lumotlarni bog'lash zarurati. Sog'liqni saqlash tizimidagi ma'lumotlar yuqori darajada tuzilgan bo'lishi va turli tizimlar bo'ylab taqsimlanishi mumkin. Tahlil ko'pincha to'liq tasviri olish uchun turli manbalardan ma'lumotlarni bog'lashni talab qiladi.

5. Ma'lumotlarning aniqligi va ishonchligi. Sog'liqni saqlash tizimida ma'lumotlarni tahlil qilish muhim qarorlar qabul qilish uchun muhim bo'lganligi sababli, ma'lumotlarning yuqori aniqligi va ishonchligini ta'minlash kerak. Bu ma'lumotlar sifatini tekshirish va xatolarni tuzatishni talab qilishi mumkin.

6. Monitoring va ogohlantirish. Sog'liqni saqlash tizimini tahlil qilish, shuningdek, mumkin bo'lgan muammolar va og'ishlarni kuzatish va oldini olishni ham o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, anomalionalarni qidirish yoki bemorda kasallikning mumkin bo'lgan rivojlanishini bashorat qilish.

7. Boshqa tuzilmalar va tizimlar bilan aloqa. Sog'liqni saqlash tizimidagi tahlillar natijasida olingan ma'lumotlar tibbiyot muassasalari, farmatsevtika kompaniyalari, sug'urta kompaniyalari va sog'liqni saqlash organlari kabi boshqa tuzilmalar va tizimlarga o'tkazilishi mumkin. Bu sizga jarayonlarni soddalashtirish va yanada oqilona qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Ta'kidlash joizki, sog'liqni saqlash tizimida tahlil qilish maxsus bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni, analitikdan ishga jiddiy yondashish va mas'uliyatli bo'lishni, shuningdek, katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun tegishli vositalar va usullardan foydalanishni talab qiladi. Bu sog'liqni saqlash jarayonlarini tartibga solish va asoslangan qarorlar qabul qilishda muhim rol o'ynaydi.

Sog'liqni saqlashga qilinadigan xarajatlarni ularning iqtisodiy mazmuni va muassasa turlariga ko'ra to'rt asosiy guruhga birlashtirish mumkin:

1. Ambulatoriya-poliklinika muassasalari, sanitariya-epidemiologiya nazorati xizmati va boshqa muassasalar;
2. Umumiy profilli stasionar tibbiyot muassasalari va boshqalar;
3. Ixtisoslashtirilgan stasionar muassasalar;
4. Shoshilinch va tez tibbiy yordam markazlari, tez yordam stantsiyalari Davlat tibbiyot va farmatsevtika muassasalari guruhlari:

1. Ambulatoriya-poliklinika muassasalari, sanitariya-epidemiologiya nazorati xizmati va boshqa muassasalar:

- Qishloq vrachlik punktlari va ularning filiallari (bo'limlari);
- Shaharlardagi poliklinikalar (bolalar poliklinikasidan tashqari);
- Stasionar o'rinlari bo'lmagan dispanserlar;

- Skringing – markazlar;
- Respublika bolalar va o'smirlar reproduktiv sog'lomlashtirish markazi;
- Salomatlik instituti va uning filiallari;
- Sanitariya-epidemiologiya nazorati xizmati muassasalari (respublika, viloyat, shahar va tuman sanitariya-epidemiologiya nazorati markazlari, karantin va o'ta xavfli infeksiyalar profilaktikasi markazi va uning filiallari, dezinfeksiya stantsiyalari);
- Tibbiyot statistikasi byurosi.

2. Umumiy profilli stasionar tibbiyot muassasalari va boshqalar:

- Ilmiy-tekshirish institutlari va oliy tibbiyot o'quv yurtlari klinikalari;
- Respublika kasalxonalari, tibbiyot-sanitariya qismlari;
- Respublika (viloyat, shahar) perinatal markazi;
- Viloyat, shahar va tuman kasalxonalari, jumladan, tug'ruqxonalar, tug'ruqxona majmualari;
- Shahar va tuman markaziy kasalxonalari, qishloq uchastka kasalxonalari;
- Sud-tibbiy ekspertiza byurosi va uning filiallari;
- Patologoanatomik markazlar va ularning filiallari;
- Qon quyish stantsiyalari;
- Sanatoriyalar.

3. Ixtisoslashtirilgan stasionar muassasalar:

- Ixtisoslashtirilgan kasalxonalar, klinikalar, dispanserlar va markazlar:
- Sil kasalliklari;
- Yuqumli kasalliklar;
- Onkologik kasalliklar;
- Teri-tanosil kasalliklari;
- Endokrinologik kasalliklar;
- Ruhiy kasalliklar;
- Ruhiy-asab kasalliklari;
- Narkologik kasalliklar;
- Respublika neyroxirurgiya, onkologiya (jumladan xospislar), allergologiya, suyak xastaligi va jarohat oqibatlarini davolash, yiringli xirurgiya va qandli diabet asoratlarini davolash, bolalar ortopediyasi tibbiyot markazlari;
- Ftiziatriya va pulmonologiya, epidemiologiya, mikrobiologiya va yuqumli kasalliklar, virusologiya, endokrinologiya va parazitologiya ilmiy-tadqiqot institutlari klinikalari;
- OITSni davolash markazi va uning filiallari;
- Bolalar kasalxonalari va poliklinikalari;
- Bolalar uylari;
- Leprozoriylar.

4. Shoshilinch va tez tibbiy yordam markazlari, tez yordam stantsiyalari:

- Respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi – uning viloyatlardagi filiallari, tumanlar (shaharlar) markaziy kasalxonalaridagi shoshilinch tibbiy yordam bo'limlari;
- Tez tibbiy yordam stantsiyalari.

Sog'liqni saqlash tizimida xarajatlarni hisoblashda shu narsa muhimki, davolash-profilaktika muassasasi aholiga tibbiy yordamni asosan ikki shaklda ko'rsatadi. Kasalxonaga muqim yotqizib "stasionar" (turg'un) davolash va ambulatoriya-poliklinikada yordam ko'rsatish. Turg'un davolash muassasalarining asosiy ko'rsatkichlaridan biri – o'rin-kunlar soni bo'lsa, ambulatoriya-poliklinika muassasasining asosiy ko'rsatkichini vrach lavozimlari soni va vrach qabullari soni tashkil qiladi.

Shunga qarab xarajatlarni hisoblash usuli tanlanadi. Kasalxonaning joriy saqlash xarajatlarni hisoblashda o'rinlarning o'rtacha yillik soni asos qilib olinadi. Bu miqdor yangi o'rinlar ochilishi muddatlariga qarab quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$Ko'r = Kb + (Ko - Kb)$$

bu yerda:

Ko'r – o'rinlarning o'rtacha yillik soni;

Kb – yil boshidagi o'rinlar soni;

Ko – yil oxiridagi o'rinlar soni;

O – yangidan ochilgan (tashkil etilgan) o'rinlarning ishlash oylari soni.

Albatta, barcha davlat tibbiyot muassasalari xarajatlari – byudjet tashkiloti sifatida byudjetdan moliyalashtirishning o'rnatilgan tartiblariga rioya qilgan holda mablag' bilan ta'minlanadilar.

Sog'liqni saqlash tizimidagi daromad va xarajatlarni tahlil qilish sog'liqni saqlash tashkilotining moliyaviy holati to'g'risida barcha zarur ma'lumotlarni to'plashdan boshlanadi. Ushbu ma'lumotlarga pullik

³ M.Y. Raximov, N.N. Mavlanov, N.N. Kalandarova; Iqtisodiy tahlil. Darslik. – T.: "Iqtisod-Moliya", 2022.

⁴ I.N. Qo'ziyev, SH.V. G'aniyev, A.S. Ramazonov. Byudjet hisobi va nazorati: Darslik – T.: "Nihol print" OK, 2022. 632 b.

xizmatlar, davlat subsidiyalari va boshqa manbalardan olingan daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, ish haqi, dori-darmon va tibbiy asbob-uskunalar sotib olish, binolarni ijaraga olish, kommunal to'lovlar va boshqa xarajatlar bo'yicha xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar kiradi. So'ngra daromadlar va xarajatlar tahlil

qilinadi va solishtiriladi, ularning qay darajada mos kelishi, moliyalashtirishda ortiqcha yoki kamomad bor-yo'qligi aniqlanadi. Tahlil shuningdek, tashkilotning moliyaviy faoliyatidagi qiyinchiliklarni aniqlash va xarajatlarni optimallashtirish va daromadlarni oshirish imkoniyatlarini izlashni o'z ichiga olishi mumkin.

1-jadval

**Davlat byudjeti hisobidan sog'liqni saqlash sohasi uchun 2018–2022-yillarda ajratilgan mablag'lar to'g'risida
MA'LUMOT**

Ko'rsatkichlar nomi	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.
YAIM hajmi	406 648,5	511 838,1	580 203,2	602 551,4	721 043,3
Davlat byudjetining xarajatlari – jami	79 736,1	118 008,7	144 143,0	165 879,4	194 000,0
Sog'liqni saqlash sohasi xarajatlari – jami	9 696,6	14 781,6	20 752,9	21 819,0	23 226,4
shundan: investitsiya dasturi doirasida jihozlash, rekonstruksiya va kapital ta'mirlash xarajatlari			1 032,4	1 400,0	1 200,0
ambulatoriya xizmatlari	2 846,9	4 495,6	5 714,8	5 873,0	7 698,1
kasalxonalar xizmatlari	4 160,8	6 234,1	7 545,7	8 081,0	9 584,3
boshqa xizmatlar	1 542,6	2 294,7	2 613,7	2 165,4	2 913,7
Koronavirus infeksiyasiga qarshi kurashish xarajatlari			3 846,3	4 300,0	1 700,0
YAIM hajmida Davlat byudjeti xarajatlarning ulushi	19,6%	23,1%	24,8%	27,5%	26,9%
YAIM hajmida sog'liqni saqlash xarajatlarning ulushi	2,4%	2,9%	3,6%	3,6%	3,2%
Davlat byudjeti xarajatlari Sog'liqni saqlash sohasi xarajatlarning ulushi	12,2%	12,5%	14,4%	13,2%	12,0%
ambulatoriya xizmatlari xarajatlarning umumiy Sog'liqni saqlash xarajatlari ulushi	29,4%	30,4%	27,5%	26,9%	33,1%
kasalxonalar xizmatlari xarajatlarning umumiy sog'liqni saqlash xarajatlari ulushi	42,9%	42,2%	36,4%	37,0%	41,3%

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, davlat byudjeti xarajatlarning YAIMdagi ulushi 2021-yilda o'tgan 4 yil mobaynida oshgan bo'lib 2022-yilga kelib 0.6 % ga pasaygan. O'tgan yili 165879,4 mlrd bo'lgani holda 2022-yili 194000 tashkil etsada salmog'i pasaygani kuzatildi. Sog'liqni saqlash xarajatlarning YAIM dagi ulushi ham, Davlat byudjetidagi ulushi ham pasaygan. Xususan YAIM dagi ulushi o'tgan 2 yil mobaynida 3,6 % bo'lib 2022-yili 3,2 % ni ko'rsatdi. Lekin umumiy sog'liqni saqlash xarajatlari ambulatoriya xarajatlari ulushi 6,2 % va kasalxona xizmatlari ulushi 4,3 % ga oshgan. Koronavirusga qarshi xarajatlar ham katta summani tashkil etgan. 2020-yili 3846,3 mlrd, 2021-yilda 4300 mlrd va 2022-yilda kasallik ancha yumshagani hisobiga 1700 mlrd so'mni tashkil etdi. Sohaga Davlat byudjetidan xarajatlarni kamayib borishiga sabab sifatida asosan tizimda xususiy sektorning rivojlanib borayotgani va buning uchun keng imkoniyatlar yaratilganini aytib o'tish mumkin. Fikrimizcha, ushbu sohaga davlat byudjetidan xarajatlarni kamaytirish yo'llaridan biri xususiylashtirishni rivojlantirish va uni qo'llab-quvvatlashdir.

Xulosa va takliflar. Mamlakatimiz rahbari tomonidan ushbu sohaga juda katta e'tibor qaratilayotganligi ham quvonarli hol, albatta. Xususan, "Sog'liqni saqlash sohasida ixtisoslashtirilgan tibbiy yordam ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5199-son hamda PF-156-son "Sog'liqni saqlash vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror va farmonlarning e'lon qilingani fikrimizning yaqqol dalilidir.

Mamlakatimiz sog'liqni saqlash tizimida bugungi kunga kelib quyidagi iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi:

1. Davolashning ijobiy natijasiga asoslangan moliyalashtirish modelini amalga oshirish (ish uchun to'lov). Ushbu model tibbiyot muassasalari va ishchilarni ko'rsatayotgan xizmatlar sifati va samaradorligiga qarab mukofotlashni taklif qiladi. Bunday tizim samarali davolanishni va ilg'or tajribalarni rivojlantirishni rag'batlantiradi.

2. Sog'liqni saqlashda xususiy sektorning rolini kuchaytirish. Ko'pgina mamlakatlar xarajatlarni kamaytirish, xizmatlarning mavjudligi va sifatini yaxshilash maqsadida sog'liqni saqlash tizimiga xususiy sarmoya va boshqaruvni jalb qilishga qaror qiladi.

3. Sog'liqni saqlash tizimida texnologiyalar va raqamli innovatsiyalarni joriy etish. Bunga jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamlashtirish, elektron tibbiy yozuvlar va telemeditsina kiradi. Bunday innovatsiyalar samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va tibbiy xizmatdan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash imkonini beradi.

4. Tibbiy xizmatlar uchun haq to'lash tizimini isloh qilish. Ko'pgina mamlakatlar to'lov hajmi bo'yicha to'lashdan natijalar va tibbiy xizmat sifati bo'yicha to'lashga o'tmoqda. Bu tarif tizimini qayta tashkil etish, paketli tariflar va tibbiy xizmatlar ko'rsatish bo'yicha shartnomalarni joriy etishni o'z ichiga olishi mumkin.

5. Sog'liqni saqlashda resurslar va moliyani boshqarishni takomillashtirish. Bunga yaxshi rejalashtirish, byudjetlashtirish va

xarajatlarni nazorat qilish, shuningdek, takomillashtirilgan buxgalteriya hisobi va hisobot tizimlari kiradi.

Ushbu iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan maqsad sog'liqni saqlashning samaradorligi, qulayligi va sifatini oshirish, shuningdek, xarajatlarni kamaytirish va tizim barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, kelgusi besh yilda respublikada birlamchi tibbiy yordam ko'rsatish orqali tibbiy profilaktika va oilaviy

shifokorlar rolini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratiladi. Xususan, aholi o'rtasida keng tarqalgan va bevaqt o'limga sabab bo'layotgan kasalliklarni o'z vaqtida aniqlash, manzilli skrining tadbirlarini o'tkazish, maxsus profilaktika dori vositalari bilan bepul ta'minlash, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish chora-tadbirlari ko'rib chiqiladi.

Shu bilan birga, axborot texnologiyalarini joriy etish orqali korrupsiya ko'rinishlarining oldini olish, eng muhimi, aholi ehtiyojlarini qondirish asosiy vazifa bo'lib qoladi.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

1.Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi, 28.12.2018

2.“Sog'liqni saqlash sohasida ixtisoslashtirilgan tibbiy yordam ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-5199-son 28.07.2022y.

3.“Sog'liqni saqlash vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-156 - son 06.09.2023-y.

4.Косорукова И. В., Мощенко О. В., Усанов А. Ю. “Экономический анализ”: Учебник для бакалавриата и магистратуры.– Москва: Университет “Синергия”, 2021. – 360 с.

5.M.Y. Raximov, N.N. Mavlanov N.N. Kalandarova; Iqtisodiy tahlil. Darslik.– T.: “Iqtisod-Moliya”, 2022.

6. I.N.Qo'ziyev, Sh.V. G'aniyev, A.S. Ramazonov. Byudjet hisobi va nazorati: Darslik. – T.: “Nihol print” OK, 2022. 632 b.

7. Muallif tadqiqotlari asosida tayyorlangan.

QABUL QILINGAN TA'LIM SIFATINING TURIZM VA MEHMONDO'STLIK TALABALARINING KASB TANLASHIGA TA'SIRI: AKADEMIK SAMARADORLIKNING VOSITACHILIK TA'SIRI

Rasulov Hamidjon Yakubovich
hamidbekrasulov49@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 13
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.805>

**KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords**

Turizm, mehmondo'stlik, empirik
tadqiqotlar

ANNOTATSIYA

Turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashlari oliy ta'lim muassasalari uchun ham, sanoat amaliyotchilari uchun ham muhimligiga qaramasdan, turizm va mehmondo'stlik talabalarining doktoranturadan keyingi xatti-harakatlar rejalariga ta'lim sifatining ta'lim sifatini qanday qabul qilishlari haqida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Bu, ayniqsa, muvaffaqiyati ko'p jihatdan malakali xodimlarga bog'liq bo'lgan turizm va mehmondo'stlik sanoatiga qo'shilish niyati bilan ijobiy bog'liq, lekin aksariyat talabalar doktoranturada o'qishni davom ettirmaydi. Ma'lumotlar shuningdek ta'lim sifati va turizm talabalarining doktoranturani davom ettirish niyatlarini o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha o'z-o'zini samaradorligining vositachilik rolini tasdiqlaydi.

Kirish. Turizm va mehmondo'stlik ko'p mehnat talab qiladigan soha ekanligi va shuning uchun turizm xizmatlarini muvaffaqiyatli taqdim etish ko'p jihatdan sifatli inson resurslariga bog'liq ekanligi haqida keng kelishuv mavjud. Biroq, sanoatda ishlash barcha turizm va mehmondo'stlik talabalariga yoqmasligi mumkin va shuning uchun boshqa yo'llar, shu jumladan, oliy ma'lumot olish ham ko'rib chiqilishi mumkin. Talabalarining kasb tanlashlaridan qat'i nazar, doktoranturadan keyingi natijalarni aniqlashda ta'lim sifatining roli keng ko'lamlari fanlarda e'tirof etilgan. Turizm va mehmondo'stlik sohasida ham ta'lim sifati talabalarining xatti-harakatlari va rejalarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynashi ta'kidlanadi). Turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashini nima aniqlayotganini tushunish muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, chunki talabalar uzoq ish soatlari va o'zgaruvchan jadvalar kabi o'ziga xos qiyinchiliklar tufayli sanoatdagi martaba haqida o'ylashni istamasligi mumkin. Turizm va mehmondo'stlik talabalariga qaratilgan oldingi tadqiqotlar turli mavzularni, jumladan, talabalarining martaba niyatlarini va munosabatlari, ta'lim sifati haqidagi tasavvurlari, martaba rejalarini xatti-harakati, o'z-o'zini samaradorligi va akademik samaradorligini ko'rib chiqadi. Ushbu tadqiqotlar turizm va mehmondo'stlik talabalarining tajribalari, imtiyozlari va umidlari haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etsa-da, turizm va mehmondo'stlik bo'yicha ta'lim sifati va uning natijalari asosan kam o'rganilmagan. Xususan, ta'lim sifati, akademik samaradorlik va doktoranturadan keyingi tanlovlar o'rtasidagi munosabatlarni har tomonlama modellashtirish mavjud emas.

Ushbu bilim bo'shliqlariga qarshi, ushbu tadqiqot idrok etilgan ta'lim sifati, akademik samaradorlik, sanoatga qo'shilish niyati va turizm bo'yicha doktoranturani davom ettirish niyatini bog'laydigan asosni empirik baholashga qaratilgan. Taklif etilayotgan konseptual model idrok etilgan ta'lim sifati akademik o'z-o'zini samaradorligiga, sanoatga qo'shilish niyatiga va doktoranturani davom ettirish niyatiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. Bundan tashqari, akademik samaradorlik sanoatga qo'shilish niyatiga va doktoranturani davom ettirish niyatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi taklif etiladi. Bundan tashqari, tadqiqot, bir tomondan, ta'lim sifati va sanoatga qo'shilish niyati, ikkinchi tomondan, ta'lim sifati va doktoranturada o'qish niyati o'rtasidagi vositachi sifatida akademik o'z-o'zini samaradorligini taklif qiladi. Ushbu munosabatlarni modellashtirish orqali tadqiqot oliy ta'lim muassasalariga turizm va mehmondo'stlik sohasi talabalarining kasb tanlashiga ta'sir etuvchi omillar to'g'risida empirik tushunchalar berishni maqsad qilgan.

Adabiyot tahlili. *Oliy ta'limda qabul qilingan sifat* - Xizmat sifati kontsepsiyasi turli sohalarda keng ko'lamlarda o'rganilgan va oliy

ta'lim ham bundan mustasno emas. Oliy ta'lim sifati bo'yicha turli konseptualizatsiyalar paydo bo'ldi, oliy ta'limda sifatni aniqlash bo'yicha konsensus yo'q. Biroq, oliy ma'lumot talabalarining idrokiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi keng tarqalgan. Ta'lim sifati oliy ta'lim muassasalari uchun mukammallikni ta'minlash uchun raqobat omili sifatida qabul qilinadi. Shu sababli, oliy o'quv yurtlari nafaqat malakali bitiruvchilarni ta'minlashi, balki ularning talabalar ta'lim sifatini qanday qabul qilishlari haqida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Bu, ayniqsa, muvaffaqiyati ko'p jihatdan malakali xodimlarga bog'liq bo'lgan turizm va mehmondo'stlik sanoatiga tegishli. Mutaxassislar aytganidek, turizm sohasidagi ta'lim sifati mehmondo'stlik talabalarining turizm va mehmondo'stlik dasturlarini tanlash qarorlariga ta'sir qiluvchi muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, talabalarining kelajakdagi xatti-harakatlarini tushunish va ta'lim sifatini yaxshilash uchun qabul qilingan ta'lim sifatini tushunish juda muhimdir.

Ta'lim sifati bo'yicha izchil tadqiqotlar majmuasi mavjud. Xususan, o'quvchilarning ta'lim va akademik imkoniyatlarini idrok etishi ta'lim sifatini aniqlashda muhim omillar bo'lib ko'rinadi, mehmondo'stlik ta'limi uchun beshta ta'lim sifati o'lchovlarini aniqladi, ya'ni; talabalarini qo'llab-quvvatlash, sanoat tarmog'i, innovatsion o'quv dasturi, o'quv muhiti va o'qituvchilar va dastur ma'lumotlari. Xuddi shunday, mehmondo'stlik talabalarining o'qitish va o'qitishning ta'lim sifati, kutubxona resurslari, sport va dam olish maskanlari haqidagi tasavvurlari ijobiy ekanligini aniqladi. Biroq, umuman olganda, oliy ta'limda ta'lim sifati, ayniqsa, turizm va mehmondo'stlik hali tushunilmagan.

Akademik samaradorlik. Ijtimoiy kognitiv nazariya xatti-harakatni tushuntirishga xizmat qiladi va u inson xatti-harakatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy tizimlar va o'z-o'zini tartibga solish omillariga ishora qiladi. O'z-o'zini tartibga solish – bu shaxsning o'z harakatlarini boshqarishi va boshqaradigan usuli va shaxsning ishonchiga juda ta'sir qiladi. Bu ishonch o'z-o'zini samaradorligini tavsiflash uchun ishlatiladigan umumiy atamadir. O'z-o'zini samaradorlik "ma'lum yutuqlarga erishish uchun zarur bo'lgan harakat yo'nalishlarini tashkil etish va amalga oshirish qobiliyatiga ishonish" sifatida ta'riflanishi mumkin va bu talabalarining motivatsiyasi va bilim olishining asosiy omilidir. Akademik o'z-o'zini samaradorligini talabalarining ta'lim maqsadlariga erishish qobiliyatlarini haqidagi fikrlari deb atash mumkin. Oliy ta'lim bo'yicha oldingi tadqiqotlarda turli xil o'zgaruvchilar akademik samaradorlik bilan bog'liqligi aniqlangan. Turizm va mehmondo'stlik kontekstida akademik o'z-o'zini samaradorligi mahalliy va xalqaro talabalarining akademik yutuqlari va martaba tayyorlash xatti-harakatlari

o'rtasidagi munosabatni tushuntiruvchi asosiy mexanizm ekanligi aniqlandi. Shunga qaramay, turizm va mehmondo'stlik talabalarining akademik o'z-o'zini samaradorligini ularning kasb tanlashi bilan bog'liq boshqa o'zgaruvchilar bilan modellashtirish mavjud adabiyotlarda aniq kamchilik bo'lib qolmoqda.

Kasb tanlash. Turizm va mehmondo'stlik sanoati ko'p mehnat talab qiladigan sanoatdir; shuning uchun turizm va mehmondo'stlik sanoati uchun yaxshi ma'lumotli va malakali ishchi kuchi juda muhimdir. Turizm va mehmondo'stlik sanoatida malakali ishchi kuchini ishga joylashtirish xizmat sifatini oshirish va malakali ishchi kuchidan samarali foydalanishga yordam beradi. Shunday qilib, oliy ta'lim inson resurslarini rivojlantirish va talabalar uchun ehtiyotkorlik maqsadlarini sifatli boshqarishning muhim omillaridan biridir. Turizm va mehmondo'stlik ta'lim muassasalari soni va bitiruvchilar soni ko'paygan bo'lsa-da, bir qancha tadqiqotlar turizm va mehmondo'stlik sanoatida hali ham yaxshi ma'lumotli va malakali xodimlarni yollash zarurligini ko'rsatdi. Biroq, katta va o'sib borayotgan adabiyotlar to'plami talabalar uzoq ish soatlari va mavsumiy ish kabi turizm xususiyatlari tufayli turizm va mehmondo'stlik sanoatida ishlashni xohlamasligini ko'rsatdi. Turizm va mehmondo'stlik sanoatining tabiati nafaqat talabalar kelajakdagi tendensiyalariga ta'sir qiladi, balki individual omillar, amaliyot, umidlar, samaradorlik, ishga moslashish, ishga qiziqishlari, ish tajribasi, maosh, o'sish imkoniyati va ular olgan ta'lim talabalarining kasb tanlashiga ta'sir qilishi mumkin. Tadqiqotlar talabalarining turizm va mehmondo'stlik sanoatiga qo'shilish niyatlarini tan olgan bo'lsa-da, tadqiqot hali talabalarining doktoranturaga kirish bo'yicha qarorlarini tizimli ravishda o'rganmagan.

Gipotezaning rivojlanishi. So'nggi yillarda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatiga oid adabiyotlar soni ortib bormoqda. Mavjud tadqiqotlar o'lchovlarni ishlab chiqishga, o'quvchilarning ta'lim sifatini o'lchashga qaratilgan. Biroq, hozirgi kunga qadar turizm va mehmondo'stlik talabalarining ta'lim sifati, akademik samaradorlik va xulq-atvor niyatlari o'rtasidagi bog'liqlikning tarqalishini o'rganish bo'yicha juda kam tadqiqot olib borildi. Turizm va mehmondo'stlik ta'limi sanoat uchun malakali bitiruvchilarni saqlab qolishda muhim rol o'ynashini hisobga olsak, bu kamchilik hayratlanarli. Demak, o'quvchilarning xulq-atvor niyatlariga ta'sir qiluvchi turli xil o'zgaruvchilarni tushunish o'qituvchilar uchun turizm sohasida ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dastlabki topilmalar shuni ko'rsatadiki, xizmat sifati menejment, marketing va turizm adabiyotlarida xulq-atvor niyati bilan bog'liq. Qabul qilingan ta'lim sifati bilan bir qatorda, demografik o'zgaruvchilar, institutsional turlar, akademik yutuqlar, xabardorlik, bilim va motivatsiya kabi turli omillar talabalarining doktoranturada o'qish niyatiga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadigan ko'plab adabiyotlar mavjud. Turizm va mehmondo'stlik oliy ta'limi kontekstida talabalar o'rtasidagi munosabatlar, qabul qilingan ta'lim sifati, sanoatga qo'shilish niyati va doktoranturaga kirish niyatlarini kamligicha qolmoqda. Shunday qilib, quyidagi gipotezalar taklif etiladi:

G1. Qabul qilingan ta'lim sifati talabalarining turizm va mehmondo'stlik sanoatiga qo'shilish niyatini oshiradi.

G2. Qabul qilingan ta'lim sifati talabalarining doktoranturada o'qishga intilishlarini kuchaytiradi.

Akademik o'z-o'zini samaradorligi akademik ishlash bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadigan muhim empirik dalillar mavjud. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, akademik samaradorlikka ta'lim sifati ta'sir qilishi mumkin. Masalan, turli xil o'quv muhitlari (ta'lim sifati) bashorat qiluvchi sifatida) akademik o'z-o'zini samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, biz qabul qilingan ta'lim sifati akademik samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin deb taxmin qilamiz.

- Muhokamalarga asoslanib, quyidagi gipotezalar shakllantiriladi:

- Qabul qilingan ta'lim sifati talabalarining akademik samaradorligini oshiradi.

Akademik o'z-o'zini samaradorligi talabalarining xatti-harakati bilan chambarchas bog'liq. Ijtimoiy kognitiv nazariya shuni ko'rsatadiki, akademik o'z-o'zini samaradorligi talabalarining maqsadlariga erishishlari uchun juda muhimdir. Talabalarining akademik o'z-o'zini samaradorligiga oid ko'plab adabiyotlar nashr etilgan va birinchi navbatda tadqiqotlar o'z-o'zini samaradorligi va

kasb tanlash, psixologik konstruksiyalar, akademik samaradorlik, motivatsiya va muvaffaqiyat o'rtasidagi bog'liqlikka qaratilgan. Biroq, turizm va mehmondo'stlik tadqiqotlarida akademik o'z-o'zini samaradorligi bo'yicha o'sib borayotgan akademik adabiyotlarga qaramasdan, turizm va mehmondo'stlik talabalarining akademik o'z-o'zini samaradorligi va kasb tanlashlari o'rtasidagi munosabatlarni chuqur tushunish hali ham mavjud emas. Bundan tashqari, akademik o'z-o'zini samaradorligi talabalarga bitiruv va ish topish uchun o'qishlarini boshqarishga yordam berishi mumkin. Shunday qilib, biz quyidagi gipotezalarini taklif qildik:

G3. Akademik o'zini-o'zi samaradorligi talabalarining turizm va mehmondo'stlik sanoatiga qo'shilish niyatini oshiradi.

G4. Akademik o'z-o'zini samaradorligi talabalarining turizm va mehmondo'stlik bo'yicha doktoranturada o'qish istagini kuchaytiradi.

Qabul qilingan ta'lim sifatining turizm va mehmondo'stlik talabalarining xulq-atvor niyatlariga bevosita ta'sirini tushunish ushbu munosabatlar haqida cheklangan tushunchalarni berishi mumkin, shuning uchun asosiy mexanizmlarning potensial rolini e'tiborsiz qoldirish mumkin. Joriy tadqiqotda biz ta'lim sifati va xulq-atvor niyatlarini munosabatlarining asosiy mexanizmini tushuntiruvchi mumkin bo'lgan vositachi o'zgaruvchi sifatida o'z-o'zini samaradorligini kiritamiz. Idrok etilgan ta'lim sifati, sanoatga qo'shilish niyati va doktoranturani davom ettirish niyati o'rtasidagi bog'liqlik Yuqoridagi muhokamaga ko'ra, biz quyidagi gipotezalarini ishlab chiqdik:

G5. Akademik samaradorlik ta'lim sifati va sanoatga qo'shilish niyati o'rtasidagi munosabatda vositachilik qiladi.

G6. Akademik o'z-o'zini samaradorligi idrok etilgan ta'lim sifati va doktoranturada o'qishni davom ettirish niyati o'rtasidagi munosabatda vositachilik qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot uchun ma'lumotlarni to'plash uchun o'z-o'zidan boshqariladigan so'rovnoma ishlab chiqilgan. Ma'lumot yig'ish vositasi ikki bo'limdan iborat edi; birinchi bo'lim T&H talabalari (masalan, jinsi, yoshi) haqida demografik ma'lumotlarni to'plashga qaratilgan. Ikkinchi bo'lim tadqiqotda qo'llaniladigan konstruksiyalarni o'lchashga qaratilgan. Qabul qilingan ta'lim sifati Annamdevula va Bellamkonda tomonidan qabul qilingan 15 ta element yordamida o'lchandi. Akademik samaradorlik O'Sullivan dan qabul qilingan 10 ta element yordamida amalga oshirildi. Sanoatga qo'shilish niyati Uolsh va boshqalar tomonidan qabul qilingan ikkita element yordamida o'lchandi. Doktoranturani davom ettirish niyati Jepsen va Neumann (2010) tomonidan qabul qilingan uchta element yordamida o'lchandi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot idrok etilgan ta'lim sifati, akademik samaradorlik, sanoatga qo'shilish niyati va doktoranturada o'qish niyati o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun mo'ljallangan. Bir qator tadqiqotlar ta'lim sifatining, akademik o'z-o'zini samaradorligining va turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashining muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, talabalarining ta'lim sifati sanoatga qo'shilish niyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu topilma ushbu sohada ta'lim sifatini sanoatga qo'shilish niyati bilan bog'laydigan boshqa tadqiqotlar ishini keng qo'llab-quvvatlaydi. Ma'lum bo'lishicha, turizm yo'nalishi bo'yicha talabalar oliy ta'lim sifatini his qilganlarida, ularda o'qishni tugatgandan so'ng sohaga qo'shilish borasida ijobiy munosabat paydo bo'ladi. Oldingi tadqiqotlardan farqli o'laroq, ta'lim sifati va doktoranturada o'qish niyati o'rtasida sezilarli ijobiy bog'liqlik bor. Buning mumkin bo'lgan izohi shundan iboratki, turizm va mehmondo'stlik talabalari uchun doktoranturada o'qishni davom ettirish niyati qoniqish, ishonch, umidlar yoki individual omillar kabi ta'lim sifatidan tashqari turli omillar ta'sir qilishi mumkin. Topilmalarni boshqa tadqiqotlar natijalari bilan taqqoslash, qabul qilingan ta'lim sifati akademik samaradorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, tadqiqot isbotlanganidek bu akademik samaradorlik va sanoatga qo'shilish niyati o'rtasidagi muhim bog'liqlikni ko'rsatadi. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot oldingi tadqiqotlarda ma'lum qilingan topilmalarni qo'llab-quvvatlaydi, bu esa akademik o'z-o'zini samaradorligining doktoranturada o'qish niyatiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Joriy tadqiqotning diqqatga sazovor joylaridan biri shundaki, akademik o'z-o'zini samaradorligi idrok etilgan ta'lim sifati va

doktoranturada o'qish niyati o'rtasidagi munosabatlarga to'liq vositachilik qiladi. Bundan tashqari, akademik samaradorlik ta'lim sifati va sanoatga qo'shilish niyati o'rtasidagi munosabatlarga qisman vositachilik qildi. Shu sababli, akademik o'z-o'zini samaradorligi nafaqat talabalarining motivatsiyasi va o'rganishining asosiy omili, balki oliy ta'lim talabalariga kasb tanlashlari bo'yicha qaror qabul qilish jarayonida yordam beradi.

Natijalar. Ushbu tadqiqot ta'lim sifati, akademik samaradorlik, sanoatga qo'shilish niyati va turizm bo'yicha doktoranturada o'qish niyati o'rtasidagi munosabatlarni taklif qiluvchi nazariy modelni taklif qildi va empirik tarzda sinovdan o'tkazdi. Turkiyaning oltita yirik universitetida bakalavriat turizm va mehmondo'stlik talabalari ma'lumotlaridan foydalangan holda, tadqiqot asosan taklif etilgan modelni tasdiqladi, bu ta'lim sifati turizm va mehmondo'stlik talabalarining sanoatga qo'shilish niyati bilan ijobiy bog'liqligini, lekin bu sohada doktoranturani davom ettirish niyatida emasligini ko'rsatdi. Kutilganidek, akademik o'z-o'zini samaradorligi turizm va mehmondo'stlik talabalarining sanoatga qo'shilish va doktoranturada o'qish istagi bilan ijobiy bog'liqligi aniqlandi. Ushbu tadqiqotning muhim jihati shundaki, akademik o'z-o'zini samaradorligi idrok etilgan ta'lim sifati va turizm va mehmondo'stlik talabalarining doktorantura darajasini olish niyatining ijobiylikini tushuntiruvchi asosiy mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot bir nechta nazariy hissa qo'shadi va ba'zi amaliy natijalarni taklif qiladi.

Tadqiqotning kontseptualizatsiyaga qo'shgan hissasi ikki baravar ko'p. Birinchidan, ta'lim sifati natijalari bo'yicha ko'plab tadqiqotlarga qaramasdan, ta'lim sifati qanday qabul qilinishi mumkinligini tushunish uchun hozirgacha juda kam narsa qilingan. Turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashiga ta'sir qiladi. Shu sababli, bizning topilmalarimiz mavjud nazariy baholashlarni ta'lim sifati natijalariga kengaytiradi. Xususan, bizning tadqiqotimiz ta'lim sifati idrok etish turizm va mehmondo'stlik talabalarining sanoatga qo'shilish niyati bilan ijobiy bog'liqligini, lekin bu sohada doktoranturada o'qishni istamasligini targ'ib qiladi. Ikkinchidan, joriy tadqiqot ta'lim sifati va talabalarining akademik o'z-o'zini samaradorligi orqali kasb tanlashlari o'rtasidagi kesishuvni o'rganadi. Mualliflarning eng yaxshi ma'lumotlariga ko'ra, hech qanday tadqiqot akademik samaradorlikning vositachilik ta'sirini o'rganmagan. Shunday qilib, ushbu tadqiqot ta'lim sifati va doktoranturadan keyingi niyatlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yaxshiroq tushunish orqali mavjud bilimlar to'plamiga qo'shimcha qiladi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu tadqiqotning qiziqarli jihati shundaki, akademik o'z-o'zini samaradorligi idrok etilgan ta'lim sifati va turizm va mehmondo'stlik talabalarining doktorantura darajasini olishga intilishlari o'rtasidagi munosabatlarga to'liq vositachilik qiladi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talabalar ta'lim sifati qanchalik yuqori sezgalar, ular sanoatga qo'shilishga shunchalik moyil bo'ladilar va o'zlarini akademik jihatdan samarali deb bilishadi. Ushbu topilma ta'lim sifati oshirish muhimligini ta'kidlaydi, chunki bu ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalari nafaqat ta'lim sifati o'z talabalarining akademik muvaffaqiyatiga erishish yo'li, balki talabalarining doktoranturadan keyingi kasbiy qarorlarini shakllantirish usuli sifatida ham qarashlari kerak. Asosiy e'tibor malakali ilmiy xodimlarni yollash, samarali o'quv mazmunini loyihalash va tegishli sharoitlarni ta'minlashga qaratilishi mumkin. Shunday qilib, ta'lim sifati oshirish va sanoatga qo'shilish uchun ijobiy niyatlarni kuchaytirish mumkin.

Qizig'i shundaki, bizning topilmalarimiz ta'lim sifati va talabalarining doktoranturada o'qish niyatlari o'rtasidagi ijobiy

bog'liqlik haqidagi bashoratimizni tasdiqlay olmaydi. Bu ta'lim sifati o'zining oldingi sabablari va u talabalarining doktoranturadan keyingi xatti-harakatlarini qay darajada shakllantirayotgani haqida ko'proq tadqiqotlar o'tkazish uchun eshiklarni ochadi. Xususan, joriy dasturlardan qoniqmagani turizm va mehmondo'stlik talabalari ushbu kamchilikni bartaraf etish uchun doktoranturada o'qishga tayyormi? Xuddi shu tarzda, yuqori sifatli ta'lim olgan turizm va mehmondo'stlik talabalari o'zlarining akademik hayotida o'zini-o'zi bajarish tuyg'usiga ega bo'ladilar va shuning uchun doktoranturada o'qishni o'ylamaydilar? Buni aytib, bizning natijalarimiz shuni ko'rsatdiki, qabul qilingan ta'lim sifati doktoranturani davom ettirish niyatiga bilvosita ta'sir qiladi, buning natijasida akademik o'z-o'zini samaradorlik orqali uzatiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, oliy o'quv yurtlari nafaqat ta'lim sifatiga e'tibor qaratishlari, balki o'z talabalarining akademik samaradorligini ham nazorat qilishlari kerak. Bu, ayniqsa, turizm va mehmondo'stlik sohasida doktorantura darajasini taklif qiluvchi institutlarga tegishli. Sanoatning oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish imkoniyati ham bo'lishi mumkin, chunki ularning natijalari sanoatga qo'shiladigan ishchi kuchi sifatiga ta'sir qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, oliy o'quv yurtlari nafaqat ta'lim sifatiga e'tibor qaratishlari, balki o'z talabalarining akademik samaradorligini ham nazorat qilishlari kerak. Bu ayniqsa, turizm va mehmondo'stlik sohasida doktorantura darajasini taklif qiluvchi institutlarga tegishli. Sanoatning oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish imkoniyati ham bo'lishi mumkin, chunki ularning natijalari sanoatga qo'shiladigan ishchi kuchi sifatiga ta'sir qiladi.

Turizm va mehmondo'stlik talabalarining doktoranturadan keyingi xulq-atvor niyatlari haqidagi tushunchamizni yaxshilashga yordam beradigan muhim topilmalar taqdim etilishiga qaramay, tadqiqot potensial cheklovlardan xoli emas. Birinchidan, tasavvurlar bo'yicha tadqiqot dizayni umumlashtirishni cheklaydi va shuning uchun bo'ylama va boshqa tadqiqot dizaynlaridan foydalangan holda keyingi tadqiqotlar yanada ishonchli va umumlashtiriladigan topilmalarni berishi mumkin. Ikkinchidan, ushbu tadqiqotning dastlabki g'oyasi pandemiya boshlanishidan oldin paydo bo'lgan bo'lsa-da, ma'lumotlar bir nechta cheklovlar va o'chovlar, shu jumladan, masofaviy o'qitish amal qilganda to'plangan. Pandemiya keltirib chiqargan noaniqlik talabalarining doktorantura rejalariga qanday qarashlariga ta'sir qilgan bo'lishi mumkinligiga shubha qilamiz. Shunday qilib, pandemiyadan keyin taklif qilingan modelni tasdiqlash zarur bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot faqat ta'lim sifati, akademik o'zini-o'zi samaradorligi, sanoatga qo'shilish niyati va turizm va mehmondo'stlik bo'yicha doktoranturada o'qish niyatini ko'rib chiqdi. Kelajakdagi tadqiqotlar turli tuzilmalarni, jumladan, turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ilmiy yutuqlar, akademik xabardorlik yoki bilimlarni hisobga olishi kerak. Kelajakdagi tadqiqotlar, shuningdek, turizm va mehmondo'stlik talabalarining kasb tanlashidan tashqari ta'lim sifati va akademik o'z-o'zini samaradorligi natijalarini ham ko'rib chiqishi mumkin. Bu akademik xodimlar va talabalar jamoasi bilan munosabatlar va universitet hayotining sifati kabi bevosita natijalarni o'z ichiga olishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ma'lumotnomalar, Aberg va Myuller, 2018.
2. KG. Aberg, D.K. Myuller, Shvetsiya turizm sanoatida ta'lim darajasidagi geografik farqlarning rivojlanishi.
3. Turizm geografiyasi, 20 (1) (2018), 67-84-betlar, Adie va boshqalar, 2019.
4. Turizmning dolzarb muammolari (2019), 1-5-betlar, Annan-Diab va Molinari, 2017.
5. Ta'limda menejment xalqaro jurnali, 15 (2) (2017), 73-83-betlar, Bennis va O'Tul, 2005.
6. Menejment istiqbollari akademiyasi, 27 (4) (2013), 287-298-betlar, Blasko, 2012.

7. Menejment ta'limi jurnali, 36 (3) (2012), 364-388-betlar, Blasques-Salom va boshqalar, 2019.

8. M. Blaskes-Salom, A. Blanko-Romero, J.G. Karbonnel, I. Myurrey, Mayorkadagi chakana savdo do'konlarining turistik gentrifikatsiyasi.

9. C. Milano, J. M. Cheer, M. Novelli, Sayohat va turizmning ortiqcha norozilik va choralar, CABI, Wallingford (2019), 39-69-betlar.

10. K. Boluk, S. Karnicelli. Mazlumlarni ozod qilish uchun turizm: Freyre falsafasiga asoslangan tanqidiy turizm ta'limi, 2019.

11. Turizm tadqiqotlari yilnomalari, 76 (2019), 168-179-betlar.
12. Turizm tadqiqotlari yilnomalari, 22 (3) (1995), 671-680-betlar.
13. Botti va Peypoch, Ko'p mezonli ELECTRE usuli va maqsadli raqobatbardoshligi, 2013.
14. Turizmni boshqarish istiqbollari, 6 (2013), 108-113-betlar.
15. G. Bouzer, U. Gretzel, E. Devis, M. Braun, Barqarorlik kelajagini o'rgatish (6) (2014), 692-701-betlar.
16. Bredli, Barqaror rivojlanishni iqtisod o'quv dasturiga integratsiyalash: amaliy tadqiqotlar tahlili va to'siqlarni tarmoq bo'yicha o'rganish, 2019.
17. R. Bakli, Skandinaviyadagi ekoturizm: nazariya va amaliyot darslari, 2007.
18. Turizm tadqiqotlari yilnomalari, 34 (4) (2007), 1085-1086-betlar
19. F. Buffa, Yosh sayyohlar va barqarorlik. Maqsad strategiyalari uchun profillar, munosabat va ta'sirlar, 2015.
20. E. Burrai, D.M. Buda, D. Stenford, Mas'uliyatli turizm mafkurasini qayta ko'rib chiqish, 2019.
21. Barqaror turizm jurnali, 27 (7) (2019), 992-1007-betlar.
22. S. Koul, Axborot va imkoniyatlarni oshirish: barqaror turizmga erishish kalitlari, 2006.
23. Barqaror turizm jurnali, 14 (6) (2006), 629-644-betlar.
24. Biznes uchun ta'lim jurnali, 79 (3) (2004), 149-151-betlar.
25. Ta'limda menejment xalqaro jurnali, 15 (2) (2017), 138-152-betlar.

TURISTIK MAHSULOTLAR VA XIZMATLARNI DIVERSIFIKATSİYALASHNI BOSHQARISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Sultonova Yulduzxon Kamoldinovna

Qo'qon Universiteti o'qituvchisi

E-mail: sultonovayulduzxon66@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATION

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 14

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.806>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

diversifikatsiya, COVID-19, turoperator, sayyohlik kompaniyasi, turistik bozor, inqirozdan chiqish, mexanizm, tashqi noaniqlik.

Turizm faoliyatidagi jiddiy xavflarni minimallashtirish yoki oldini olish uchun diversifikatsiya qilish zarur. Ushbu ilmiy maqolaning maqsadi tashqi muhitdagi noaniqlik sharoitida, ichki turistik turoperatorlar faoliyatini diversifikatsiya qilish strategiyasini aniqlashdan iborat. Ishning uslubiy asosini yangilash, tizim tahlili, tasniflash, statistik tahlildan foydalangan holda ekologik noaniqlik davrida diversifikatsiya va uning turoperatorlarga ta'sirini baholash tashkil etildi. Maqolada "diversifikaesiya" tushunchasi ko'rib chiqiladi, uning asosiy turlari va faoliyat sohalari bo'yicha turizm operatorlarining tasnifi ko'rsatilgan. Pandemiya davridan keyin O'zbekiston turizm sanoatini rivojlanishi va asosan 2022-yilgi kirish turizmi taplili keltirilgan. Shuningdek 6 2020-yilgi statistik ma'lumotlarga asoslanib, O'zbekiston fuqarolari hatto COVID-19 pandemiyasi davrida ham ichki turizmga qiziqish bildirishgan degan xulosaga kelindi. Turoperatorlar va sayyohlik firmalariga turizm xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni saqlab qolish va rivojlanish imkonini beruvchi diversifikatsiyaning asosiy usullari keltirilgan. Amaliy ahamiyati tashqi muhitdagi noaniqlik sharoitida diversifikatsiya strategiyasini aniqlashda, O'zbekiston va xorijiy turoperatorlarni diversifikatsiya qilish xususiyatlarini, jahon amaliyotida turizm mahsulotini diversifikatsiya qilish usullarini aniqlash yotadi.

Kirish: Jahonda turizm sohasi barcha mamlakatlarda xizmat sohasini iqtisodiy rivojlanishining asosiy omili bo'lib, iqtisodiy salohiyatdan samarali foydalanish iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashning muhim masalalaridan biri sifatida belgilamoqda. Turizm sohasi rivojlanish uchun eng jozibador kichik va o'rta biznes sohalardan biridir, chunki u daromadlarni oshirishga yordam beradi. Biroq, 2019-yilgacha yaratilgan turizm faoliyatini rivojlantirishning barcha usullari Covid-19 virusi paydo bo'lishi bilan o'z ahamiyatini yo'qotdi. Pandemiya davrida turizm sanoati korxonalarini faoliyatini zamonaviy talablarga muvofiq o'zgartirish zarurati qanchalik muhim ekanligi, xususan, ichki turizmni hisobga olish ustuvor vazifalardan biri ekanligi yaqqol namoyon bo'ldi. Aynan diversifikatsiya sayyohlik kompaniyalariga ichki turizm iste'molchilari uchun mo'ljallangan noyob mahsulotni yaratish orqali raqobatbardoshligini saqlab qolish imkoniyatini beradi. Turoperatorlar faoliyatini diversifikatsiya qilish muammolarini o'rganish sezilarli miqdorda ekologik noaniqlik doirasiga O.V.Shpirnya, G.V.Yermakova, A.V. Myedyanik, M.V.Gusteyev, S.Nikitin, L.Dyemidova, A.A.Tompson, A.Dj.Striklyend kabi olimlar asarida alohida ko'rib chiqilgan. Tadqiqotchilar asosiy xususiyatlarni ko'rsatuvchi diversifikatsiya ta'riflarini berishgan.

2020-yilda turizm sohasi rivojlanishining pasayishi mamlakatdagi va butun dunyodagi epidemiologik vaziyat bilan bevosita bog'liq, buni statistik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Birlashgan millatlar tashkilotining Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, sayyohlarning tashgiri 2020-yilda 2019-yilgi ko'rsatkichga nisbatan 74 foizga [kamaygan](#)¹. Bundan ko'rinib turibdiki pandemiya davrida eng ko'p zarar ko'rgan sohalardan biri turizm bo'lgan. Demak, biz tashqi noaniqlik davrida ham o'z faoliyatimizni barqaror ushlab turishimiz uchun diversifikatsiya mexanizmini tashkil qilishimiz zaruratini namoyon qildi. Ko'rib chiqilayotgan muammoning dolzarbligi, uning amaliy ahamiyati va ilmiy bilimlarning yetarli darajada emasligi ilmiy tadqiqot ishining mavzusini tanlashni belgilab berdi va uning maqsad va vazifalarini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot ishining maqsadi: Maqsad strategiyani aniqlashdir, tashqi muhitdagi noaniqlik sharoitida, xususan, COVID-19 pandemiyasi munosabati bilan xalqaro turistik turoperatorlar faoliyatini diversifikatsiya qilish. Ushbu maqsadga erishish tizimli ravishda o'zaro bog'liq bo'lgan bir guruh nazariy, uslubiy va amaliy muammolarni hal qilishni talab qildi:

- turoperatorlar faoliyatini diversifikatsiya qilishning konseptual asoslarini ko'rib chiqish;

- diversifikatsiya turlarini aniqlash;
- turoperatorlar faoliyatini tahlil qilish;
- tashqi muhit noaniqlik davrida turizm xizmatlarini rivojlantirish tendensiyalarini tahlil qilish;
- hozirgi iqtisodiy vaziyatda talab va taklifning shakllanish qonuniyatlarini o'rganish.

Tadqiqot predmeti: Tadqiqotning manba bazasi, mavjud tadqiqotlardagi ziddiyatlar, muallifning pozitsiyasida.

Tadqiqot mavzusi: Turistik mahsulotlar va xizmatlarni diversifikatsiyalashni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish

Adabiyotlar tahlili: Turoperatorlarning rivojlanishi va ularning bozordagi o'rni, raqobatbardoshlik qobiliyati darajasi bevosita, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga bog'liq. Turistik faoliyatni diversifikatsiya qilinsa, korxonalar talabning o'zgaruvchan tuzilmasiga tezda javob berishga, moddiy-texnikaviy va moliyaviy resurslarni saqlashga va undan samarali foydalanishga yordam beradigan obyektga aylanadi. Diversifikatsiya jarayoni turli xususiyatlarga ega bo'lgan yangi korxonalar faoliyati tuzilishiga qo'shilishni anglatadi. Turizm sohasidagi korxonalar uchun samarali diversifikatsiya qilish masalasi juda dolzarb bo'lib qolmoqda, chunki bunday o'zgartirish xarajatlarni kamaytirish, aylanma mablag'larni ishlab chiqarish va umuman olganda potentsialdan maksimal darajada foydalanish masalalarini hal qilishga imkon beradi. So'nggi paytlarda diversifikatsiya tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda COVID-19 pandemiyasi tufayli, uning tadqiqotlari chet ellik olimlar O.V. Shpyrnya, S.Berri, A.V.Medyanik, F.E.Lyashko, V.I.Prixodko, G.S. Tatyushkin, M.V.Spiryakin va boshqalar tomonidan ko'rib chiqilib ushbu mualliflar diversifikatsiyani korxonalar tomonidan bir vaqtning o'zida bir nechta bozorlarga xizmat ko'rsatish sifatida belgilaydilar.

Diversifikatsiya deganda qisqa muddatda boshqa turdagi tovarlar ishlab chiqarish uchun zarur resurslarga ega bo'lish, o'z navbatida, turli xil faoliyat jarayonlariga intilish tushuniladi. Umuman olganda, "diversifikatsiya" atamasining zamonaviy talqini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, hozirgacha ushbu terminologiyaga yagona yondashuv mavjud emas edi. A.V.Makarov, N.B.Rudyk, S.Nikitin va L.Demidova bog'liq bo'lmagan diversifikatsiya turidan foydalanadi². Masalan, E.G.Novitskiy "diversifikatsiya" atamasining ta'rifida "asosiy faoliyatga bog'liqlik" va "yangi" kabi iboralardan foydalanadi³. Bu diversifikatsiya turlaridan birining xususiyatlarini bildiradi.

A.V.Makarov bu atamani "raqobatbardoshlikni ta'minlash" va "faoliyatning mutlaqo yangi hududlari" iboralari orqali izohlaydi. M.V.Gutsev, Rudyk, F.E.Lyashko, V.I.Prixodko, G.S.Tyutyushkina

¹ www.unwto.org

² Makarov, A.V., Garifullin, A.P. Diversifikatsiya kak instrument razvitiya sovremennoy predpriyatiya // Izvestiya UrfGU. – 2010. – № 1(27). – С. 27–36.

³ Новичкий Е. Г. Проблемы стратегического управления диверсифицированными корпорациями. – Москва: Буквица, 2001. – 256 с

“diversifikatsiya” atamasini xavfni minimallashtirish va tarqatish maqsadidagi strategiya sifatida talqin qilish haqida soʻz yuritadi⁴.

Oʻzbekistonlik i.f.n. dotsent A.N.Norcheyev oʻzining «Oʻzbekistonda COVID-19 pandemiyasining turizmga taʼsirini yumshatish yoʻllari» nomli maqolasida pandemiyadan keyingi vaqtda turizmni tezda oyoqqa turgʻazib olish, aviachipta narxlarini pasaytirish, mehmonxonalar va restoranlarda xizmat sifatini oshirish, ananaviy turistik markazlarimiz boʻlgan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xivadagi mehmonxonalarni modernizatsiya qilish emas, balki turistik resurslarga boy boʻlgan Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax va Fargʻona vodiysida kichik shinam 3-4 yulduzli mehmonxonalarni qurishni ragʻbatlantirish kerakligi boʻyicha ilmiy mulohazalar keltirgan⁵. A.Ocharov, M.Malkina «Влияние экономической нестабильности на развитие европейского туристского рынка» nomli asarida COVID-19 ning turizm sektoriga taʼsiri va misli koʻrilmagan oqibatlarida Yevropada va butun dunyoda faollik pasayganligi va uni qayta tiklash istiqbollari atroflicha eʼtibor qaratilgan⁶.

Biroq, diversifikatsiyaning oʻzi maʼlum xavf va xarajatlar bilan bogʻliq. Shunday qilib, biz asosiy xususiyatlarni aniqlab olamiz. Ushbu konsepsiyaning asosini tashkil etuvchi:

1) diversifikatsiya – bir vaqtning oʻzida raqobatbardoshlikni oshirish bilan birga sotishning yangi darajasiga chiqish imkonini beruvchi strategiya;

2) diversifikatsiya – ishlab chiqarishning yangi turlarini oʻzlashtirish, iqtisodiyotni qisqartirish maqsadida uni isteʼmolchilarning kengaygan toifasiga yoʻnaltirish;

3) diversifikatsiya – bir vaqtning oʻzida bir nechta bozorlarga xizmat koʻrsatish

boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqarish uchun qisqa muddatda zarur resurslarga ega boʻlgan kompaniya;

4) diversifikatsiya xavflarni minimallashtirish va tarqatishning bevosita usulidir.

Diversifikatsiya bir-biriga bogʻliq boʻlmagan, bir vaqtning oʻzida ishlab chiqarish, sotish va biznes kabi faoliyat turlari, mahsulot yoki xizmatlar turlari va imkoniyatlarini kengaytirish, mablagʻlarni vakolatli taqsimlash kabi koʻpchilikni rivojlantirishni oʻz ichiga oladi.

Turizmni diversifikatsiya qilish turli aktivlar oʻrtasida xavflarni kamaytirish, shuningdek, kompaniyani kengaytirish va aviakompaniyalarni yaratish, mehmonxona komplekslarini ochish sanoatning yangi turlarini yaxshilash va turizmning xilma-xilligini oshirish demakdir. Ularning bozordagi raqobatbardoshligi, ehtiyojlarini qondirishi, shuningdek, faoliyatining moliyaviy natijalari turistik kompaniyalarning toʻgʻri tanlangan diversifikatsiya strategiyasiga bogʻliqdir. Ekologik noaniqlik sharoitida: diversifikatsiyaning konsentrik, vertikal va gorizontol turlarini amaliyotda qoʻllasa boʻladi. Shunday qilib, gorizontol diversifikatsiya bevosita bogʻliq boʻlmagan muayyan faoliyat turlarini tashkil etish sayyohlik kompaniyasining joriy ixtisoslashuvi sifatida qaraladi. Misol tariqasida yangi turistik yoʻnalishlar yoki yoʻnalishlarning ochilishi, shuningdek, turizm faoliyatining yangi turlari rivojlanishini nazarda tutishimiz mumkin. Vertikal diversifikatsiya – sayyohlik faoliyatining mutlaqo yangi turlarini kashf etish, konsentrik diversifikatsiya – xizmatlar turlari doirasidagi tabaqalanish tufayli turizm kompaniyasining oʻsishi. Bu diversifikatsiya usuli isteʼmolchilarga qoʻshimcha xizmatlar taklif qilishni oʻz ichiga oladi.

Shunday qilib, "diversifikatsiya" tushunchasi koʻpchilikning rivojlanishini anglatadi, bir vaqtning oʻzida bogʻliq boʻlmagan faoliyat (ishlab chiqarish, sotish va biznes, mahsulot yoki xizmatlar turlari va imkoniyatlarini kengaytirish, risklarni kamaytirish maqsadida mablagʻlarni turli aktivlar oʻrtasida vakolatli taqsimlash). Ekologik noaniqlik sharoitida turoperatorlarni ishlab chiqarish faoliyatini diversifikatsiya qilish va tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishning uslubiy asosini yangilash, tizimli tahlil, tasniflash, statistik tahlil usullaridan foydalangan holda tashqi muhitdagi noaniqlik davrida diversifikatsiya va uning turoperatorlarga taʼsirini baholash tashkil etildi.

Asosiy qism. Turoperatorning eng muhim vazifalaridan biri bu kompaniyaning turizm bozoridagi barqaror pozitsiyasi bilan birgalikda daromad olishdir. Bunga erishish uchun turoperatorlar raqobatbardosh boʻladigan turizm bozorini differentsiallashtirish asosida oʻzlarining isteʼmol segmentini rivojlantirishlari kerak. Hozirgi vaqtda turoperatorlarning quyidagi turlari ajratilgan.

1-jadval

Turoperatorlarning tasnifi

Koʻrinish	Tavsif
Faoliyat turi boʻyicha	
Ommaviy bozor turoperatorlari	Ommaviy bozor operatorlari oʻz faoliyati davomida charterdan foydalangan holda tez-tez tashrif buyuradigan sayyohlik joylariga parvozlar qilib turpaketlarni taklif qilishadi
Ixtisoslashgan turoperatorlar	Ixtisoslashgan turoperatorlar – muayyan ehtiyoj va aniq isteʼmolchilar uchun xizmatlar koʻrsatadigan tashkilotlar
Mahalliy turoperatorlar	Kompaniya bilan bogʻlangan isteʼmolchilarga mamlakat boʻylab sayohatlarni taqdim etuvchi agentlar
Chiqib ketuvchi turoperatorlar	Mamlakat tashqarisida turlarni taʼminlovchi operatorlar
Qabulxonagi turoperatorlar	Boshqa davlatda joylashgan turoperatorlar ularning turistlari oʻsha joyda
Tashabbuskor turoperatorlar	Turoperatorlar mijozlarni boshqa davlatga joʻnatish yoki turistning iltimosiga koʻra, qabul operatorlari bilan yoki darhol vositachilarsiz turizm korxonalarini bilan kelishilgan holda xizmat koʻrsatish
Turoperatorlarni qabul qilish	Qabul qiluvchi mamlakatda joylashgan va mijozlar uchun turlar va dam olish dasturlarini ishlab chiquvchi turoperatorlar, turoperatorlar toʻgʻridan-toʻgʻri xizmat koʻrsatuvchi provayderlar bilan tuzilgan shartnomalardan foydalanadilar

1-jadvalgi maʼlumotlarga asosan biz taqdim etilayotgan xizmatlarning xilma-xilligi haqida xulosa qilishimiz mumkin. Xizmatlar, bu, albatta, raqobatning yuqori darajasiga taʼsir qiladi. Shuning uchun turoperatorlar raqobatbardoshlikni kuchaytirish uchun oʻz faoliyatini diversifikatsiya qilishlari kerak. Oʻzbekistonga tashrif buyurgan turistlarning koʻpchiligi geolokatsiya yaxshi yoʻlga qoʻyilmaganini taʼkidlashadi. Turistlar mamlakatga mustaqil tashrif buyuruvchi sayyoh oʻzi istagan joyga borishda va istagan narsasini topishda qiyinchiliklarga duch kelishini aytishgan. Ushbu tendensiya bevosita COVID-2019 koronavirus pandemiyasida koʻrilgan talofat

bilan bogʻliq. Shu bilan birga, pandemiya davrida Oʻzbekistonda mehmonxona xonalarining maksimal bandligi 100% quvvatdan taxminan 2-10% ni tashkil qildi. Bu koʻrsatkich shaharlar uchun juda past hisoblanadi. Bu koʻrsatkich asosan uzoq muddatli mehmonlar nima boʻlishidan qatʼi nazar, mehmonxonalarda qoladigan mijozlar edi. Qisqa va favqulotda muhim sayohatlar uchun tashriflarga ham kvota bor edi. Bozorning yuqori segmentida poytaxtda yuk 5–7% dan oshmadi, bunga sabab turizm sanoatida turistik mahsulotlar va xizmatlarni diversifikatsiyalashni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirilmaganligi deyishimiz mumkin⁷.

⁴ Ляшко Ф.Е., Приходько В.И., Тютюшкина Г.С. Стратегический менеджмент в авиации: учебное пособие. – Ульяновск, 2003. – 240 с.

⁵ Norcheyev A.N. “Oʻzbekistonda COVID-19 pandemiyasining turizmga taʼsirini yumshatish yoʻllari” “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020-yil 346-351 B

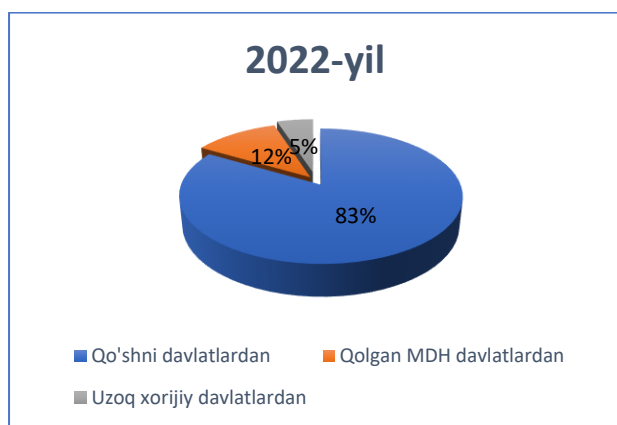
⁶ Norcheyev A.N. “Oʻzbekistonda COVID-19 pandemiyasining turizmga taʼsirini yumshatish yoʻllari” “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, senyabr-oktyabr, 2020-yil 346-351 B

⁷ <https://www.unwto.org/>

O'zbekistonning pandemiyadan keying holati.

Davlatlar	2022-yil	2021-yil
Qo'shni davlatlardan	4364,8 ming nafar	1542,3 ming nafar
Qolgan MDH davlatlardan	606,4 ming nafar	208,3 ming nafar
Uzoq xorijiy davlatlardan	261,6 ming nafar	132,1 ming nafar
Turkiya	75,5 ming nafar	44,15 ming nafar
Janubiy Koreya	19,9 ming nafar	5,74 ming nafar
Germaniya	17,7 ming nafar	6,89 ming nafar
AQSH	13,1 ming nafar	5,4 ming nafar
Fransiya	11,0 ming nafar	3,36 ming nafar
Buyuk Britaniya	10,5 ming nafar	3,98 ming nafar

2-jadvalda 2021-yilda va 2022-yilda O'zbekistonga tashrif buyurganlar soni keltirib o'tilgan. Ko'rib turibmizki 2021-yilga nisbatan 2022-yilda qo'shni davlatlardan tashrif buyurganlar 283%, qolgan MDH davlatlaridan kelganlar 291% va uzoq xorijiy davlatlardan kelganlar 198%ga oshgan⁸. O'zbekiston pandemiyadan keyin turizm sanoatiga sarmoya kiritishni davom ettirayotgan sanoqli davlatlardan biri.

1-rasm. 2022-yilda kirish dinamikasini davlatlardagi ulishi

2-rasm. O'zbekistonga pandemiyadan keyin xorijiy sayyohlarni tashrifi va 2023-yil yakuni uchun ehtimoliy prognoz.

Biz 2023-yilgi kirish turizmini ehtimoliy prognozda ko'rsatilgan natijaga erishishimiz uchun, har qanday tashqi noaniqlik vaqtida iqtisodiy salohiyatimizni ushlab tura olishimiz uchun eng avvalo turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilish va ushbu jarayonni takomillashtirishimiz zarur.

Global inqiroz sharoitida turoperatorlar quyidagi samaradorlikni oshirish choralarini amalga oshirdilar:

1) chegaralar ochilgandan keyin mijozlarni ekskursiyalardan bosh tortmaslikka, balki ulardan foydalanishga taklif qilish;

2) xarajatlarni qisqartirish – masofaviy ishlashga o'tish;

3) yangi mijozlarni jalb qilish uchun ijtimoiy tarmoqlarda faollikni oshirish;

4) muqobil tur variantlari bilan chiqdi⁹:

Biroq, ichki turizmni tashkil etish murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, u bir qator qiyinchiliklar, xususan, logistika muammolari bilan birga keladi.

Turoperatorlarni ma'lumotlarni taqdim etishga majbur qiladigan, qo'shimcha transferlar bilan yo'nalishlar, havo qatnovining yuqori narxi, borish qiyin bo'lgan joylarda attraksionlarning joylashishi. Barcha komponentlarni hisobga olgan holda (transport, turar joy, hamrohlik qiluvchi shaxslarning xizmatlari) turning narxi yuqoriligicha qolmoqda, bu esa ommaviy turistik yo'nalishlarni tashkil etish uchun mos emas.

Shunday qilib, "diversifikatsiya" tushunchasi ko'pchilikning rivojlanishini anglatadi, ishlab chiqarish, sotish va biznes, mahsulot yoki xizmatlar turlari va variantlarini kengaytirish kabi bog'liq bo'lmagan faoliyat va risklarni kamaytirish uchun turli aktivlar o'rtasida mablag'larni vakolatli taqsimlash. Turizm mahsulotini diversifikatsiya qilish hududlarning resurs salohiyatini yangilash maqsadida O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishi sifatida e'lon qilingan. Turistik mahsulotni diversifikatsiya qilish strategiyasi mavjud yo'nalishlarga sayohatlar, shuningdek, turizmning yangi turlarini rivojlantirish va sayohat mavsumiyligini yumshatish kabi xilma-xillik va takomillashtirishni o'z ichiga oladi¹⁰.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot tashqi noaniqlik sharoitida turoperatorlar faoliyatida diversifikatsiyaning rolini aniqladi. Diversifikatsiya firmalarga qiyin iqtisodiy vaziyatlarda yangi ichki turizm iste'molchilari uchun mo'ljallangan mahsulot yaratish orqali raqobatbardoshlikni saqlab qolish imkonini beradi. Diversifikatsiya, korxonalar nafaqat hozirgi vaqtda yoki yaqin kelajakda o'zining operatsion samaradorligini, bozordagi o'rnini uzoq muddat samarali tarzda ushlab turish imkonini beradi. Tashqi noaniqlikning sharoitlari, atrof-muhit tashkilot faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, turizm xizmatlari bozorida uning samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli, turizm xizmatlari bozorida o'z faoliyatini samarali davom ettirish uchun ichki turizm bozorida turistik mahsulotni diversifikatsiya qilish zarur. Tashqi muhit noaniqlik sharoitida, turizm sanoati korxonalarini samarasiz bo'lib qoladi va shuning uchun o'z faoliyat turini o'zgartirishi, ichki turizm bozorida xizmatlarni sotish diqqat markazida bo'lishi kerak. Ishning ilmiy yangiligi – pandemiya bilan bog'liq tashqi muhitdagi noaniqlik davrida "diversifikatsiya" tushunchalarini o'rganish. Ushbu maqola turizm operatorlarini faoliyat sohalari bo'yicha tasniflaydi. Turoperatorlar va sayyohlik kompaniyalariga turizm xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni saqlab qolish va rivojlanish imkonini beruvchi diversifikatsiyaning asosiy usullari keltirilgan. Tashqi muhitda noaniqlik davrida diversifikatsiya strategiyasini aniqlash, ayniqsa, O'zbekiston turoperatorlarni diversifikatsiya qilish usullari, pandemiya davrida jahon amaliyotida turizm mahsulotini diversifikatsiya qilish usullari amaliy kampanent sifatida tahlil qilindi.

O'zbekistonda turistik mahsulotlar va xizmatlarni diversifikatsiyalashni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish uchun quyidagi usullar amalga oshirilishi mumkin:

⁸ <https://www.unwto.org/>

⁹ <https://lex.uz/>

¹⁰ Muallifdan

1.Sanoat sohasida diversifikatsiya: Turistik mahsulotlarni sanoat sohasiga keltirib, ularning kengayishi va yangi turistik mahsulotlar yaratish uchun sanoat korxonalarini qo'llab-quvvatlash kerak.

2.Xizmat sohasida diversifikatsiya: Turistik xizmatlarni o'zgartirish va yangilash orqali turistlarga ko'proq imkoniyatlarni taqdim etish kerak.

3.Turistik obyektlarning diversifikatsiyasi: O'zbekistonda mavjud turistik obyektlarni kengaytirish va yangi obyektlar yaratish uchun investitsiyalar bilan ishlash zarur. Bu investitsiyalar bo'yicha bizneslarga va xususiy investitsiyalarga imtiyozlar berish, shuningdek, mahalliy va xalqaro kompaniyalar bilan hamkorlik qilish muhimdir.

4.Xorijiy investitsiyalar bilan ishlash: Turistik sohadagi xorijiy investitsiyalar orqali yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratish imkonini beradi. Xorijiy kompaniyalar bilan kelajakda shartnoma imzolash, ularga chegirmalar berilishi va turistik sohaga investitsiya qilganlarga imtiyozlari taqdim etilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ермаков Г.В. Проблемы и перспективы диверсификации туристских продуктов регионов // Молодая наука. – 2019. – №1. – С. 16.

2. Медяник А.В. Специфика процесса управления рисками на предприятиях туристической деятельности // Туристическая деятельность России. – Москва: Изд-во РДЦ, 2017. – 34 с.

3. Гуцев М. В. Диверсификация на высокотехнологичных предприятиях. – Текст: электронный // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2011. – №10 // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка»:[сайт]. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/diversifikatsiya-na-vysokotekhnologichnyh-predpriyatiyah> (дата обращения: 20.02.2021).

4. Никитин С, Демидова Л., Степанова М. Монополия, олигополия и конкуренция // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 3. – С. 18–26.

5. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегий: учеб. для вузов / пер. с англ.; под ред. Л. Г. Зайцева, М.И. Соколовой. – Москва: Банки и биржи; ЮНИТИ, 1998. – 86 с.

6. Berry C. H. Corporate Growth and Diversification // Journal of Law and Economics. – 1971. – Vol. 14, № 2. – P. 371–383.

7. Ляшко Ф.Е., Приходько В. И., Тютюшкина Г.С. Стратегический менеджмент в авиастроении: учебное пособие. – Ульяновск, 2003. – 240 с.

8. Макаров А. В., Гарифуллин А. Р. Диверсификация как инструмент развития современного предприятия // Известия УрГЭУ. – 2010. – № 1(27). – С. 27–36.

9. Рудык Н. Б. Конгломеративные слияния и поглощения: книга о пользе и вреде непрофильных активов: учебно-практическое пособие. – Москва: Дело, 2005. – 188 с.

10. Никитин С., Демидова Л., Степанова М. Монополия, олигополия и конкуренция. – 2-е изд., перераб. и доп. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2014. – 108 с.

11. Новицкий Е. Г. Проблемы стратегического управления диверсифицированными корпорациями. – Москва: Буквица, 2001. – 256 с.

12. Norcheye A.N. "O'zbekistonda COVID-19 pandemiyasining turizmga ta'sirini yumshatish yo'llari" "Iqtisodiyot va innovatsion

5.Turistik sohada innovatsion texnologiyalardan foydalanish: Yagona innovatsion texnologiya turlari, masalan, internet marketingi, onlayn rezervatsiya sistemalari va elektronik to'lovlar turistik sohani takomillashtirishi uchun muhimdir. Bu usullar orqali turistlarga tezroq va qulay xizmat ko'rsatilishi mumkin.

6.Sertifikatlash va standartlashtirish: Turistik mahsulotlarni sertifikatlash va standartlashtirish jarayonini amalga oshirib, turistlar uchun sifatli xizmatlar taqdim etish kerak. Bu O'zbekistonning turistik sohasini rivojlantirish, ularga etibor jalb qilish va turistlar sonini oshirishga yordam beradi.

7.Xalqaro marketing va reklama: O'zbekistonning turistik mahsulotlarini va xizmatlarini dunyoga taqdim etish uchun xalqaro marketing va reklama kampaniyalari tashkillash kerak. Turistik obyektlar, sayohat agentliklari va media tashkilotlari bilan hamkorlik qilish muhimdir. Turistlarni O'zbekistonga olib kelishiga qo'llanma tayyorlash, veb-saytlarni rivojlantirish, ijtimoiy tarmoqlarda reklama qilish kabi usullardan foydalanish kerak.

texnologiyalar" ilmiy elektron jumali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020 yil 346-351 B.

13. А. Очаров, М. Малкина "Влияние экономической нестабильности на развитие европейского туристского рынка" Современная Европа, 2021, № 2, с. 75–88

14. Sultonova, Yulduzxon. "Turistik xizmatlar va mahsulotlarni diversifikatsiyalashni boshqarishning xorij tajribalari va undan mamlakatimiz amaliyotida foydalanish uslubiyotlari." Iqtisodiyot va ta'lim 24.4 (2023): 318-326.

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora tadbirlar to'g'risida»gi 2020-yil 19-martdagi PF-5969-son Farmon

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2016-yil 2-dekabrda PF-4861-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016 y., 49-son, 558-modda. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4861 of December 2, 2016 "On measures to ensure the accelerated development of tourism in the Republic of Uzbekistan." Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2016, No. 49, Article 558)

17. Sultonova Yulduzxon Kamoldinovna "Turistik xizmatlar va mahsulotlarni diversifikatsiyalashni boshqarishning xorij tajribalari va undan mamlakatimiz amaliyotida foydalanish uslubiyotlari" Iqtisodiyot va ta'lim / 2023-yil 4-son.

18. Sultonova Yulduzxon Kamoldinovna "Turistik mahsulotlar va xizmatlar mohiyatiga yondashuvlar va ularni diversifikatsiyalash jarayonining nazariy-uslubiy jihatlari"

19. Mirzaev A.T. Assessment of cluster formation in management of recreational activity. International Scientific Journal "Theoretical & Applied Science", Philadelphia, USA. 04, (84), 2020. – 605-610-pp.p -ISSN: 2308-4944. <http://T-Science.org>

20. Mirzaev A.T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). India. Volume: 5 Issue: 7 July 2020. –P.131-137. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4790>

O'ZINI-O'ZI BOSHQARISH ORGANLARINING IJTIMOYIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI BOSHQARISHNI BAHOLASH MASALALARI

Otabek Rasulov Salimovich

Farg'ona politexnika instituti mustaqil izlanuvchisi

Email: otabekrasulov8400@gmail.com

Tel.: +998 90 628 00 71

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 15

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.807>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

davlat boshqaruvi, o'zini-o'zi boshqarish, organlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, hudud

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishni baholash masalalari bayon qilingan. Tadqiqot ishiga doir bir qator ilmiy ishlar o'rganilib, o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishni baholashning ayrim jihatlari bayon qilingan.

Kirish. O'zbekiston Respublikasini hududiy rivojlantirish bo'yicha bugungi talab va ehtiyojlar ko'lamiga javob berish sharoitida o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishning ilmiy-uslubiy ta'minotini rivojlantirish zarurati, davlat boshqaruviga samarali yondashuvlarni rivojlantirish va transformatsiyalashning milliy maqsadlariga erishish zarurligi bilan asoslangan. O'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zida mamlakat iqtisodiyotini tashkil etishning asosiy elementlaridan birini ifoda etadi, u O'zbekiston Respublikasining eng ko'p sonli ma'muriy-hududiy birliklari va mamlakat hududiy tuzilmasining muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib, davlat statistika xizmati ma'lumotlariga ko'ra ularning soni 2023-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 1062 tani tashkil etadi. Ular, shuningdek, aholi uchun eng yaqin hokimiyat bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi. Biroq o'zini-o'zi boshqarish organlari davlatning tartibga soluvchi siyosati bilan qamrab olinmagan, bir tomondan, mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijalari uchun oshirilgan mas'uliyatini ifodalasa, boshqa tomondan, ham o'zini-o'zi boshqarish organlarini boshqarishning ichki tizimida, ham hokimiyatning yuqori darajalari bilan o'zaro munosabatlarda tashkiliy-boshqaruv xarakteridagi muammolar va disproporsiyalarning mavjudligini ko'rsatadi.

Xalqaro amaliyotda hozirgi vaqtda muammolarni aniqlash va ulardan zamonaviy sharoitlarni (jamoatchilik fikrining ahamiyati va ta'sirining o'sib borishi, boshqaruv jarayonlarining raqamlashuvi, mahalliy boshqaruvni baholashga yangicha talablarning shakllanishi, hududlar rivojlanishini strategik boshqarishning kompleks tizimini qurish zarurati va boshqalar) hisobga olgan holda ulardan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalarni shakllantirishga obyektiv zarurat mavjud. Jahon nazariyasi va amaliyotining tahlili hozirgi kunda ham o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining boshqarish tizimi mohiyatini tushunishga, ham uni boshqarishni baholashga yetarli darajada ko'p sonli turlicha yondashuvlarning mavjudligidan dalolat berib turibdiki, bu bir vaqtning o'zida ham hokimiyatning turli darajalari, ham mahalliy xizmatlarning bevosita iste'molchisi bo'lgan jamoatchilik va biznes subyektlari tomonidan monitoring va nazorat qilish jarayonini murakkablashtiradi. Shundan kelib chiqib, ayrim yagona uslubiy yondashuvni ishlab chiqish talab etiladi va u boshqarishni obyektiv baholashni o'tkazish, shu bilan birga, mahalliy darajada ijtimoiy va iqtisodiy siyosatni o'z vaqtida muvofiqlashtirish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi boshqaruvida, mahalliy o'zini-o'zi boshqarishda shaffoflik va ochiqlik darajasining yetarli emasligi, ayrim ijtimoiy nazorat institutlari faoliyat yuritishining faqat rasmiy xarakter, shuningdek mahalliy xizmatlar sifatidan qoniqish darajasining pastligi, mahalliy hamjamiyatlarni o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining jarayoniga yanada faolroq jalb qilish, shu jumladan, quyi boshqaruvda va O'zbekiston aholisi hayotida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada faolroq qo'llash zaruratini asoslab beradi. Mahalliy darajada strategik rejalashtirish

sohasida tashkiliy-boshqaruv muammolari, strategik hujjatlarining shablon tusidaligi (hududiy o'ziga xoslik va mahalliy aholining jalb etilganligini hisobga olmagan holda o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzoq muddatli maqsadlariga erishish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bu esa quyi darajada strategik rejalashtirishni amalga oshirish nazariyasi va amaliyotida shakllangan uslubiy yondashuvlarni tanqidiy qayta ko'rib chiqishning maqsadga muvofiqdligini asoslab, ushbu mavzuning dolzarbliligini bildiradi.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqot mahalliy va xorij olimlari tomonidan ishlab chiqilgan uslubiy va nazariy manbalarga, o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining boshqarish mexanizmlarini qo'llashning samarali amaliyotiga tayanadi.

O'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining boshqarish tizimi faoliyatining nazariy asoslari A.G Aganbegyan, A.O Akulov, A.G Atayeva, Y.M Buxvald, G.Y Vetrov, N.V Voroshilov, A.G Granberg, A.P.Egorshin, V.B.Zotov, N.V.Zubarevich, V.A Lapin, Y.N Lapin, A.E Leshin, D.S Lvov, P.V.Stroyev, V.V.Trubnikov, R.V.Fattaxov, E.Fernandes, D Xarvi kabi olimlarning ilmiy ishlarida shakllantirilgan va taqdim etilgan.

Jahon fani va amaliyotida hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni samarali boshqarishni baholashga doir turli yondashuvlar A.A Boj-Vol, Z.E.Vinokur, S.E.Dimodova, T.B.Dugarova, V.A.Kozbanenko, Y.N.Koroleva, M Makur, D.V Maslov, V.M Nikonorov, Y.V.Novikova, B Radey, Y.N.Sabn, M.N Sabn, I.G.Sangadiyeva, A.A.Sidorov, M.P.Silich, P.Staes, N.Ties, N.Yu Shagova. ishlarida ko'rib chiqilgan.

Bir qator tadqiqotchilar mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning shaffofligi va ochiqdligini ta'minlashning alohida ahamiyatini, shuningdek, jamoatchilik va biznes-tuzilmalarning o'zini boshqarish darajada boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ishtirok etishining zaruriyatini alohida ta'kidlab ko'rsatishga qaramasdan, ommaviy mas'uliyat toifasi o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining boshqarish samaradorligini ta'minlovchi mexanizm sifatida ular tomonidan yetarlicha tadqiq qilinmagan.

Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishga bag'ishlangan yondashuv va yo'nalishlar haqida bugungi kunda xilma-xil qarashlar va xulosalar mavjuddir. Biroq hozirgi vaqtgacha mazkur jarayonning mexanizmlari va harakatlaniruvchi kuchlarini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan, munozarali va hal etilmagan, nazariy, uslubiy va amaliy yo'nalishdagi masalalar qolib kelmoqda. O'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish nazariyasi nuqtayi nazaridan mazkur toifaning mazmuniga yagona yondashuv haligacha mukammal ishlab chiqilmagan bo'lib, bu o'z navbatida baholashning turli metodikalarini qo'llash samaradorligi va boshqarishning natijador mexanizmlarini tanlash bilan bog'liq muammolarni, va oxir-oqibatda ularni mazkur toifaning texnologiyalarni hisobga olgan holda o'zini-o'zi boshqarish

organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish tizimiga asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy ishning nazariy va amaliy ahamiyatidan kelib chiqqan holda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, taqqoslash kabi usullardan keng foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari tarkibini fuqarolar yig'inlari, xususan, mahallalar tashkil etadi. Jamiyatda o'zini-o'zi boshqaruv tizimining muhim organi bo'lgan mahalla – bu, hududiy, kasbiy, turli yoshga oid va boshqa shu kabi turli xil ijtimoiy guruhlarning qiziqishi va irodasini o'zida mujassamlashtirib, ularni ijtimoiy hayotga joriy qiluvchi umumiy hamda alohida holatlarni namoyon qiladi.

“Mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bajaradigan vazifalar doirasini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich topshirish lozim. Bunda eng muhimi, aholining kasb va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada to'laroq ifodalash va himoya qilishda nodavlat, jamoat tuzilmalarining huquq va mavqeyilarini oshirish dardkor. “Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari” degan siyosiy qurilish dasturining mohiyati ana shunda yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan shunday yondoshuv fuqarolarning o'zlariga-o'zlari hayoti va butun jamiyat hayotini boshqarishda va teng tashkil etishda keng ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi”.

“Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida”gi yangi tahrirdagi qonunning 7-moddasiga muvofiq :

- 1) bozor iqtisodiyoti sharoitida mahallalar faoliyati erkinlashtirildi;
- 2) mahallalar hokimiyat tizimidan chiqarildi;
- 3) qator imtiyozlar berildi;
- 4) boqimandalik kayfiyatidan ozod etildi;
- 5) “Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyat sari” qadam tashlanadi.

Natijada mahallalar adolatli, demokratik jamiyatning negiziga aylanib bormoqda.

Demak, mahallalar o'zini-o'zi boshqaruv tizimida quyidagi ijtimoiy vazifalarni bajarib kelmoqda:

1. Mahalla – ona maskan. Oila ko'z ochib ko'rgan dargoh bo'lsa, mahalla Vatan ichidagi Vatandir. Vatan – eng oliy qadriyatdir.
2. Mahalla – avvalo sog'lom ijtimoiy muhitdir. Bu yerda kuchli ta'sirga ega bo'lgan jamoatchilik fikri mahalla ahlining xulq-atvori, o'zaro munosabatlarni adolat va ma'naviy mezonlar asosida tartibga solib turadi. Shu ma'noda mahalla, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, haqiqiy demokratik darsxonadir.
3. Mahalla – tayanch markazi. Kam ta'minlangan, ko'p bolali oilalar, yolg'iz keksalar va h.k. tayanchi hisoblanib kelmoqda.
4. Mahalla – ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, an'analar maskani.
5. Mahalla yoshlarni kasb-korga yo'naltiruvchi, ishsizlarni mehnat bilan ta'minlovchi ijtimoiy himoya hamdir.
6. Mahalla – tarbiya maskani. Bir bolaga yetti qo'shni ota-ona
7. Mahalla – oila tinch-totuvligini, jipsligini mustahkamlaydigan joy. Otang – mahalla, onang – mahalla, deb bejiz aytilmagan.

Umuman, mahallalar o'z hududida ishlab chiqarishni tashkil etishi, kichik korxonalar ochishi, o'zi ishlab chiqargan mahsulotni sotishi, uning bir qismini mahalladagi ehtiyojmandlarga bepul tarqatishi, o'z hududidagi aholini ish bilan ta'minlashi, aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatishi mumkin.

O'zbekiston hududida mahallalarni quyidagi 4 ta asosiy qismga ajratish mumkin:

- shaharlardagi an'anaviy mahallalar;
- shaharlardagi kvartal mahallalar;
- shaharchalardagi mahallalar;
- qishloq mahallalari.

Mahallalar ijtimoiy hayotida quyidagi vazifalarni bajaradi:

- oila muhofazasi;
- obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va tozalik;
- ijtimoiy himoyada faol ishtirok etish;
- ma'naviyat va ijtimoiy huquqni shakllantirish;
- siyosiy faollikni oshirish va hokazo.

Hozirgi davrda mahallalarga bo'lgan qiziqish asosida dunyoda quyidagi institutlar amal qiladi:

1. Jamoalarning xalqaro ittifoqi (shtab- kvartirasi Gaagada)
2. Viloyatlar va shaharlarni boshqarish bo'yicha Xalqaro assotsiatsiya.
3. Jamoalarning Yevropa ittifoqi (markazi Parijda)
4. Yevropaning xalqaro ittifoqi va mahalliy hukumatlari kongressi. Yevropa Kengashining tashabbusi bilan 1985-yil “Mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning Yevropa xartiyasi” qabul qilindi. Bu hujjat Yevropa davlatlari munisipal huquqining bosh manbayi bo'lib, uning vositasida o'zini-o'zi boshqarishning keyingi rivojiga yo'l ochildi .

Ayni paytda jahon miqyosida mahalliy o'zini-o'zi boshqarish tizimining 3 ta asosiy modeli ajratib ko'rsatiladi.

1. Shimoliy Amerika
2. Janubiy Yevropa
3. Shimoliy Yevropa (yoki Skandinaviya)

Shimoliy Amerika modelida munisipalitetning faoliyat doirasi nisbatdan tor, fragmentar shaklda bo'lib, u asosan biznes maqsadlariga xizmat ko'rsatishga qaratilgan.

Janubiy Yevropa modeli (Fransiya va Italiya uchun xarakterli bo'lgan.) Bunda munisipal faollik nisbatan yuqori bo'lmasada, shunga qaramasdan mahalliy siyosiy manfaatlar siyosatiga millat darajasida ta'sir ko'rsata oladi.

Shimoliy Yevropa modeli. Bu model asosan Daniya, Finlyandiya, Shvetsiya, Norvegiya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda amal qiladi. Bu mamlakatlarda munisipalitetlar ancha faol bo'lib, ular mahalliy va umumdavlat ahamiyatida bo'lgan keng doiradagi vazifalarni hal qiladilar.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan mahalliy o'zini-o'zi boshqarish modellari davlat sektoridagi bandlikka nisbatan ularga to'g'ri keladigan bandlik darajasi bo'yicha ham baho berish mumkin. Xususan, bu ko'rsatkich 2020-yil Daniyada 70 %, Norvegiyada 60%, Shvetsiyada 54% , AQSh da 50%, Buyuk Britaniyada 38%, Germaniyada 15%, Italiyada 12%, Fransiya 11% ni tashkil etgan.

Yalpi milliy mahsulotni iste'mol qilish bo'yicha ham bu mahalliy jamoalarning o'ziga xos ulushi mavjud. Masalan, bu ko'rsatkich Shvetsiyada 18,7 %, Daniyada 17,7%, Finlyandiya 13,5 %, Norvegiyada 13%, Buyuk Britaniyada 8,2%, Italiyada 7,4%, Niderlandiyada 7,5%, Fransiya 4,4% ni tashkil etadi .

Yuqorida aytib o'tilganidek, o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishning eng muhim mexanizmlaridan biri va strategik rejalashtirish va ommaviy javobgarlik uchun institusional asos sifatida, monitoring tizimi, o'zini-o'zi boshqarish organlarining joriy holati va strategik ijtimoiy-iqtisodiy holatining baholanishini baholashning tegishli uslubiyotini qo'llash vositasida tashkil etish va o'tkazishni ta'minlaydi. Ilm-fanda va amaliyotda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishni baholash uslubiyotining yetarli darajada ko'p miqdori shakllangan bo'lib, ular turli yondoshuvlar va tamoyillarga asoslangan, bu optimal o'lchov instrumentini tanlash muammosini asoslaydi. Buning ustiga, pozitsiyasi eng asoslangan hisoblanuvchi ekspertlar hisoblaydilar, uslubiyotlardan hech biri universal deb tan olinishi mumkin emas, chunki, bir tomondan, ulardan har biri tadqiqotning muayyan vazifalariga javob beradi, va tegishli ravishda bu qo'llaniladigan yondoshuvda aks etadi, boshqa tomondan esa – hududiy boshqaruv dinamik jarayon bo'lib, bu baholash mezonlarini doimiy qayta ko'rib chiqishda ifodalanadi.

Shu bilan bog'liq holda baholashning alohida ko'rsatkichlarining shakllanishi haqida emas, balki shunday uslubiyotni shakllantirish to'g'risida so'z yuritish maqsadga muvofiq, u, bir tomondan, o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zaro bog'liq makro-osttizimlarining muayyan xususiyatlarini hisobga olish, boshqa tomondan – boshqaruv jarayonlarining dinamikligini hisobga olish, uchinchi tomondan – aniq hudud xususiyatlarini va uning aholisi va biznes manfaatlarini hisobga olish imkonini berib, bu o'zini-o'zi boshqarish organlarida ommaviy javobgarlik mexanizmining adekvat faoliyatini ta'minlashi mumkin. Buning uchun ayni vaqtga shakllangan baholashga yondoshuvlar va uslublarining afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilish zarur.

Tahlil qilinayotgan uslubiyotlarning har biri bitta yoki kompleks uslubiyotlarga asoslangan bo'lib, ular uni qo'llash imkoniyatini beradi: bular, statistik tahlil, ekspertlar va jamoatchilik baholashlaridir.

Baholashning amalda barcha uslubiyotlarida qo'llaniladigan, eng keng tarqalgan uslubi bo'lib, turli ko'rsatkichlarning statistik tahlili hisoblandi, u miqdoriy ko'rsatkichlarga tayangan holda, o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini u yoki bu sohasidagi o'zgarishlar darajasini kuzatib borish imkonini beradi, shuningdek, muayyan soha, tarmoqni tekzor monitoring qilish imkoniyatini taqdim etadi. Ta'kidlash muhimki, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar odatda ko'proq baholash uchun yetarli darajada katta ko'rsatkichlar ro'yxati, doimiy o'zgarib turadigan ma'lumotlar bilan xarakterlanadi, ular o'z navbatida har doim ham o'z vaqtida yangilab borilishi mumkin bo'lavermaydi. Muayyan holatlar ta'sirida, aynan texnik va antropogen cheklovlar natijasida, doimiy o'zgarib turuvchi katta miqdordagi ma'lumotlarni tahlil qilish sifatli tahlilni, bundan kelib chiqib esa, samarali va savodli boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi.

Yana shuni aytib o'tish kerakki, mazkur uslub tizimning kompleks xarakterini aks ettirmaydi, o'zini-o'zi boshqarish organlarining holatini hududlarni sifatli strategik boshqarish uchun zarur bo'lgan barcha sohalarida yaxlit qabul qilish mavjud emas, bu oxir-oqibatda o'zini-o'zi

boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samarali rejalashtirish va boshqarish uchun sharoitlarni yaratish imkonini bermaydi. Ajratib ko'rsatilgan kamchiliklarga qaramasdan statistik tahlil o'zini-o'zi boshqarish organlarining boshqarishni baholash uslubiyotida qo'llanilishi lozim, chunki u muhim trendlar va disproporsiyalarni aniqlash imkonini beradi, biroq ajratib ko'rsatilgan cheklovlarni hisobga olgan holda qo'shimcha uslublardan foydalanish bilan to'ldirilishi lozim.

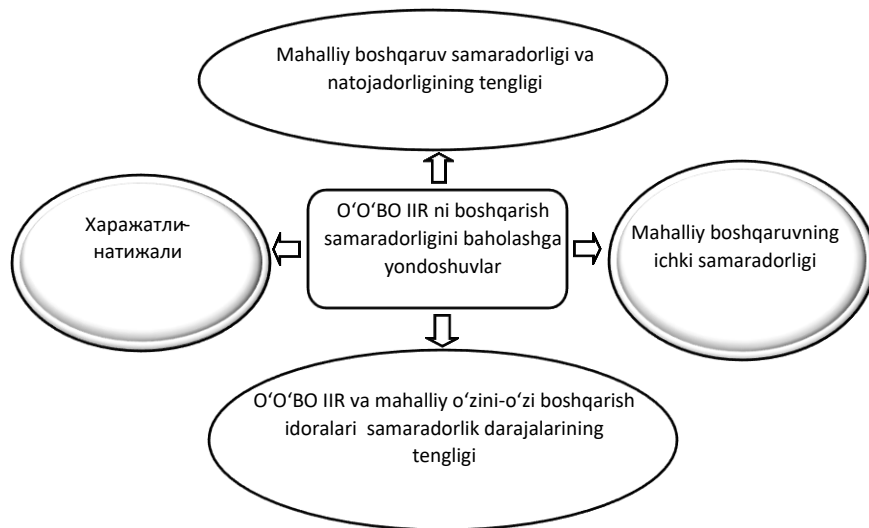
Ikkinchi uslub bo'lib hududiy rivojlanishni boshqarish samaradorligini ekspertlar tomonidan baholash hisoblanib, uning mohiyati ekspertlar tomonidan hokimiyat mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organlari faoliyatining samaradorligi mezonlarini ajratish va ularni baholashdan iborat bo'ladi. Ekspert baholashlarining ahamiyati, shubhasiz, chunki buning uchun yuqori malakali mutaxassislar jalb qilinib, ular sifat va miqdoriy baholash uslublarini qo'llab, katta hajmli ekspertizani amalga oshiradilar. Biroq so'zsiz afzalliklariga qaramay, mazkur uslubning bir qator kamchiliklari ham mavjud bo'lib, ulardan eng asosiylari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: baholashlarning subyektiv xarakteri va malakali ekspertlarning yetishmasligini aytish mumkin.

Bu uslub o'zini-o'zi boshqarish organlarining darajasi uchun alohida muhim bo'lib, aholining yoki uning ayrim guruhlarining turli mavzular va masalalar bo'yicha fikrini namoyon etuvchi ijtimoiy baholashlar hisoblanib, bu bir tomondan, qonunchilik talablari bilan asoslangan, bu yerda aholining mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari faoliyatidan qoniqish ko'rsatkichlarini o'lchash zarurati qayd etilgan,

boshqa tomondan esa – ommaviy javobgarlik tamoyillarini amalga oshirish uchun sharoitlarni shakllantirish bilan asoslangan. Shundan kelib chiqib, jamoatchilik fikrini o'rganish bo'yicha so'rovnomalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish samaradorligini baholashning ajralmas qismi bo'lib qolishi lozim. Shunga qaramasdan, jamoatchilik baholashlari uslubidan foydalanishda vujudga keladigan muayyan cheklovlarni hisobga olishga to'g'ri keladi: subyektiv xarakteri, shuningdek ularga mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari vakolatiga kirmaydigan, tashqi omillar ta'siri ostidagi yuqori risklar; tanlovning reprezentativligini ta'minlash uchun so'rovnomalarda ishtirok etish uchun aholini maksimal jalb qilishning zarurligi, bu butun mamlakat bo'ylab hokimiyatga ishonchning yuqori emasligi sharoitida juda murakkab hisoblanadi.

Shunday qilib, o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tadqiq qilishning ko'rsatib o'tilgan uslublaridan foydalanish xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularning har biri qo'llashda muayyan afzalliklar va kamchiliklarga ega bo'lib, ular muayyan darajada o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishni baholash uslubiyoti doirasida ularni kompleks qo'llash vositasida tekislanishi mumkin.

Mavjud uslubiyotlarning tahlili ko'rsatadiki, nazariya va amaliyotda o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish samaradorligini tadqiq qilishda 1-rasmda taqdim etilgan to'rtta yo'nalish shakllangan.

1-rasm. O'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish samaradorligini baholashga yondoshuvlar .

Birinchi yondoshuvning mohiyati o'zini boshqarishdagi boshqaruv samaradorligi va natijadorligining amaliy tenglashtirilishida ifodalani, uning doirasida samaradorlikni baholash mahalliy hokimiyat ishining natijadorligiga muvofiq amalga oshiriladi, bu O'O'BBT ning erishilgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini darajasida ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 16-avgustda tasdiqlangan, PQ-353-sonli "Mahalla institutining jamiyat hayotidagi rolini mustahkamlash va moliyaviy imkoniyatini yanada kengaytirish chora – tadbirlari to'g'risida"gi qaror asosida Mahalla instituti imkoniyatlaridan keng foydalanish, aholi turmush sharoitini yanada yaxshilash hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi ijrosini ta'minlash bilan rasmiy qabul qilingan uslubiyot asosida yotadi.

Mazkur uslubiyotda 14 ta mezon iborat ro'yxat aniqlangan, o'sish yoki pasayish ko'rsatkichlari ifodalari ajratilgan bo'lib, ular bo'yicha u yoki bu mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi faoliyatining samaradorligi aniqlanadi. Bunda №1317-sonli Qarorda tegishli sakkizta bo'limlari bo'yicha birlashtirilgan 27 ta qo'shimcha ko'rsatkichlardan iborat ro'yxat mustahkamlangan (iqtisodiy rivojlanish; maktabgacha ta'lim; umumiy va qo'shimcha ta'lim; madaniyat; jismoniy madaniyat va sport; uy-joy qurilishi va fuqarolarni uy-joy bilan ta'minlash; uy-joy-kommunal xo'jaligi; mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv boshqaruvni tashkil etish), shuningdek, mahalliy shahar okruglari va mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv tumanlar ma'muriyatlari ma'ruzalarining shakli tasdiqlangan. Taqdim etilgan ko'rsatkichlar ham miqdoriy absolyut,

ham nisbiy xarakterga ega. Shuningdek, aholining O'O'BO hududidagi xizmatlardan qoniqish darajasini tavsiflovchi sifat ko'rsatkichlari ham ko'zda tutilgan.

Mazkur uslubiyot muayyan tarzda o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samaradorligini baholashga yagona yondoshuvni amalga oshirishni, va shu orqali ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni taqqoslashni o'tkazishni ta'minlaydi. Uning yutug'i bo'lib yana, shuningdek, boshqarishning yangi uslublarini, yer-mulkchilik munosabatlarini, aholi turmush sifatini, shu jumladan aholi o'rtasida so'rovnoma o'tkazish orqali jamoatchilik baholashi uslubidan foydalanib, joriy etishni xarakterlovchi bloklarning mavjudligi hisoblanadi. Bundan tashqari, shaffoflik tamoyiliga rioya qilish ta'minlanadi, chunki o'zini-o'zi boshqarish organlarining rahbarlarining ma'ruzalari internetga ochiq holda joylashtiriladi.

Xulosa va takliflar. O'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarishni baholashga yondoshuvlar va uslubiyotlarning o'tkazilgan tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi.

a) O'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini natijalari samaradorligining yagona tushunilishi va aniq mezonlari mavjud emas. Bunda universal yondoshuvni ishlab chiqish murakkabligi tufayli hududlar uchun rejali indekslar va ko'rsatkichlarni aniqlashning maqsadga muvofiqligi masalasi o'rinni bo'ladi.

b) Samaradorlikni baholashning qo'llanilayotgan ko'rsatkichlari va indikatorlari ko'pincha mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi sohasidagi bevosita faoliyatini emas, balki

boshqa sohalar va hokimiyatlar darajalari hisobiga erishilgan natijalarni, shu jumladan, birlamchi boshqa sharoitlar hisobiga, tavsiflaydi.

v) Taklif etilayotgan kompleks uslubiyotlar ko'pincha asossiz ravishda o'xshash yoki o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini bevosita boshqarish bilan bog'liq bo'lmagan ko'rsatkichlar miqdori bilan yuklab yuborilgan, bu mehnat sig'imini oshiradi va bunda boshqarishning mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv tizimi uchun zaruriy samarani ta'minlamagan holda.

g) Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish tizimining o'zini-o'zi boshqarish organlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish samaradorligining haqiqiy baholashini o'tkazishga ichki tayyor emasligi, bu kasbiy madaniyat, motivatsiya va javobgarlikning rivojlanish darajasi yetarli emasligida namoyon bo'lib, bu baholash

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonuni. Toshkent sh., 2013-yil 22-aprel, O'RQ-350-son. <https://lex.uz/acts/2156899>

2. Гайнанов Д.А. Управление социально-экономическим развитием региона: проблемы, подходы, технологии : монография / Д.А. Гайнанов, М.М. Низамутдинов, В.В. Печаткин [и др.] – Москва: Экономика, 2007. – 264 с. – 200 экз. – ISBN 978-5-282-02811-9.

amaliyotini formallashtiradi va uning real natijadorligini tekislab qo'yadi.

d) Ayrim ko'rsatkichlar va indikatorlar, ayniqsa, ekspert va jamoatchilik baholashlarini qo'llash bilan bog'liq bo'lganlarini o'lchash murakkabligi va bir xil xarakterda emasligi, shuningdek, o'zini-o'zi boshqarish organlari ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarining yagona obyektiv axborot bazasining mavjud emasligi, bu hisob-kitoblarni murakkablashtiradi.

e) Strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishga yo'naltirilganlikning namoyon bo'lmaganligi, chunki ko'rib chiqilgan uslubiyotlardan ko'pchiligi qisqa muddatli va kamdan-kam holatlarda – ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi o'rta muddatli davrlari yakunlari bo'yicha baho beradilar.

3. Бабун, Р.В. Организация местного самоуправления / Р.В. Бабун. – Москва: КноРус, 2010. – 224 с. – ISBN 5-230-20825-2.

4. Егоршин, А.П. Стратегическое управление инновационным развитием коммерческой организации / А.П. Егоршин, С.Г. Филимонова, А.В. Яшин // Экономика и управление. – 2007. – № 6 (32). – С. 90-95. – ИССН 1998-1627.

5. Европейская хартия местного самоуправления. - М, 1998

6. Полис. 2021, №2, 158 – бет

TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA MOTIVATSIYA OMILLARIDAN FOYDALANISHNING ZARURIYATI

Umirova Gulmira Shodiboy qizi

Jizzax politexnika instituti

Iqtisodiyot va menejment kafedrasida assistenti

umirovagulmira2@gmail.com

(97)-328-47-47

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 16

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.808>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

kichik biznes, tadbirkorlik, YAIM, motivatsiya, chakana savdo, daromad, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi.

ANNOTATION

Jahon mamlakatlari milliy iqtisodiyotlari tarkibining o'zgarishi, xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarining ustuvor ahamiyat kasb etishi hamda xo'jalik faoliyatining ijtimoiylashuv jarayonlarining jadallashuvi zamonaviy ijtimoiy mehnat munosabatlari rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydi.

Kirish. Bugungi kunda "rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes va tadbirkorlik ish o'rinlarining 60-70 foizini tashkil qiladi. Binobarin, ular rivojlangan mamlakatlarda YAIMning 55% ni tashkil qiladi. Kichik biznesda ham barcha chakana savdo xodimlarining 39,8 foizi ishlaydi. Chakana savdo firmalaridan o'rtacha oylik daromad 22341 AQSH dollari tashkil qiladi. Ushbu firmalarning o'rtacha yalpi marjasi 51% ni tashkil qiladi va egalari daromad olganlarida yirik mahalliy zanjirlarda qayta sarmoya kiritishga moyildir".¹

O'zbekiston Respublikasida ham tadbirkorlikning rivojiga katta e'tibor qaratilishi natijasida mazkur faoliyat turi milliy iqtisodiyotning yetakchi sektoriga aylangan. Bugungi kunda tadbirkorlikning hissasiga yalpi ichki mahsulotning yarmidan ko'pi, ish bilan bandlarning 80% ga yaqini to'g'ri keladi. Shunday ekan, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, oilalar daromadi va ularning farovonligi, yangi ish o'rinlarining tashkil etilishi aynan ushbu tadbirkorlik rivojiga bog'liq.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasida "Milliy iqtisodiyotni isloh qilish borasida tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'yicha ta'sirchan choralar ko'rildi. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilangan".² Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ushbu sohani iqtisodiy mazmuni, unga ta'sir etuvchi omillarni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish zamon talabi hisoblanadi.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganlaridek, "Bu – xususiy mulk va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish va ularning ta'sirchan himoyasini ta'minlashdir".³

Iqtisodiy islohotlar sharoitida rag'batlantirish tizimidan motivatsiya tizimiga o'tishning uddasidan chiqqan korxonalar yuqori raqobatbardoshlik darajasiga erishgan. Bu tushunchalarning o'zgarishigina emas, balki juda yuqori darajali iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir: xodimlar motivlarining barcha rang-

barangligi va o'ziga xosligi rag'batlantirish tizimi o'rini egallagan mos keluvchi motivatsiya tizimida aks etadi.

Yangi O'zbekistonda zamonaviy iqtisodiy jarayonlarning innovatsion yo'naltirilganligi tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, mazkur faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi samaradorligini oshirish va ularning ilmiy-uslubiy va nazariy asoslarini tadqiq qilish asosida motivatsiya omillaridan foydalanish yo'llarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-uslubiy va amaliy asoslarini ishlab chiqish lozim bo'lib, u mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Tadbirkorlikni rivojlantirish muammolari, zamonaviy bozor iqtisodiyotidagi uning roli O'zbekiston va chet el olimlari tomonidan chuqur o'rganib chiqilgan. Butun dunyoga mashhur chet el iqtisodchilarining ko'plab ilmiy asarlarida zamonaviy bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish muammolarining nazariy hamda amaliy jihatlarini ko'rib chiqilgan. Iqtisodiyotni rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes va tadbirkorlik va unda innovatsion faoliyatning ahamiyati bilan bog'liq mavzularni, DJ.Fridman A.Smit, M.Blaug, S.L.Bryu, K.Vesper, P.Druker, R.Kantilon, Ya.Kornai, A.Marshall, S.Erlix, Dj.M.Keyns Pol, E.Samuelson, K.R.Makkonell, F.Kotler, D.Pirson, T.Piters, K.Rendoll, J.-B.Sey, F.Uoker, I.Shumpeter, F.Fon Xayek, A.Shapiro, X.Shvalbe kabi olimlar o'rganishgan.⁴

O'zbekistonning ko'plab olimlari, shu jumladan, M. Sharifxo'jayev, X.P.Abulqosimov, A.V.Vaxobov, T.Jo'rayev, Q.X.Abduraxmonov, B.X. Umurzakov, Yo.Abdullaev, Boltaboyev M.R., M.R.Rasulev, H.O.Rahmonov, I.E.Tursunov, B.Yu.Xodiyev, M.Xadjimuratov, Z.Y.Xudoyberdiyev, T.Sh.Shodiyev, G.Abdurahmonova va boshqalar shug'ullanib kelishmoqda. Mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirishda mehnat munosabatlari bo'yicha tadqiqotlar mavjud bo'lsada, ularda aynan motivatsiya omillaridan foydalanish yo'llarini takomillashtirish tadqiq etilmaganligi ilmiy ishning yanada dolzarbligini belgilaydi.⁵

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ilmiy abstraksiyalash, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan. Ushbu tadqiqot ma'lumotlari rasmiy manbalardan olinib, taniqli iqtisodchi olimlarning iqtisodiyotimizni rivojlantirishda tadbirkorlikni rivojlantirish muammolarini ilmiy-nazariy qarashlarini qiyosiy tahlil qilish, xorij tajribalarini umumlashtirish va mamlakatimizda erishilayotgan yutuqlar bo'yicha olingan natijalarga tayangan holda innovatsion tadbirkorlikni o'rganishga erishilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi to'g'risidagi farmoni (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son)

² Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: NMIU 2017. 39-bet.

³ Smiljanic Stasha. Small Business Administration, 2022.

URL:<https://policyadvice.net/insurance/insights/small-business-statistics/>

⁴ Фридман ДЖ. Петти В, Смит А., Рикардо Д. Сочинения // Классика экономической мысли. – М.: ЭКСМО Пресс, 2000. – 164 с.; Кантillon P. Основы предпринимательской деятельности. Москва: 2001. – 44 с.; Marshall A. Industry and trade. – Vani Prakashan, 2015. – 556 p. Пол Э. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус. Экономика. – Издательство: Вильямс, 2015. – 1360 с.;

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01. 2020

Natijalar va muhokama. Inson kamoloti indeksida uchta asosiy omillar – uzoq va sog'lom hayot kechirish, bilim olish va munosib turmush darajasi hisobga olinadi, munosib turmush darajasi esa ko'proq tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga asoslanadi. Uning yechimi sifatida esa "Kambag'allikni kamaytirish – bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg'otish, insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish demakdir. Shuning uchun Jahon banki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan birga Kambag'allikni kamaytirish dasturini ishlab chiqishni taklif etaman. Bu borada xalqaro me'yorlar asosida chuqur o'rganishlar o'tkazilib, kambag'allik tushunchasi, uni aniqlash mezonlari va baholash usullarini qamrab olgan yangi metodologiyani yaratish lozim".⁶

Shu o'rinda tadbirkorlik tushunchasining iqtisodiy mohiyatiga e'tibor qaratsak, bu bozor iqtisodiyotining asosi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini, yalpi milliy mahsulot tarkibi va sifatini, aholining ish bilan bandligi va daromadi darajasini belgilaydigan yetakchi sektorlardan biri hisoblanadi. Uni rivojlantirish moslashuvchan aralash iqtisodiyotni shakllantirish umumjahon xususiyatiga ega. Shuning uchun butun dunyoda tadbirkorlikni har taraflama keng rivojlantirishga birinchi darajali e'tibor qaratiladi.

Tadbirkorlarning faolligi davlatning demokratlashtirilishi va milliy iqtisodiyot ochiqligi, ishbilarmonlik muhiti asosiy mezonlaridan biridir. Jahondagi ko'pchilik rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyoti kichik biznes aholining ish bilan bandligini ta'minlash va daromadini ko'paytirishning eng muhim vositasi ekanligidan dalolat beradi.

Hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mazkur soha rivoji ish bilan bandlik va mehnat munosabatlarini takomillashtirishda alohida o'rin egallaydi. So'nggi yillarda tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish borasida amalga oshirilayotgan izchil tadbirlar, bu bo'yicha qabul qilinayotgan qator dasturiy yo'nalishlar mazkur sohaning rivojlanishiga olib kelmoqda.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida keng ko'lami islohotlar bevosita tadbirkorlik rivoji bilan bog'liq. Chunki kichik biznes yirik biznesga nisbatan bir qator raqobat ustunliklariga ega ekanligi bilan farqlanadi, xususan, kichik biznesning moslashuvchanligi va ixchamligi biznesning muhim belgisi bo'lib, zamonaviy biznes sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadbirkorlikni – kapitalni yo'naltirishning yangi sohalari izlash, mavjud mahsulotlar ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangilarini yaratish, shaxsiy ustuvorlikni rivojlantirish, daromad olish uchun turli imkoniyatlardan samarali foydalanish deb ta'riflash mumkin. Shu bilan birga tadbirkorlik bozor uchun yangi mahsulot ishlab chiqarish, faoliyat sohasining o'zgartirilishi yoki yangisi korxonaga yoki tarmoq barpo etilishida majburiy foydalanish deb tavsiflanadi. Tadbirkorlik mohiyatini idrok etishda tadbirkorlarning o'zaro bog'liq to'rt faoliyatini alohida ko'rsatgan amerikalik iqtisodchilar R.Mak Konnell va S.Yu. Bryularning quyidagi nuqtayi nazarlari alohida ahamiyat kasb etadi:

– tadbirkor yer, mablag' va mehnat resurslarini mahsulot ishlab chiqarish hamda xizmat jarayoniga birlashtirish tashabbusini o'z zimmasiga oladi;

– tadbirkor biznesni olib borish jarayonida asosiy qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilishni, ya'ni biznesni rivojlantirish yo'nalishlari, korxonaga faoliyati yo'nalishini belgilovchi operatsiyalarni o'z zimmasiga oladi;

– tadbirkor yangi mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqarishga intiluvchi, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi yoki biznesni tashkil qilishni va rivojlanishning yangi shakllarini olib kiruvchi tashabbuskor shaxsdir;

– tadbirkor tadbirkorlik faoliyatida yuzaga keladigan xavfni o'z zimmasiga oladi, zero, tadbirkor uchun daromad olish kafolatlanmagan, sarf etilgan vaqt, harakat va qobiliyatlardan daromad olish barobarida zarar ko'rish ham mumkin. Bunday hollarda tadbirkor nafaqat o'zining o'z vaqti, mehnati va ishbilarmonlik obro'si bilan, balki sarf etilgan mablag' bilan ham tavakkal qiladi. Shunday qilib, ijodkorlik tadbirkorlik vazifalaridan biri bo'lib, tadbirkorlik faoliyatida doim mavjud bo'lishi shartdir.

Akademik Q.X.Abduraxmonovning fikricha "Kichik biznes – bozor iqtisodiyotining asosi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini yalpi milliy mahsulot tarkibi va sifatini, aholining ish bilan bandligi va daromadi darajasini belgilaydigan yetakchi sektor hisoblanadi. Shuning uchun

butun dunyoda kichik biznesni har taraflama keng rivojlantirishga birinchi darajali e'tibor qaratiladi".⁷

Tarix tadbirkorlik mehnat taqsimoti ro'y bergan, kapital mavjud bo'lgan, savdo va xizmat ko'rsatish sohasi amal qilgan barcha jamiyatlarda rivojlanganidan dalolat beradi. Biroq tadbirkorlikni baholashga dastlabki tizimli yondoshuv XVII asrning oxiri – XVIII boshlarida ro'y berdi. "Tadbirkor" va "tadbirkorlik" tushunchalarini hozirgi davr ma'nosida ilk bor ingliz iqtisodchisi Richard Kantilon qo'llagan. U vafotidan keyin – 1755-yilda nashr etilgan "Umuman savdo xususiyati to'g'risidagi esse" asarida "tadbirkor" atamasini muomalaga kiritib, bunday shaxs muayyan narsani falon narxda sotib olib, piston narxda sotadi, ya'ni ma'lum darajada tavakkalchilik qiladi, deb ko'rsatgan.

"Tadbirkorlik" atamasi dastlab qadimgi yunon huquqida "tijorat faoliyati" deb tushunilgan. Metodologik nuqtayi nazardan mazkur atamani hayotga tatbiq etgan fransuz iqtisodchisi R.Kantilon hisoblanadi (fransuz tilidan "tadbirkorlik" vositachi deb tarjima qilinadi)⁸. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyat jarayonini tahlil etish va bu boradagi muammolarini aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etganligi bois, uni ilmiy – nazariy o'rganish, huquqiy asoslarni o'rganish va kelajakda yanada rivojlantirishga bag'ishlangan ilmiy taklif hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish talab etiladi.

Tadbirkorlik va uni baholash bo'yicha uslubiy xilma-xilliklar uning jamiyatda tutgan o'rnini turlicha baholashga asos bo'lmoqda. Bularni bir tizimga keltirib xulosa qilinsa, erkin tadbirkorlik shaxsiy tashabbusga asoslangan, o'z mol-mulki hisobidan yuqori daromad olishdan manfaatdor va uning xavf-xatariga bardoshli, haq-huquqlari kafolatlangan, qonun doirasida faoliyat yuritadigan, bozor xo'jaligini tashkil etish va boshqarishning mustaqil faoliyat turi hisoblanadi.

Umumiy tarzda "tadbirkorlik" va "biznes" tushunchalarining iqtisodiy mohiyati bir-biridan deyarli farq qilmaydi, lekin mazkur farqlanish iqtisodiy munosabatlar, mulkiy ma'suliyat va javobgarlikda o'ziga xos xususiyatlarni ifodalaydi. Biznes mohiyatan pul topish yo'lidagi harakat, boylikni oshirish, mulkni boyitishga intilish, aniq bir faoliyat turi bilan doimiy shug'ullanish, o'zidagi iqtisodiy, moliyaviy, intellektual imkoniyat, qobiliyat va sharoitlarni ishga solish orqali natijalar sifatida talqin qilinsa, tadbirkorlik – bu innovatsion faoliyat sifatida yangilikka intilishdir.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va unga keng yo'l ochib berish aholini bandligini samarali ta'minlash va bu orqali aholi farovonligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Jahon tajribasini o'rganish bozor sharoitida tadbirkorlikni yuritish, uning rivojlanishini turli institutlar tomonidan qo'llab-quvvatlash, samarali raqobat muhitini yaratish shakllari va usullaridan eng maqbulini tanlash imkonini beradi. Bundan tashqari, O'zbekistonda va rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes rivojlanishining iqtisodiy ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish raqobat muhiti, xususan, raqobatbardoshlikning rivojlanish holatini baholash usullaridan biri hisoblanadi.

Tadbirkorlikning rivojlanishida motivatsiya – tadbirkorlik faoliyatini samarali tashkil etish, uning rentabelligini oshirish va xizmat ko'rsatish turarini kengaytirishda xo'jalik yuritishning an'anaviy usullaridan foydalangan holda, xodimlarning unumli mehnat qilishga undovchi rag'bat omillaridan samarali foydalanish faoliyat turidir. Kichik biznes esa tadbirkorlik shakllaridan biri sifatida namoyon bo'ladi hamda alohida tadbirkorni rag'batlantirishning birmuncha oddiy va yanada samaraliroq tizimiga ega bo'lib, qo'shimcha urinish va harakatlarni rag'batlantiradi va ishdagi kamchiliklarni bartaraf etadi.

Dunyoning bir qator davlatlarida maxsus hukumat tashkilotlari sifatida AQSHda – SBA, Buyuk Britaniyada – "Kichik biznesga xizmat ko'rsatish milliy Agentligi" (SBS), Germaniyada – "Kichik va o'rta biznes bosh Direktorati" (DG VIII), Yaponiyada – "Kichik va o'rta tadbirkorlik Agentligi" (SMEA), Koreyada – "Kichik va o'rta biznes administratsiyasi" tashkil etilgan va bugungi kunda kichik biznesni rivojlantirish yo'lida faoliyat ko'rsatmoqda".⁹

Qo'shni mamlakatlardan Xitoy tajribasi bizda katta qiziqish uyg'otadi. U yerda statistika ma'lumotlari shundan dalolat berib turibdiki, Xitoy korxonalarining 99 foizi kichik va o'rta korxonalar toifasiga kiradi va ular yalpi ichki mahsulotning 55 foizidan ko'pini ishlab chiqarish bilan birga mamlakat ishchi kuchining 75 foizidan foydalanadi. Eksport hajmining 60 foizidan ortig'i va soliqlardan keladigan daromadlarning taxminan 45 foizi kichik va o'rta korxonalar tomonidan ta'minlanadi.

⁶ Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. –T.: O'zR FA "Fan" nashriyoti, 2019. - 568 B.

⁷ Предпринимательство: Учебник для ВУЗов Под. Ред.В.Я.Гордиенко, Г.В.Поляка, Швандара. –М.: ЮНИТИ, 1999.

⁸ Sirojiddinov I., Hojiboyeva I. Hududlarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish. Iqtisodiyot va ta'lim. -T.: 2017 № 4. - B. 36

⁹ Малое предпринимательство в России: прошлое, настоящее и будущее. Под ред. Б.Г.Ясина, А.Ю.Чепуренко, В.В.Буева. – М.: Фонд "Либеральная миссия", 2003. – С. 137.

Ayrim rivojlangan mamlakatlar AQSH, Yaponiya, Xitoy, Hindiston va Buyuk Britaniyada kichik biznes subyektlarini aniqlash mezonini faoliyat turiga qarab ishchilar soni, yillik daromadi, kapital qo'yilmalar miqdori, asosiy fondlar miqdori va yillik aylanmalar miqdori belgilangan (1-jadval). Tahlil ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, AQSH, Yaponiya, va Kanadada kichik biznesni aniqlash mezonini ishchilar soni va yillik daromadi bilan aniqlanadi. Yevropa mamlakatlari Germaniya, Fransiya va Italiyada kabi mamlakatlarda kichik biznes subyektlari mikrofirmalar, kichik va o'rta korxonalar

bo'linib, mezon sifatida ishchilar soni, kapital qo'yilmalar miqdori va yillik oborot ko'rsatkichlar belgilangan. Shuningdek, Rossiya, Xitoy va O'zbekistonda ham kichik biznes subyektlarini aniqlash mezonini faqat ishchilar soni belgilangan.

Motivlashtirish nazariyasiga asoslanib uning turli modellari ishlab chiqilgan va amaliyotda qo'llanib kelinmoqda. Ularning asosiylari quyidagilardir oqilona (ratsional) model, insoniy munosabatlarni motivlashtirish modeli, kompleks motivlashtirish modeli.

1-jadval

Ayrim rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik biznesni aniqlash mezonlari¹⁰

Davlatlar	Mezonlar	Mikro-firmalar	Kichik korxonalar	Motivatsiya strategiyasi
AQSH	Ishchilar soni	50 kishigacha	100 dan 1500 kishigacha	Rag'batlantirish va jazo strategiyasi
	Yillik tushum	\$ 0,75 mln. dollargacha	\$10 mln. dan \$38 mln. gacha	
Kanada	Ishchilar soni	49 kishigacha	50 dan 500 kishigacha	Rag'batlantirish va jazo strategiyasi
	Yillik tushum	\$ 5 mln. dollargacha	\$10 mln. dan \$ 50 mln.gacha	
Yaponiya	Ishchilar soni	Ishlab chiqarishda 100 tagacha	Boshqa faoliyat turlari 100-300 tagacha	Menejerlar bilan doimiy aloqada bo'lish strategiyasi
	Yillik tushum \$ ming	\$474 mingga 2844 mingga	\$ 948 mingga	
Xitoy	Ishchilar soni (kishi)	100 tagacha	300 tagacha	Ish orqali motivlashtirish
	Yillik foyda	Faoliyat turiga qarab 20 mln.yuandan 100 mln.yuangacha		
	Yillik daromad	Tadbirkorlik daromadi \$ 500 ming dan \$ 1 mln.gacha		

Motivlashtirish strategiyasini tanlashda uchta yondoshuv mavjud:

1. Rag'batlantirish va jazo strategiyasi, ya'ni kishilar mukofot olish uchun ishlaydilar:

- kim ko'p va yaxshi ishlasa, unga yaxshi haq to'lanadi;
- kim undan ko'p ishlasa shunchalik ko'p haq to'lanadi;
- kim sifatsiz ishlasa, u jazolanadi.

2. Ish orqali motivlashtirish: xodimga uni qoniqtiradigan ishni bersangiz bas, ijro etish sifati yuqori bo'ladi.

3. Menejerlar bilan doimiy aloqada bo'lish strategiyasi: bo'yunuvchilar bilan birga maqsadni aniqlab olish, unga ijobiy aks aloqaga imkon berish, hattoki u to'g'ri yoki noto'g'ri, yoxud yangilishgan hollarda ham. Bu motivlashtirish modeli rahbar bilan xodim o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish va unga ustuvorlik berishga asoslanadi.

Xitoy tajribasida motivlashtirishning quyidagi usullari qo'llaniladi: – pulni rag'batlantirish va mukofotlash sifatida ishlatish; jazolash; raqobatni kuchaytirish; ish orqali motivlashtirish; yutuqni tan olish va taqdirlash; xodimlarni o'qitish va yuksaltirish; salbiy ta'simi cheklash va me'yoriylash; guruh mehnatini mukofotlash va rag'batlantirish; xodimlarni boshqarish ishlariga jalb etish va h.k.

Xulosa va takliflar. Tadbirkorlarning faolligi davlatning demokratlashtirilishi va milliy iqtisodiyot ochiqligi, ishbilarmonlik muhiti asosiy mezonlaridan biridir. Jahondagi ko'pchilik rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyoti kichik biznes aholining ish bilan bandligini ta'minlash va daromadini ko'paytirishning eng muhim vositasi ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026*yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi to'g'risidagi farmoni (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son)

Bizning fikrimizcha, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tizimi faoliyati subyektlarining tadbirkorlik faolligini oshirish yo'nalishlarini ikki guruhga bo'lish mumkin: tadbirkorlik imkoniyatlarini ishga soladigan yo'nalishlar, biznes faoliyati natijalarini yaxshilashga qaratiladigan yo'nalishlar.

Motivatsiya omillaridan foydalanish tadbirkorlikni rivojlantirishda ruhiy omil bo'lib, shaxs faolligining manbai, sababi, dalili va har xil turli ehtimollardir. Motivatsiya xodimlarni jonli mehnat faoliyatiga rag'batlantiruvchi kuchli vosita hisoblanadi, demak motivlashtirish – bu kishilar faoliyatini ruhiy yo'llar bilan maqsadga muvofiq yo'naltirishdir.

Tadbirkorlikda motivlashtirish bu kishilar faoliyatini ruhiy yo'llar bilan maqsadga muvofiq yo'naltirishdir. U muayyan ehtiyojni qondirish bilan bog'liq. Ehtiyoj esa sabablarda namoyon bo'ladi. Inson tirik jon sifatida ovqat yeyish, uxlash, dam olib o'z kuchini tiklash, o'zini issiq-sovuqdan asrash ehtiyojlariga ega. Mazkur ehtiyojlar moddiy, ya'ni kiyim-kechak, ozni-ovqat, turar joy va boshqalar shaklida ifoda etiladi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tadbirkorlikni rivojlantirishning mehnat faoliyatini tashkil etish xususiyatlari, vazifalari, tarkibi va taraqqiyot asoslarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonni rivojlantirishning mehnat faoliyatini baholashda uslubiy yondashuvlarga majmuaviy asosda ko'rib chiqish ilmiy zaruriyat hisoblanadi. Mazkur sohada islohotlarni takomillashtirish uchun olib borilayotgan ijtimoiy- tashkiliy tadbirlarga e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz.

2. Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: NMIU 2017. 39-bet.

3. Smiljanic Stasha. Small Business Administration, 2022. URL:<https://policyadvice.net/insurance/insights/small-business-statistics/>

¹⁰ <http://www.giac.ru>. © ИП.Московский центр развития предпринимательства маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

4. Фридман ДЖ. Петти В, Смит А., Рикардо Д. Сочинения // Классика экономической мысли. – М.: ЭКСМО Пресс, 2000. – 164 с.; Кантильон Р. Основы предпринимательской деятельности. Москва: 2001. – 44 с.; Marshall A. Industry and trade. – Vani Prakashan, 2015. – 556 p. Пол Э. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус. Экономика. – Издательство: Вильямс, 2015. – 1360 с.;
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01. 2020
6. Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. -T.: O'zR FA "Fan" nashriyoti, 2019. - 568 B.
7. Предпринимательство: Учебник для ВУЗов Под. Ред.В.Я.Гординкея, Г.Б.Поляка, Швандара. –М.: ЮНИТИ, 1999.
8. Sirojiddinov I., Hojiboyeva I. Hududlarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish. Iqtisodiyot va ta'lim. -T.: 2017 № 4, - B. 36
9. Stat.uz
10. <http://www.m-economy.ru>

MADANIY MEROS TURIZMI: ASOSIY TENDENSIYALAR, RIVOJLANISH VA MUAMMOLAR (O'ZBEKISTON VA TURKIYA MISOLIDA)

Omonjon Umarov

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

umarovomonjon@gmail.com

Parizoda Mirboboyeva Umidjonqizi

Qo'qon universiteti talabasi

mirboboyevaparizoda@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 17

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.809>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

madaniy turizm, merosga boy tarix, O'zbekiston va Turkiya madaniy turizmi, moddiy va nomoddiy madaniy meros, infratuzilma, iqtisodiy rivojlanish

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Markaziy Osiyodagi eng boy madaniy merosga ega O'zbekiston Respublikasida madaniy turizmni o'rni va hozirgi vaqtga kelib madaniy turizmni qay darajada tashkil etilayotganini baholash va taqqoslash maqsadida xalqaro turizm bozorida yuqori reytinglarga chiqib kelayotgan qardosh Turkiya davlati misolida rivojlanish konsepsiyasi va tendensiyasi yoritilgan. Shu bilan qatorda mamlakat jahon bozori reytingida o'z o'rnini oshirishi uchun bir qancha taklif va mulohazalar berib o'tilgan. Hududning tarixiy saqlanishi bilan bir qatorda marketing sohasi bo'yicha bir qancha strategik rejalar va tavsiyalar ham mavjud. Shuningdek, maqolada madaniy meros turizmi bo'yicha g'arb davlatlarining bu sohada tadqiqot va tajribalari misolida o'z mamlakatimiz rivojlanishi uchun kerakli strategiyalarni qo'llash bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kirish. Madaniy meros muhim ahamiyatga ega, chunki u bizni o'tmishimiz bilan bog'laydi va o'zligimizni tushunishga yordam beradi. Shuningdek, bu jamoalar uchun faxr va zavq manbayi. Madaniy meros jamiyat madaniyatining avloddan avlodga o'tib kelayotgan barcha jabhalarini o'z ichiga oladi. Bu moddiy yoki nomoddiy bo'lishi mumkin. Moddiy madaniy merosga binolar, yodgorliklar, san'at asarlari va artefaktlar kabi jismoniy obyektlar kiradi. Nomoddiy madaniy merosga og'zaki yoki amaliyot orqali o'tadigan an'analar, urf-odatlar, e'tiqodlar, bilim va ko'nikmalar kiradi.

O'zbekiston 2500 yildan ortiq tarixga ega bo'lgan boy va xilma-xil madaniy merosga ega bo'lgan Markaziy Osiyo hududida joylashgan davlatlardan biri sanaladi. Bu meros ko'plab madaniy diqqatga sazovor joylar, jumladan, arxeologik joylar, tarixiy yodgorliklar, muzeylar, an'anaviy san'at va hunarmandchilikda o'z aksini topgan. Madaniy turizm O'zbekiston turizm sanoatining rivojlanib borayotgan tarmog'i bo'lib, u mamlakat iqtisodiyotida hozirgi vaqtga kelib muhim o'rinni egalladi.

Turkiya esa, 10000 yildan ortiq tarixga ega boy va xilma-xil madaniy merosga ega mamlakatlardan biridir. Ushbu meros ko'plab madaniy diqqatga sazovor joylar, jumladan, arxeologik joylar, tarixiy yodgorliklar, muzeylar va san'at galereyalarida o'z aksini topgan. Madaniy turizm Turkiya turizm industriyasining asosiy sohalardan biri bo'lib, mamlakat iqtisodiyotida muhim o'rinni tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda madaniy turizmni ommalashtirish usullari joriy asrdan tadqiqotchilar orasida muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Lekin mamlakatimizda aynan Turkiya va O'zbekiston davlatlarini taqqoslash va rivojlantirish bo'yicha konsepsiyalar yo'qligi izlanishlarim natijasida ma'lum bo'ldi. Xorij olimlarining tadqiqotlari maqolamning ushbu qismida joy olgan. Ular olib borgan tadqiqot va rivojlanish bo'yicha konsepsiyalari ko'rib chiqiladi.

Turizm bo'yicha o'tgan va joriy rejalar va dasturiy hujjatlar, shuningdek, hukumat vakillarining nutqlari mazmunan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Turkiya madaniy joydan ko'ra ko'proq quyosh, dengiz va qum manzili sifatida mavqega ega bo'lgan. Davlat Planlash Tashkilotining Besh yillik Rivojlanish Rejalari, shuningdek, Turizm (Vizyon 2023) kabi Turkiya uchun o'tmish va joriy turizm rejalariga ko'ra, madaniy turizm Turkiya uchun ko'proq muqobil va ikkinchi darajali turizm turi sifatida ko'rilmoqda deb izohlaydi "Mehmondo'stlik va turizm tashkiliy barqarorlik" mavzusi bo'yicha tadqiqot o'tkazgan Fevzi Okumus.¹

Ko'p yillar davomida turizm meros va globallashtirish o'rtasidagi munosabatlarni tahliliy ravishda ifodalashning asosiy usullaridan biri

bo'lib kelgan. 1970-yillardan buyon o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar turizmning kelishini zamonaviylik, modernizatsiya va keng tarqalgan ijtimoiy o'zgarishlarning qo'zg'atuvchisi sifatida ko'rib chiqdi. Maqolaning ushbu bobi nima uchun ushbu sohada hozirgi munozaralar yo'nalishini o'zgartirishi kerakligini va nima uchun bugungi global turizm sanoatining voqealarini yaxshiroq aks ettiruvchi ramkalar ishlab chiqilishi kerakligini ko'rsatishga qaratilgan.

Madaniy barqarorlik, turizm va rivojlanish va o'zgarishlar masalalarini o'rganish uchun qanday obyektiv taqdim etishini ko'rib chiqadi. Unda madaniy va tabiiy boyliklar, badiiy aralashuvlar, joyning o'ziga xosligi, siyosat strategiyalari va jamiyat farovonligi turistik joylarda yuzaga keladigan joyning (qayta) artikulyatsiyasi va mahalliy dinamikada qanday bog'langanligi muhokama qilinadi.

Madaniy meros va rivojlangan mamlakatlarda turizm sohasida o'tkazgan bir qator tadqiqotlarida G'arb davlatlari rivojlanayotgan boshqa turizm industriyasi bilan bog'liq bo'lgan davlatlarga chegara qo'yib kelgani yokida ularning tizimi bo'yicha islohot va innovatsiya kiritilishini aytib o'tganligi ma'lum. Aslida, madaniy meros turizmi har bir davlatda, qit'ada, mintaqalarda turli xil ko'rinishga ega bo'lishi mumkinligini G'arb davlatlari tan olmasligi va ularga bu teoriya umuman yoqmasligi ma'lum bo'ldi. Shunday natijalarni ko'rgan olim yana bir tadqiqot o'tkazib uni bartaraf qilishni xohladi va buni uddasidan chiqdi. Butunjahon merosi to'g'risidagi Konvensiya 1979-yilda ishlab chiqildi. U o'zining tadqiqot natijalarida bu Konvensiya davlatlarning bir-biriga bo'lgan munosabatiga ijobiy ta'sir o'tkazganligini ta'kidlab ketdi.²

Olib borilgan tadqiqotlardan birida ma'lumotlarni tahlil qilish maqsadida ijtimoiy fanlar uchun statistik paket (SPSS) 20 versiyasidan foydalanilgan. Gipoteza 95% ishonch darajasida sinovdan o'tkazildi. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, marketing strategiyalari G'arbiy Keniyadagi madaniy meros turizmining ijtimoiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilagan. G'arbiy Keniyadagi Madaniy meros obyektlarida marketing strategiyalaridan to'liq foydalanilmagan. Potensial sayyohlarni jalb qilish uchun an'anaviy marketing strategiyalari noan'anaviy marketing strategiyalariga qaraganda tez-tez ishlatilgan. Tadqiqot G'arbiy Keniyadagi Madaniy meros obyektlarini mahalliy va global miqyosda yanada raqobatbardosh qilish uchun potensial sayyohlarni jalb qilish uchun an'anaviy va noan'anaviy marketing strategiyalarini qo'llashni tavsiya qildi. Madaniy meros obyektlarini yanada jozibador va raqobatbardosh qilish uchun rebrending va yangilanishi kerak. Keniya turizm kengashi boshqa manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikda madaniy meros turizmni faol ravishda bozorga chiqarishi kerak degan takliflarini bildirib o'tgan.³

¹ Adabiyotlar ro'yxatida birinchi

² Elizabet Tomaz (128-143) "Madaniy barqarorlik, turizm va rivojlanish"

³ Carbone, M. (2005) "Rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror turizm: qashshoqlikni yumshatish, birgalikda rejalashtirish va axloqiy masalalar"

Tadqiqot metodologiyasi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi madaniy turizm va meros rivojlangan mamlakatlardan kam ahamiyatga ega bo'lsa-da, bugungi kunda ishlatiladigan madaniy meros qoidalari G'arb davlatlari madaniy holatiga moslab ishlab chiqilganini ko'rishimiz mumkin. Madaniy meros turizmi global hodisa bo'lib, amalda ko'p yillar davomida ziyorat shaklida bo'lib kelgan, ammo turizm adabiyotlarida keltirilishicha, g'arbliliklar va ularning mehmonlari o'rtasidagi bir-birini yo'qlab borib kelishlar ham turizmni anglatganini bildirib ketishgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda meros resurslarining ko'pligi va o'ziga xosligiga qaramay, bu yerda qo'llaniladigan madaniy meros turizmi doirasi hozirgi vaqtgacha G'arbiy davlatlar madaniyati ta'siri ostida qolib ketganligi ma'lum bo'ldi. Hatto YUNESKO ning Jahon merosi dasturi asosan G'arb nuqtayi nazaridan ishlab chiqilgan. Masalan, Jahon madaniy merosi tushunchasi Yevropaga 1931-yilda kirib kelgan, undan keyin esa, 1964-yilda Tunis, Meksika va Peru kabi davlatlarda va nihoyat butun dunyo bo'ylab 80 davlatga kirib borganligi keltirilgan. Butunjahon merosi to'g'risidagi Konvensiya 1979-yilda ishlab chiqildi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda madaniy merosga oid adabiyotlarning aksariyati g'arbliliklar tomonidan yozilgan bo'lib, ular ko'pincha noxolis va noto'g'ri talqin qilib kelishgan. G'arb mualliflari ko'pincha "Sharq" va "Janub"ni ibtidoiy jamoada yashab kelayotgan va bizdan ancha uzoqda joylashgan mamlakatlar deb ta'riflaydilar va yuzaga keladigan har qanday o'zgarish salbiy hisoblanadi. Ilmiy ishlarda tarafkashlik har doim bo'lgan va bu madaniy meros haqida yozilgan ilmiy ishlarni ham chetlab o'tmadi.

1. Buning uchun har bir rivojlanayotgan mamlakat o'z tarixi, madaniyati, geografiyasi, dinlari, siyosati, iqtisodiyoti va albatta, madaniy merosi va turizmga ega bo'lganligi sababli va ular bir-biridan keskin farq qilganligi uchun alohida rivojlanish tendensiyasini ishlab chiqish kerak bo'ladi. Ayniqsa, bu madaniyat, arxitektura, tarix, geografik sharoitlarni o'zida mujassamlashtirgan madaniy turizmga taalluqlidir. Global miqyosda rivojlanish konsepsiyalari ishlab chiqilayotganda aynan shu jihatlarga alohida e'tibor berish lozim.

2. Madaniy turizmni umumiy holatini o'rganishda qashshoq mintaqalarda madaniy merosni saqlash va rivojlanmagan mamlakatlarda madaniy turizmni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Ya'ni bunda aholining aksariyati omon qilish uchun kurashayotgan mamlakatlar va mintaqalarda merosni saqlashga ustuvor ahamiyat beriladi. Bu, ayniqsa, Afrika, Lotin Amerikasi va Osiyoning ayrim qismlarida yaqqol namoyon bo'ladi, bu yerda aholi jon boshiga past daromadlar va boshqa rivojlanish ko'rsatkichlari turizmning past darajalariga va tabiatni muhofaza qilish harakatlarining yetishmasligiga mos keladi.

3. Hozirda nomoddiy madaniy merosga nisbatan umumiy tushuncha va e'tibor yetishmasligi mavjud. "Nomoddiy madaniy meros" tushunchasi xalqlarning urf-odatlarini, o'ziga xoslikni ifodalash shakllari, bilimlar va ko'nikmalarni, shuningdek, ular bilan bog'liq jihozlar, predmetlar, artefakt (obyekt)lar va madaniy makonlarni aks ettiradi, ular esa o'z navbatida hamjamiyatlar, guruhlar, alohida holatlarda esa muayyan shaxs madaniy merosining bir qismi sifatida tan olinganligini anglatadi. Avloddan avlodga o'tib kelayotgan bunday nomoddiy madaniy meros doimo muayyan hamjamiyatlar va guruhlar tomonidan ularning atrof-muhitga, tabiatga va o'z tarixiga bog'liq holda yaratiladi va bu ularda o'ziga xoslikni, vorislik tuyg'usini shakllantiradi hamda shu bilan insoniyat ijodini va madaniy turli-tumanlikning hurmat qilinishiga ko'maklashadi.

Bizning O'zbekistonimiz ham madaniy turizm resurslarining keng doirasiga ega mamlakatlar qatoriga kiradi. Buni biz YUNESKO madaniy merosiga kirgan tarixiy artefaktlardan bilib olishimiz ham mumkin. Eng mashhur madaniy diqqatga sazovor joylarga quyidagilar kiradi:

Arxeologik yodgorliklar: O'zbekistonda Markaziy Osiyodagi eng muhim arxeologik yodgorliklar, jumladan, Samarqand, Buxoro va Xiva joylashgan. Bu shaharlar bir vaqtlar Ipak yo'lining muhim markazlari bo'lib, ularda ko'plab tarixiy obidalar, jumladan, masjid, madrasa va maqbaralar joylashgan.

Tarixiy obidalar: O'zbekiston uzoq va boy tarixga ega va uning tarixiy obidalari buni aks ettiradi. Eng mashhur tarixiy obidalar qatoriga Samarqanddagi Registon, Buxorodagi Labi-hovuz majmuasi, Xivadagi Ichan qal'a kiradi.

Muzeylar: O'zbekistonda o'zining boy madaniy merosini namoyish qiluvchi bir qancha muzeylar mavjud. Eng mashhur muzeylar qatoriga Toshkentdagi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, Samarqanddagi Afrosiyob muzeyi va Buxorodagi "Buxoro Arki" muzeyi kiradi.

An'anaviy san'at va hunarmandchilik: O'zbekistonda yuqori sifatli badiiy hunarmandchilik mahsulotlari yetishtirishning qadimdan an'anasi bor. An'anaviy san'at va hunarmandchilikning eng mashhur

turlari orasida ipak to'qish, kulolchilik va yog'och o'ymakorligi mavjud. O'zbekistonga tashrif buyuruvchilar an'anaviy san'at va hunarmandchilik buyumlarini butun mamlakat bo'ylab bozorlar va suvenir do'konlarida xarid qilishlari mumkin.

Mamlakatimizda bo'lgan kabi, Turkiyada ham juda ko'p madaniy turizm manbalari mavjud. Eng mashhur madaniy diqqatga sazovor joylarga quyidagilar kiritilgan:

Arxeologik yodgorliklar: Turkiya dunyodagi eng muhim arxeologik yodgorliklar, jumladan, G'öbekli Tepa, Chatalhöyük, Efes va Troyaga mezbonlik qiladi.

Tarixiy obidalar: Turkiya uzoq va boy tarixga ega va uning tarixiy obidalari buni aks ettiradi. Eng mashhur tarixiy obidalar qatoriga Ayasofiya, Moviy masjid va Topkapi saroyi kiradi.

Muzeylar: Turkiyada bir qancha jahon darajasidagi muzeylar, jumladan, Istanbul arxeologiya muzeylari, Turk va islom san'ati muzeyi va Pera muzeyi mavjud.

San'at galereyalari: Turkiya jonli san'at sahnasiga ega va uning san'at galereyalari turk va xalqaro rassomlarning asarlarini namoyish etadi.

Natijalar. Ikki qardosh mamlakatlar hududida madaniy turizm resurslarining ko'pligi sohani rivojlanishiga asosiy sabab bo'ldi. Shuning uchun so'nggi bir necha o'n yilliklarda madaniy turizmning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu o'sish bir qator omillarga bog'liq bo'ldi, jumladan:

Mamlakatlarning madaniy merosi haqida xabardorlikning oshishi: Madaniy meros haqida ham mamlakat ichida, ham xalqaro miqyosda xabardorlik darajasi oshdi. Bunga qisman O'zbekiston va Turkiya hukumati va turizm sanoatining O'zbekiston hamda Turkiyaning madaniy diqqatga sazovor joylarini targ'ib qilish borasidagi sa'y-harakatlari sabab bo'ldi.

Bunga misol qilib Xalqaro Turksoy tashkilotini olish mumkin. TURKSOY [turkiy](#) davlatlardan tashkil topgan xalqaro madaniyat tashkiloti. Tashkilotning asosiy maqsadi bu turkiy davlatlar va xalqlar orasidagi do'stlikni, hamkorlikni va madaniy aloqalarni kuchaytirishdir. Bu hamkorlik iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarni o'z ichiga oladi. Tashkilot bosh binosi [Turkiya](#) poytaxti [Anqarada](#) joylashgan.

Turksoy har yili Turk dunyosidan bir shaharni "Turk dunyosi madaniyat poytaxti" etib tanlaydi. Tanlangan shahar turkiy madaniyatni nishonlash uchun bir qancha tadbirlarga mezbonlik qiladi. 2020-yilda Xiva shahri Turk dunyosi madaniyat poytaxti deb e'lon qilingan.

Yaxshilangan infratuzilma: O'zbekiston hukumati hamda Turkiya hukumatlari mamlakat infratuzilmasini yaxshilashga katta miqdorda sarmoya kiritib, sayyohlarning mamlakat bo'ylab sayohatini osonlashtirdi. Bu sayyohlar uchun asosiy turistik hududlardan tashqarida joylashgan madaniy diqqatga sazovor joylarga tashrif buyurishni osonlashtirdi.

Bunga misol sifatida Samarqand viloyatini olish mumkin. Turizm markazi sifatida bunyod etilgan "Buyuk ipak yo'li" xalqaro turizm markazi yiliga 2 mln turistga xizmat ko'rsatishi mumkin.

Majmua qurilishi 2019-yili Samarqand tumanidagi eshkan eshish kanali bo'yida, 212 gektar maydonda boshlandi. Markaz ichida "Congress Hall", "Boqiy shahar" majmuasi, amfiteatr va ko'plab boshqa inshootlar bor.

Shu jumladan, dunyoning yetakchi mehmonxonalari ro'yxatiga kiritilgan 22 qavatli "Samarqand Regency Amir Temur" va yana yettita mehmonxona kiradi.

Yangi turizm markazi kelgusi yillarda Samarqandga keladigan xorijiy sayyohlar sonini 1,5 mlndan oshirishda muhim o'rin tutadi. Kelgusi besh yilda keladigan sayyohlar sonini hozirgi 2 mlndan 9 mlnga yetkazish maqsad qilingan. Eng muhimi, turizm sohasida mehnat qilayotganlar soni 500 mingdan oshadi.

Ixtiyoriy daromadning oshishi: Dunyoning ko'plab mamlakatlarida ixtiyoriy daromadning o'sishi kuzatildi. Bu sayohat va dam olish tadbirlariga, jumladan, madaniy turizmga talabning oshishiga olib keldi.

Natija va muhokama. 2 mamlakat hududida madaniy turizm o'sib borayotganiga qaramay, hal qilinishi kerak bo'lgan qator muammolar mavjud. Bu qiyinchiliklarga quyidagilar kiradi:

Madaniy merosni asrash: O'zbekistonda juda ko'p madaniy meros mavjud, ammo ularning aksariyati asrab-avaylashga muhtoj. O'zbekiston hukumati bu muammoni hal qilish ustida ishlamoqda, biroq bu murakkab va qimmat ish.

Mavsumiylik: O'zbekistonda madaniy turizm mavsumiy xarakterga ega bo'lib, ko'pchilik turistlar bahor va kuz oylarida tashrif buyurishadi. Bu eng yuqori mavsumda mashhur madaniy diqqatga sazovor joylarning to'lib ketishiga olib kelishi mumkin.

Turkiya davlatida ham madaniy turizm juda ham mavsumiy bo'lib, ko'pchilik sayyohlar yoz oylarida tashrif buyurishadi. Bu eng yuqori

mavsumda mashhur madaniy diqqatga sazovor joylarning to'lib ketishiga va narx qimmatlashib ketishiga olib keladi.

Ogohlikning yo'qligi: Ko'pchilik sayyohlar O'zbekiston va Turkiya hududlari taqdim etayotgan madaniy diqqatga sazovor joylarning to'liq to'plamidan bexabar. O'zbekiston va Turkiya hukumati va turizm sanoati O'zbekistonning madaniy merosini sayyohlarga targ'ib qilish uchun ko'proq harakat qilishi kerak.

Bunday qiyinchiliklarga qaramay, O'zbekiston va Turkiyada madaniy turizmni rivojlantirish uchun ham qator imkoniyatlar mavjud. Bu imkoniyatlarga quyidagilar kiradi:

– Yangi madaniy mahsulotlarni ishlab chiqish: sayyohlar uchun yangi madaniy mahsulotlar va tajribalarni ishlab chiqish imkoniyati mavjud. Bu yangi madaniy sayohatlarni rivojlantirish, yangi madaniy festivallarni yaratish va yangi muzeylar va san'at galereyalarini ochishni o'z ichiga olishi mumkin.

– Madaniy turizmni yangi bozorlarga olib chiqish: Mamlakat madaniy turizmini Xitoy, Hindiston va Janubiy Amerika kabi yangi bozorlarga olib chiqish imkoniyati mavjud. Bu bozorlar tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda va ular o'zbek hamda turk madaniy turizmi sohasida o'sish uchun katta imkoniyatlarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. https://www.researchgate.net/publication/373443774_Organizational_Resilience_in_Hospitality_and_Tourism
2. АА Юсупов. Эффективное использование человеческих ресурсов на субъектах малого предпринимательства, 2023. <https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=5480308594413578526&btnI=1&hl=ru>
3. Шохрузбек Равшан ўғли Рузиев, Ҳамиджон Якубович Расулов, Аббосхон Алиевич Юсупов. Оценка туристического потенциала туризма Республики Узбекистан, 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-turisticheskogo-potensiala-turizma-respubliki-uzbekistan>

– Barqaror madaniy turizmni rivojlantirish: hududlarda barqaror madaniy turizmni rivojlantirish imkoniyati mavjud. Bu ekologik toza va mahalliy hamjamiyatlarga foyda keltiradigan yangi madaniy mahsulotlar va tajribalarni ishlab chiqishni o'z ichiga olishi kerakligi ilmiy tadqiqotlarda samarali ekanligi keltirilib o'tilgan.

Xulosa va takliflar. Madaniy turizm O'zbekistonda turizm sanoatining rivojlanib borayotgan tarmog'i bo'lib, u mamlakat iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Bu borada hal qilinishi kerak bo'lgan qator vazifalar mavjud, ammo O'zbekistonda madaniy turizmni rivojlantirish uchun ham qator imkoniyatlar mavjud. Yangi madaniy mahsulotlar va tajribalarni ishlab chiqish, madaniy turizmni yangi bozorlarga olib chiqish va barqaror madaniy turizmni rivojlantirish orqali O'zbekiston yetakchi madaniy turizm yo'nalishi sifatidagi mavqeyini yanada mustahkamlashi mumkin. O'zbekiston hukumati va turizm sohasi mamlakatda madaniy turizmni yanada rivojlantirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirishi mumkin. Madaniy merosni saqlashga investitsiya kiritish orqali mamlakat yanada rivojlanib dunyo bozorida reytingini ko'tarib olish ehtimoli juda yuqori.

4. Carbone, M. (2005) Sustainable tourism in developing countries: poverty alleviation, participatory planning, and ethical issues. *The European Journal of Development Research*, 17(3): 559–65.
5. Cole, S. (2006) Information and empowerment: the keys to achieving sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(6): 629–44.
6. oecd.org/cfe/tourism
7. oecd.org/turkiye/
8. uzbektourism.uz/
9. www.ktb.gov.tr/?_Dil=2

GIDROENERGETIKA “YASHIL IQTISODIYOT” VA IQTISODIY O‘SHISHNING ASOSIY OMILI SIFATIDA

X.I. Isroilov

Farg‘ona politexnika instituti “Iqtisodiyot” kafedrası assistenti

150100, Farg‘ona shahar, Farg‘ona ko‘chasi 86-uy

E-mail: khusanboyisroilov@gmail.com

Tel: +99891-111-89-19

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 18

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.810>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

yashil iqtisodiyot, yashil energiya, gidroenergetika, barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya manbalari, jahon iqtisodiyoti, iqtisodiy rivojlanish.

ANNOTATSIYA

Ko‘plab ekspertlar, xalqaro tashkilotlar va ilmiy jamoatchilik qayta tiklanuvchi energiya manbalarini global muammolarni hal etishning kaliti va insoniyatning barqaror rivojlanishiga o‘tish katalizatori, deb hisoblaydi. Ishning maqsadi – “yashil” energiya sifatida gidroelektro stansiyalarni shakllanishi va ommalashishi jarayonini tahlil qilish, uning hozirgi holati, istiqbollari va milliy iqtisodiyotlar va jahon iqtisodiyoti uchun ahamiyatini baholash. Milliy miqyosda “yashil” energiyaning rivojlanish darajasini tavsiflovchi miqdoriy ma’lumotlar keltirilgan, sabab-oqibat munosabatlari o‘rganilgan, qayta tiklanadigan energiyaning hozirgi holati va istiqbollari to‘g‘risida xulosalar ishlab chiqilgan.

Kirish. Aholi sonining o‘shishi va insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishi bilan energiyaga bo‘lgan ehtiyoj barqaror o‘shib bormoqda. 1800-yilda insoniyat yiliga 5600 TVt/soat energiya iste‘mol qilgan. Atigi 200 yil ichida bu ko‘rsatkich o‘ttiz barobardan ko‘proq oshdi va 170 ming TVt/soatdan oshdi. 2019-yil holatiga ko‘ra, mintaqaga qarab, aholi jon boshiga energiya iste‘moli yiliga 98 dan 105 540 kVt/soatgacha o‘zgarib turadi va o‘shishda davom etmoqda¹.

Elektr energiyasi iste‘molining o‘shishi muqarrar va iqtisodiy rivojlanish bilan uzviy bog‘liqdir. Aholining o‘rtacha o‘shish sur‘atlari va energiyaga bo‘lgan ehtiyojini hisobga olgan holda, hozirgi vaqtda birlamchi energiya iste‘molining 86% gacha bo‘lgan uglevodorodlar va boshqa an’anaviy manbalar bir necha o‘n yil ichida tugashi mumkin. Energiya manbalarining cheklangan va tugaydigan tabiati muqobil yechimlarga ehtiyoj tug‘diradi. Ulardan biri “yashil” energiya.

“Yashil” energiya – energiya ishlab chiqaruvchi tizimning bir qismi bo‘lib, uning asosini inson miqyosida tugamaydigan yoki qayta tiklanadigan tabiiy resurslar tashkil etadi. “Yashil” energiya manbalariga shamol, quyosh nuri, suv oqimlari, geyzerlar va biyoqilg‘i kiradi. Bunday energiya manbalarining cheksizligidan tashqari, ularning ekologik tozaligi hamdir. Yashil energiya global megatrendlar – urbanizatsiya va iqlim o‘zgarishining salbiy ta’sirini yumshatishga yordam beradi, deb taxmin qilinadi.

Barqaror rivojlanish uchun qayta tiklanadigan energiya manbalariga bosqichma-bosqich o‘tishni o‘z ichiga olgan “yashil” iqtisodiyot konsepsiyasi 1991-yilda ingliz iqtisodchisi Maykl Jeykobs tomonidan ishlab chiqilgan. Muallif uning asosiy qoidalarini “Yashil iqtisodiyot: atrof-muhit, barqaror rivojlanish va kelajak siyosati” (“Yashil iqtisodiyot”) kitobida bayon qilgan.

2008-yildagi iqtisodiy inqiroz, “yashil” iqtisodiyot jahon iqtisodiyotini tiklash va kelajakda katta zarbalarning oldini olishning operatsion strategiyasi sifatida ko‘rib chiqila boshlandi. Shundan so‘ng “yashil” iqtisodiyot va “yashil” energiya masalalari xalqaro ahamiyatga ega bo‘ldi va BMT darajasida muhokama qilina boshladi. “Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo‘yicha dasturida (UNEP) mustahkamlangan va “ekologik xavflar va atrof-muhit tanqisligini sezilarli darajada kamaytiradigan holda inson farovonligi va ijtimoiy adolatni oshirish” usuli sifatida tan olingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qayta tiklanadigan energiya resurslarini ahamiyati juda ko‘p olimlar tomonidan o‘rganilgan va e’tirof etilgan. Bunga asosiy sabab shuki, suv resurslarining dunyoning deyarli barcha hududlarida elektr energiyasi manbasi sifatida foydalanish imkoniyatlari mavjud. Quyosh, shamol, gidravlik, biomassa, okean va geotermal kabi qayta tiklanadigan energiya turlarining elektr energiyasini ishlab chiqarish va qayta tiklanadigan

energiyaning rivojlanish potensialini Bouraioe, Kuang va Ostegard kabi olimlar bir necha bor tadqiq etishgan.

Ba’zi tadqiqotlar qayta tiklanadigan energiya iste‘moli iqtisodiy o‘shishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Ushbu yangilik qayta tiklanadigan energiya iste‘moli boshqa energiya iste‘molini to‘liq almashirishi va iqtisodiy o‘shishga yordam berishi mumkinligi bilan tasdiqlandi.

Misol uchun, Lin va Moubarak Xitoyning iqtisodiy o‘shishi qayta tiklanadigan energiya sanoatidan foyda olishini ta’kidladilar. Marinas va boshqalar qayta tiklanadigan energiya iste‘moli va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi uzoq muddatli ikki tomonlama bog‘liqlikni yoritishdi va qayta tiklanadigan energiya iste‘moli iqtisodiy o‘shishni kuchaytirishi mumkinligini aniqlashdi.

Shafiei va Salim, Bhattachari, Paramati, Rahman va Velayutham qayta tiklanadigan energiya iste‘moli iqtisodiy faoliyatga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ta’kidladilar. Lnglesi-Lotzning ta’kidlashicha, qayta tiklanadigan energiya iste‘moli intensivligini oshirish atrof-muhit ifloslanishini hal qiladi va iqtisodiy o‘shish darajasini oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda iqtisodiy o‘shishning energetika sanoati negizida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va fan-texnika taraqqiyoti ta’sirida o‘zgarishiga qaratilgan taraqqiyotning asosiy moddiy ishlab chiqarishning o‘zi emas, balki unga zaruriy sharoitlar yaratuvchi xizmatlar birgalikda tashkil etadi.

Bu esa energetika tizimini barqaror shart – sharoitlarda yangi bosqichga olib chiqishni talab etadi. Ushbu tadqiqotdan ko‘zlagan maqsad murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida milliy iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan energetika sanoatini hozirgi ekologik talablarga mos ravishda takomillashtirish va sanoat korxonalar o‘rtasida ushbu tizimni samarali joriy etishning amaliyoti va unda mavjud muammolar sabablarini tahlil qilish hisoblanadi.

Milliy energetika tizimini mavjud potentsiali holatini baholash va yuqori texnologik jarayonlarni amalga oshirishda kamchiliklarni bartaraf etish uchun bir necha quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

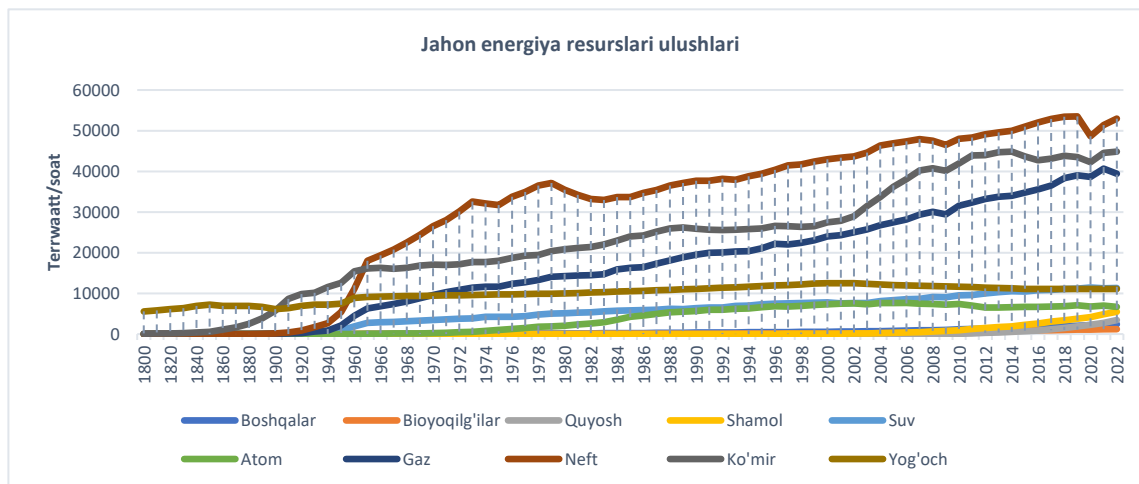
- Energiya olish va uzatish jarayonlarini amalga oshirish va uni takomillashtirishning dunyodagi yetakchi mamlakatlari tajribasini o‘rganish va mamlakatimiz potentsialiga mos tomonlarini o‘zlashtirish;
- neoindustrial rivojlanishning ekologik sof energiya ishlab chiqarish bo‘yicha xalqaro tajribasining aniqlangan o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mahalliy iqtisodiyotni o‘zgartirishning joriy tendensiyalari va istiqbolli yo‘nalishlarini aniqlash.
- energetika sanoatini innovatsion rivojlantirishga va ishlab chiqarishni sifat va son jihatdan yaxshilashga xizmat qiluvchi omillarni o‘rganish va o‘zlashtirish

¹ Energy Production and Consumption (statistics) // Our World in Data. URL: <https://ourworldindata.org/energy-production-consumption>

Tadqiqotda omilli, tarixiy, statistik, qiyosiy va tizimli tahlil usullari, ekspert baholash usuli qo'llanildi, bu esa muallifga qo'yilgan vazifalarni hal etish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. An'anaviy energiyani qayta tiklanadigan energiya bilan solishtirganda ilgari keng qo'llanilganligi sababli, qazilma energiya odamlarning ehtiyojlarini yaxshiroq to'ldiradi.

Qayta tiklanadigan energiya iste'molining kengayishi bilan qazilma energiya iste'moli ulushi kamaydi. Agar qazilma energiya iste'moli ulushi ma'lum darajaga kamaytirilsa, hozirgi vaqtda qayta tiklanadigan energiya ifloslanish emissiyasini kamaytirishi mumkin bo'ladi va uning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siri kuzatilmasligi mumkin va shu bilan yashil iqtisodiy rivojlanish jarayoni ham davom etadi.

1-rasm. Jahon energiya resurslari ulushlari (1800–2022-yillar)

XVIII asr boshlarida faqatgina yog'och asosiy energiya manbasi bo'lgan bo'lsa, asr so'ngida ko'mir qo'shimcha manba sifatida ko'rila boshladi. XIX asr boshlarida ishlatila boshlagan neft van neft mahsulotlari esa asr o'rtalariga kelib yetakchilikni qo'lga oldi va hanuzgacha eng keng qo'llaniladigan energiya resursi bo'lib qolmoqda.

O'tgan asrning 1900-yillarida tabiiy gaz va gidrostansiyalar iste'molga kirgan bo'lsa, AESlardan energiya olish 60-yillardan rivojlanib boshladi va tobora rivojlanib bormoqda.

Hozirgi zamonda ham neft asosiy energiya manbasi sifatida yiliga 50 000 terrawatt/soat dan yuqoriroq ko'rsatkichni ko'rsatayotgan bo'lsa, ko'mir ayni ko'rsatkich bo'yicha 45 000 terrawatt/soatni ko'rsatdi. 10 000 terrawatt/soat bilan suvdan olinadigan elektr manbasi esa qayta tiklanmaydigan resurslardan ancha ortda qolmoqda.

Mamlakatimizda ham aynan shu xususda bir qancha katta ko'lamlari chora-tadbirlar ko'rilmog'ida va davlat dasturlariga kiritilmog'ida.

Xususan, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonida "Yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish orqali 2026-yilga qadar iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish va havoga chiqariladigan zararli gazlar hajmini 20 foizga qisqartirish choralarini ko'rilishi ta'kidlangan.

2023-yil 19-sentabr kuni Nyu-York shahridagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti bosh qarorgohida BMT Bosh Assambleyasi 78-sessiyasining umumiyosiy munozaralari davomida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev nutqida O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarini iqlim o'zgarishlariga moslashtirish, uglerod neytralligiga erishish va "yashil" energetika ulushini keskin oshirish strategik vazifa bo'lib qolishi ta'kidlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2030-yilgacha O'zbekiston respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida qarorida qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko'prog'iga yetkazish va sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish kabi masalalar ko'rilgan²

Gidroenergetika afzalliklariga quyidagilar kiradi: Gidroenergetika qayta tiklanadigan energiya manbasi hisoblanadi. Gidroenergetika orqali ishlab chiqariladigan energiya quyosh tomonidan boshqariladigan suv aylanishiga tayanadi va uni qayta tiklanishi tayanadi.

Gidroenergetika ichki energiya manbasi bo'lib, har bir davlatga xalqaro yoqilg'i manbalariga qaram bo'lmagan holda o'z energiyasini ishlab chiqarish imkonini beradi.

To'plangan gidroenergetika baliq ovlash, suzish va qayida sayr qilish kabi dam olish imkoniyatlarini taklif qiluvchi suv omborlarini yaratadi. Aksariyat gidroenergetika inshootlari aholining ushbu imkoniyatlardan foydalanishiga imkon berish uchun suv omboriga ba'zi aholi kirishini ta'minlashi kerak.

Gidroeletk energiyasi moslashuvchan. Ba'zi gidroenergetika inshootlari tezda nol quvvatdan maksimal ishlab chiqarishga o'tishi mumkin. Gidroeletkrostantsiyalar tarmoqqa zudlik bilan elektr energiyasini ishlab chiqarishi mumkinligi sababli, ular elektr energiyasining katta uzilishlari yoki uzilishlari paytida zaruriy zarira quvvatni ta'minlaydi.

Gidroenergetika suv toshqinlarini nazorat qilish, sug'orishni qo'llab-quvvatlash va toza ichimlik suvi bilan ta'minlash orqali elektr energiyasi ishlab chiqarishdan tashqari foyda keltiradi.

Gidroenergetika arzon. Gidroenergetika boshqa energiya manbalariga nisbatan arzon elektr energiyasi va vaqt o'tishi bilan mustahkamlikni ta'minlaydi. Qurilish xarajatlarini hatto ko'priklar, tunnellar va to'g'onlar kabi oldindan mavjud tuzilmalardan foydalanish orqali kamaytirish mumkin.

Gidroenergetika boshqa qayta tiklanadigan energiya manbalari birga ishlatilishi mumkin. Pumped storage hydropower (PSH) kabi texnologiyalar energiyani talab yuqori bo'lganda shamol va quyosh energiyasi kabi qayta tiklanadigan manbalar bilan birgalikda ishlatish uchun ham juda qulay.

Gidroenergetika qishloq joylarida ish o'rinlarini yaratadi va mahalliy iqtisodiyotni rag'batlantiradi³.

Afzalliklaridan tashqari bu sohadagi imkoniyatlar ham qolganlariga nisbatan sezilarli darajada ustunroq.

² <https://lex.uz/docs/-6303230>

³ <https://www.energy.gov/eere/water/benefits-hydropower>

Hududiy gidroenergiya potentsiali

	Yalpi nazariy Gidroenergetika quvvati (TWh/yil)	Texnik jihatdan foydalanish mumkin Gidroenergetika quvvati (TWh/yil)
Osiyo	16,618	5590
Yevropa	4919	2762
Shimoliy Amerika	5511	2416
Janubiy Amerika	7541	2843
Afrika	3909	1834
Okeaniya	654	233
O'rta sharq	690	277
Umumiy:	39,842	15,955

1-jadvalda dunyoning barcha asosiy mintaqalari uchun yalpi nazariy gidroenergetika quvvati ko'rsatkichlari keltirilgan. Osiyo eng katta salohiyatga ega, yiliga 16 618 TVt/soat, Janubiy Amerika 7541 TVt/soat, Shimoliy Amerika 5511 TVt/soat, Yevropa 4419 TVt/soat va Afrika 3909 TVt/yil. Yaqin Sharq (690 TVt/soat) va Okeaniyada (yiliga 654 TVt/soat) potentsial ancha cheklangan.

Ushbu yalpi quvvatni hech qachon to'liq amalga oshirib bo'lmaydi, chunki bunga texnik, iqtisodiy va ekologik to'siqlar mavjud. Ikkinchi o'lchov ya'ni texnik jihatdan foydalanish mumkin bo'lgan gidroenergetika quvvati, oxir-oqibat ishlatilishi mumkin bo'lgan miqdorni aniqroq ko'rsatish imkonini beradi. Bu hozirda mavjud texnologiyalar yordamida foydalanish mumkin bo'lgan imkoniyatlarning o'lchovidir. Mintaqaviy texnik jihatdan foydalaniladigan gidroenergetika quvvatlari ham 1-jadvalda keltirilgan. Bular yalpi nazariy imkoniyatlardan sezilarli darajada kichikdir. Osiyo bo'ylab texnik jihatdan foydalanish mumkin bo'lgan quvvat yiliga 5590 TVt / soatni tashkil etadi, bu yalpi nazariy quvvatning 34% ni tashkil qiladi. Boshqa mintaqalardagi texnik imkoniyatlar ham yalpi quvvatga nisbatan ancha past.

Tabiatga ta'siri: Gidroelektrostansiyalarning yana bir muhim jihati shundaki, gidroenergetika loyihasing atrof-muhitga ta'siri, xususan, to'g'on va suv ombori bilan bog'liq loyihaning atrof-muhitga ta'siri va loyiha ko'rib chiqilayotganda hisobga olinishi kerak. Suv ombori yaratilganda nima suv ostida qoladi? To'g'on yoki to'siq daryodagi cho'kindi oqimiga qanday ta'sir qiladi? Issiqxona gazlarining oqibatlariga qanday? Kimning manfaatlariga ta'sir qiladi? Daryo oqimi sxemasi uchun buzilish darajasi pastroq bo'lishi mumkin, ammo atrof-muhit bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar hali ham talab qilinadi. Kichik gidroenergetika sxemalari yirik gidroenergetika loyihalari bilan bir xil miqyosda kamdan-kam hollarda buziladi va ularning ta'siri odatda geografik jihatdan cheklangan, shuning uchun qarorlar ko'pincha milliy darajada emas, balki mahalliy darajada qabul qilinishi mumkin. Katta sxemalar mintaqalarga ta'sir ko'rsatish potentsialiga ega va mintaqaviy yoki milliy darajada yanada ehtiyotkorlik bilan tekshirishni talab qiladi.

Bu muammo yangi emas. Insoniyat uzoq vaqt davomida suv yo'llarini o'zgartirmoqda, kamida ikki ming yillik va ba'zi dastlabki tuzilmalar hali ham mavjud. Rimliklar tomonidan qurilgan to'g'onlarni bugungi kunda Ispaniyada ishlatish mumkin. Ilgari to'g'onlar ichimlik va sug'orish uchun suv bilan ta'minlash hamda suv yo'llarini nazorat qilish uchun foydalanilgan. Faqat 19-asrning oxiridan boshlab elektr energiyasini ishlab chiqarish ushbu foydalanish ro'yxatiga qo'shildi.

To'g'onlar doimo atrof-muhitni o'zgartirsa ham, o'tmishda amalga oshirilgan o'zgarishlar, odatda, ijobiy deb baholandi jabrlanganlarning turmush darajasi va sharoitlarini yaxshilash. Atrof-muhitga e'tiborning kuchayishi va ba'zi beparvo o'zgarishlar 20-asrning oxiriga kelib tushunchalarning o'zgarishiga olib keldi va shundan beri yirik gidroenergetika sxemalarini ilgari surish va qurish ancha qiyinlashdi. Bu WCD tomonidan gidroenergetika loyihasi yaxshi va yomon ta'sirlarini ko'rib chiqishga undadi.

Bugungi kunda yirik gidroenergetika loyihasi amalga oshirish uchun odatda atrof-muhitni to'liq baholash kerak bo'ladi va aksariyat hollarda bu majburiy bo'ladi. Loyihaning ta'siri, shu jumladan har qanday zarur ko'chirish hajmi, biologik xilma-xillikka ta'siri, seysmik faollik potentsiali va loyihaning quyi oqimidagi hududlarga ta'siri baholanishi kerak.

Bunday tadqiqot rivojlanishning har qanday salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha takliflarni o'z ichiga olishi kerak. Ko'pgina hollarda, xususan, xalqaro kredit agentliklari ishtirok etganda, agar ekologik baholash ijobiy bo'lmasa, loyihani davom ettirishga ruxsat

berilmaydi. Bu davlat sektori va xususiy sektor loyihalariga bir xil darajada tegishli.

Yuqorida ta'kidlanganlardan tashqari, biologik xilma-xillik uchun eng katta xavf shundaki, katta suv omborlari yo'qolib borayotgan turlarning yashash hududini yo'q qiladi. Gidroloyihalarni ishlab chiqish uzoq vaqt talab qilganligi sababli, to'g'on qurilishi bo'yicha ishlar davom etayotganda xavf ostida qolgan hudud o'rmiga yangi yashash muhitini yaratish mumkin. Bu o'simlik turlari uchun nisbatan sodda bo'lishi mumkin, ammo hayvonlar turlari uchun ancha qiyin bo'lishi yaqqol ko'rinib qoladi, biroq buni amalga oshirish mumkin. Haqiqatan ham, ba'zi eski loyihalar dastlab qurilganda hududda yashovchilarni hisobga olmagan holda konstruksiyalangan sababli hudud bioxilma-xilligiga sezilarli ta'sir o'tkazgan.

Gidroenergetika loyihalari odatda issiqxona gazlari emissiyasi eng past bo'lgan energiya ishlab chiqarish sxemalari orasida tasniflanadi. Odatda issiqxona gazlari emissiyasi shamol elektr stansiyalari kabi 10-13 kg/MVt ni tashkil qiladi. Biroq, barcha gidroenergetika sxemalari kam emitentlar emas. Ba'zilar kuchli issiqxona gazi bo'lgan metanni sezilarli darajada ishlab chiqarishi mumkin.

Metan organik moddalar suvni kislorodsizlanadigan rezervuar tubida to'planganda hosil bo'ladi. Bunday sharoitda metan gazini ajratib beradi. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun loyiha ishlab chiquvchilari suv ostida qolishi mumkin bo'lgan hududdan iloji boricha ko'proq organik moddalarni olib tashlashga harakat qilishlari kerak, agar iloji bo'lsa, daraxtlarni kesish va o'simliklarni tozalash orqali suvga cho'kish sodir bo'lmaydi. Shunday bo'lsa ham, hamma narsani olib tashlash mumkin bo'lmaydi.

Texnologik, iqtisodiy, shuningdek, ekologik afzalliklari tufayli, gidroelekt energetika barqaror energiyadan foydalanadigan davlatlar bo'yicha ilgari o'tkazilgan kuzatuvlarga ko'ra, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda yaqinlashib kelayotgan global energiya muhim energiya resursi sifatida paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, ko'plab gidroenergetika manbalari, jumladan, okean energiyasi, to'lqin energiyasi va to'lqin energiyasi mavjud. Bundan tashqari, gidroenergetika markazlashdirilgan bo'lishi mumkin, chunki u mahalliy kompaniyalarda akkumulyatorlarni zaryadlash va donni maydalash kabi vazifalar uchun mustaqil ravishda ishlatilishi mumkin, bu esa mamlakatga ko'plab afzalliklarni beradi. Bangladesh, markaziy va janubiy Xitoy va shimoliy Hindiston kabi rivojlanayotgan ayrim davlatlarda yashil energiya tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Nepalning ulkan gidroenergetika salohiyati tufayli mamlakat iqtisodiyoti uning gidroenergetika manbalaridan samarali foydalanishga bog'liq. Natijada, Nepal kabi davlatlar davom etayotgan elektr energiyasi tranzaksiyalari uchun Hindiston va Bangladesh bilan mustahkam energiya sotib olish shartnomalarini tuzib, yashil energiyaning eng yirik eksportchilaridan biriga aylandi.

Energiya eksportidan tushadigan daromadlar iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi va infratuzilma, uy-joy qurilishini moliyalashtiradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda gidroenergetikadan foydalanish asosan suvdan energiya ishlab chiqarish uchun suvdan foydalanmasdan foydalanishi va uni o'rnatish ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy nuqtayi nazardan foydali ekanligi bilan izohlanadi.

Gidroelektrostansiyalarning qurilish xarajatlari katta bo'lsa-da, ularning arzon ishlashi va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari tufayli ular past zararsizlanish nuqtalariga ega. Bundan tashqari, ularning yillik o'rtacha yog'ingarchiliklari ularni boshqa yashil energiya manbalariga qaraganda ancha tejamon qiladi. Sanoat va irrigatsiya maqsadlarida foydalanishdan tashqari, u dam olish turizmining bir turiga aylantirilishi mumkin. Hozirgi vaqtda ishlatiladigan eng ekologik toza energiya

tizimlaridan biri bu mikro-gidrodur. Texnologiyaning o'ta mustahkamligi va kam xizmat ko'rsatish tufayli tizimning ishlash muddati 50 yilga yetishi mumkin. Hidroenergetika arzonroq yoqilg'i narxi, texnik samaradorlik, arzon ekspluatatsiya va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari, shuningdek, atrof-muhitga ozgina ta'siri tufayli maqbul muqobil energiya manbai hisoblanadi.

Gidroelektr energiyasi kelajakda energiyaga bo'lgan talabni qondirishda muhim rol o'ynashi mumkin, ayniqsa, 2 milliard mahalliy aholi elektr energiyasidan foydalana olmaydigan rivojlanayotgan mamlakatlarda. Qishloqlarni elektrlashtirish nuqtayi nazaridan mini gidroenergetika keng o'rganilgan real yondashuvlardan biridir. Kichik gidroenergetika ixcham tuzilmasi tufayli, uni bir necha mamlakatlarda qo'llash mumkin. Kichik gidroenergetika sxemasi, uning narxi sababli uni rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ideal yechimga aylantiradi. Shuningdek, u ish o'rinlari yaratish uchun vosita bo'lib xizmat qila oladi, shuning uchun chekka hududlarda yashovchi aholining hayot sifatini oshiradi.

Xulosa va takliflar. Global isish va davom etayotgan zahiralarning kamayishi natijasida bir nechta variant va barqaror energiya manbalari ishlab chiqildi. Elektr energiyasining asosiy qismi qazib olinadigan yoqilg'idan ishlab chiqariladi, bu esa kelajakda zaharli chiqindilarning asosiy manbai bo'lib qoladi; shuning uchun qazib olinadigan yoqilg'idan foydalanishni qisqartirish choralarini ko'rilmogda. Barqaror energiya manbai bo'lgan gidroenergetikadan foydalanish atrof-muhitga ham, insoniyat sivilizatsiyasiga ham bir necha jihatdan foyda keltirdi. Elektr energiyasini suv bilan ta'minlanishni kamaytirmasdan gidroenergetika orqali ishlab chiqarish mumkin. Hidroelektrik inshootlardagi suv omborlari misli ko'rilmagan operatsion moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

1. Uzilishlar bilan bog'liq muammolar cheklanadi va ular talab qilinadigan quvvatdagi o'zgarishlarga darhol javob berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. " Nautiyal, H., & Goel, V. (2020). Sustainability assessment of hydropower projects. *Journal of Cleaner Production*, 265, 121661.
2. " Frey, G. W., & Linke, D. M. (2002). Hydropower as a renewable and sustainable energy resource meeting global energy challenges in a reasonable way. *Energy policy*, 30(14), 1261-1265.
3. " Kaygusuz, Kamil. (2009). The Role of Hydropower for Sustainable Energy Development. *Energy Sources. Part B*. 365-376. 10.1080/15567240701756889.
4. Evans, A., Strezov, V., Evans, T.J., 2009. Assessment of sustainability indicators for renewable energy technologies. *Renew. Sustain. Energy Rev.* 13 (5), 1082–1088.
5. Jaramillo, O a, Borja, M a, Huacuz, J.M., 2004. Using hydropower to complement wind
6. energy: a hybrid system to provide firm power. *Renew. Energy* 29, 1887. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2004.02.010>.

Moslashuvchanligi va saqlash imkoniyatlari tufayli gidroenergetika energiyadan foydalanishning boshqa vositalariga qaraganda yaxshiroq ishlash imkonini beradi. Bundan tashqari, gidroenergetika elektr energiyasi ishlab chiqarishning 22 foizini tashkil qiladi, bu esa uning qazib olinadigan yoqilg'ilarni siqib chiqarish uchun katta salohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi, chunki u G7 mamlakatlarida asosiy qayta tiklanadigan energiya manbai sifatida ikki baravar ko'payadi. Hidroenergetikani o'rnatish shaharlar uchun bir qator afzalliklarga ega, jumladan, energiya, yo'llar va sanoat rivojlanishi. Bu iqtisodiyotni rivojlantirish va turmush darajasini oshirish, jumladan, sog'liqni saqlash va ta'limdan foydalanish imkoniyatlarini oshirishi mumkin.

2. Barqaror rivojlanishning yana bir muhim vositasi gidroenergetikadir. Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Butunjahon komissiyasi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, gidroenergetika obyektlari iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, ekologik jihatdan oqilona va ijtimoiy jihatdan ongli ravishda boshqariladi. Ushbu texnologiyani amalga oshirishdagi eng katta to'siq shundaki, yirik GESlar o'simliklarni keng yo'q qilish ehtimolligi mavjud. Muhim ekotizimlar vayron bo'ladi, ko'p sonli aholi quyi oqimga ko'chiriladi va boshqa halokatli oqibatlar, jumladan, toshqin va ko'chkilar sodir bo'lishi ham kutilishi mumkin. Shunga qaramay, kichik yoki mikro-gidroelektrostansiyadan foydalanish ushbu maxsus ehtiyoj yoki kamchiliklarni bartaraf etishi mumkin.

3. Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarning universitetlari va ilmiy markazlarida elektr energiyasi manbalari va elektr energiyasi iste'molchilari tomonidan o'tkazilayotgan va hosil bo'ladigan induktiv shovqinlarning elektr energiyasi sifatiga ta'sirini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Shuni hisobga olib, O'zbekiston Respublikasida elektr energiyasi sifati masalasini o'rganish va ilmiy asoslarni yaratish ustuvor masala hisoblanadi.

7. Ludin, N.A., Mustafa, N.I., Hanafiah, M.M., Ibrahim, M.A., Teridi, M.A.M., Sepeai, S., et al., 2018. Prospects of life cycle assessment of renewable energy from solar photovoltaic technologies: a review. *Renew. Sustain. Energy Rev.* 96 (NOV), 11–28.

Web sahifalar

1. *Energy Production and Consumption (statistics) // Our World in Data*. URL:<https://ourworldindata.org/energy-production-consumption>
2. <https://lex.uz/docs/-6303230>
3. <https://www.energy.gov/eere/water/benefits-hydropower>
4. www.mehnat.uz (O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi)
5. www.ima.uz (O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi)
6. <http://www.cbu.uz> (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki)

O'ZBEKISTONDA IQTISODIYOTNI TRANSFORMATSIYALASHUVI SHAROITIDA SANOAT TARMOQLARI VA KORXONALARI KOOPERATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Xomidov Mirodiljon Xasanboy o'g'li
Farg'ona politexnika instituti, tayanch doktorant
murodil.xomidov@inbox.ru,
+998911582356

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 19
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.811>
KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Yakuniy mahsulot, *eksport salohiyati*, kichik sanoat kompaniyalari, tayyor mahsulot, kooperatsiya, kichik biznes, eksport, kichik tadbirkorlik, ishlab chiqarish infratuzilmasi, venchur sarmoyasi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining sanoatida tarmoqlararo va korxonalar kooperatsiyasini joriy etishning ahamiyati hamda uni iqtisodiyotni rivojlanishidagi o'rni, bugungi kunda jamiyat farovonligi yo'li yoritilgan. Undan tashqari amaliy yondashuvlar innovatsion jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqish darajasi ko'rib chiqilgan. Sanoatlashuvda iqtisodiyotning xalqaro va milliy miqyosda turli yondashuvlari amaliyotda qay tarzda namoyon bo'lishi hamda mamlakatimizda ushbu yo'nalishda amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora tadbirlari o'rganilgan. Shuningdek, yurtimizda iqtisodiyotning sanoat sektorini rivojlantirishda sanoat korxonalarini kooperatsiyasining dolzarbligi, va xorijiy tajribalar asosida kooperatsiya faoliyatini olib borish usulining afzalligi yoritilgan.

Kirish. Mamlakatimiz iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlar natijasida aholimiz hayot tarzi yaxshilanib borayotganligini e'tirof etish zarur. Iqtisodiy siyosat keng ko'lamli iqtisodiy-ijtimoiy dasturlarning hayotga tatbiq etilishi bilan sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun zamin yaratmoqda. Xususan, sanoat sohasi ham mamlakatimizda mustaqillik yillarida chinakam rivojlanish bosqichiga olib kelindi. Ushbu tarmoq bugungi kunda yuqori texnologiyali sanoatga aylandi. Buning natijasida aholini sifatli iste'mol mahsulotlari bilan ta'minlash yildan yilga ortib, aholimizning oziq-ovqat manbayi bo'lib xizmat qilmoqda.

Hozirda iqtisodiyotni transformatsiyalashuvi yuz berayotgan bir paytda xo'jalik yuritish tizimida ko'plab davlatlar yangicha mexanizmlardan foydalanishni boshlab yuborishgani sir emas. Buning natijasida texnologiyalardan samarali foydalanish, mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv, mavjud ishlab chiqarish va texnologik quvvatlardan oqilona foydalanishning yangicha ko'rinishlari maydonga kelmoqda yoki avvalgilari takomillashmoqda. Kundan kunga taraqqiyot darajasining dinamikasi shuni ko'rsatib berdiki, biror bir xo'jalik yuritish subyektini mustaqil rivojlanishidan ko'ra bir necha yondosh subyektlar bilan mustanosib aloqa o'tatish mustahkam iqtisodiy o'sish garovi bo'lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Sanoatda innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan innovatsion tizimlar, ularni mahalliy muhitdagi amal qilish qonuniyatlari va innovatsiyalarga davlat siyosatining tarmoqlarda qo'llanilishi, klasterlar yoki mintaqalararo innovatsiyalashuv darajasi mavjudligi va ichki va tashqi omillar ta'siriga qaratilgan.

Ammo, sanoat kooperatsiyalarni joriy etilishi ko'pincha yirik korxonalar darajasida sodir bo'ladigan hodisa sanaladi. Biz ushbu tadqiqotimizda innovatsion rivojlanish masalasini makroiqtisodiy darajada tahlil qildik.

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi va uni qayta ishlovchi korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish dunyoning ko'plab mamlakatlari va yurtimizning bir necha izlanuvchilari tomonidan keng tadqiq etilgan. Jumladan, kooperatsiyaning boshlang'ich tushunchalari va uslubiy jihatlarini xorijiy olimlardan R.Ouen, U.King, Ye.Norson, F. Rayffayzen, A. Sapiro, Ch.Fure va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.¹

Bundan tashqari sanoatda kooperatsiya nazariyasi, uning iqtisodiy-tashkiliy asoslari, ijtimoiy jihatlarini, ishlab chiqarish kooperatsiyasining konseptual asoslari MDH davlatlari olimlaridan M.N.Tugan-Baranovskiy, N.D.Kondratev, A.V.Chayanov, N.P.Makarov, I.V.Yemelyanov tomonidan tadqiq etilgan.²

Tadqiqot metodologiyasi. Bu tadqiqotdan ko'zlagan maqsadi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida milliy iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini bo'lgan sanoatda korxonalar o'rtasida kooperatsiyalarni joriy etishning amaliyoti va unda mavjud muammolar sabablarini tahlil qilish hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotni mavjud potensial holatini baholash va yuqori texnologik jarayonlarni amalga oshirishdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun bir necha quyidagi vazifalar qo'yiladi:

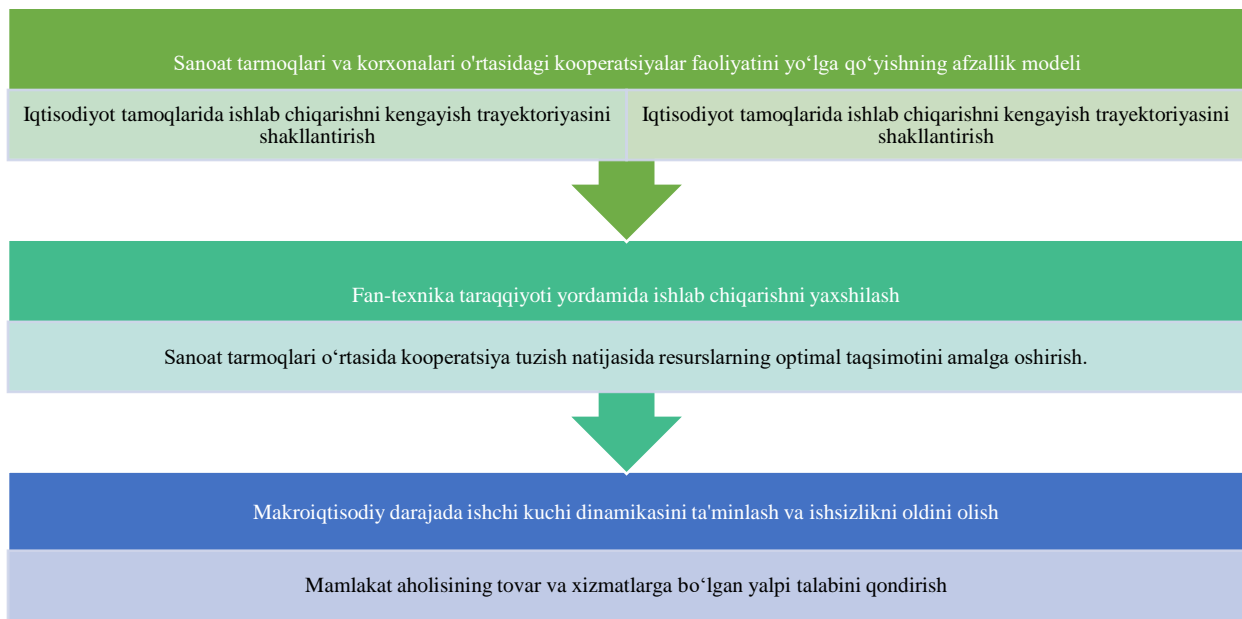
- Sanoatlashuv jarayonlarini amalga oshirish va uni takomillashtirishning dunyodagi yetakchi mamlakatlar tajribasini o'rganish va mamlakatimizda potensialiga mos tomonlarini o'zlashtirish;
- neoindustrial rivojlanishning kooperatsiyalashuv bo'yicha xalqaro tajribasining aniqlangan o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mahalliy iqtisodiyotni o'zgartirishning joriy tendensiyalari va istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash.
- sanoatni innovatsion rivojlantirishga va ishlab chiqarishni sifat va son jihatdan yaxshilashga xizmat qiluvchi omillarni o'rganish va o'zlashtirish.

Tadqiqotda omilli, tarixiy, statistik, qiyosiy va tizimli tahlil usullari, ekspert baholash usuli qo'llanildi, bu esa muallifga qo'yilgan vazifalarni hal etish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Ilg'or taraqqiyotning asosiy shartlaridan biri bu ko'plab xo'jalik subyektlarining sa'y-harakatlarini birlashtirishdir. Korxonaning barqarorligi uning o'ziga xos resurslari yig'indisi, ulardan foydalanish samaradorligi darajasi va mintaqa yoki sanoatning boshqa sanoat korxonalarini bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi uchun yaxshi sharoitlar bilan belgilanadi. Sanoatni kooperativ o'zaro ta'siri ma'lum bir korxonada ularni qayta taqsimlash tufayli ma'lum resurslarning yetishmasligini qoplaydi, bu takror ishlab chiqarish siklining uzluksizligini ta'minlaydi. Sanoat mahsulotlari kooperativ doirasida meva-sabzavot mahsulotlarini tayyorlash, saqlash va iste'molchiga yetkazish bilan bog'liq iqtisodiy model quyidagi masalalarni o'z ichiga qamrab olishi lozim (1-rasm).

¹Зарождение и развитие кооперативного движения в Европе и Америке, пропагандистская и организаторская деятельность основоположников кооперации: Р. Оуэна, Ф. Райффайзена, У. Кинга. Русская школа кооперативной мысли (И.В. Емельянов, В.Ф. Тотоминанц).

²Чаянов А.В. О сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1989. – 176 с.; Туган-Барановский, М. И. Социально-экономическая природа кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – С. 100–117.

1-rasm. Sanoat tarmoqlari va korxonalari o'rtasidagi kooperatsiyalar faoliyatini yo'lga qo'yishning afzallik modeli³

Yuqoridagi modeldan shuni xulosa qilish mumkinki, ishlab chiqarish kooperatsiyasi modeli faoliyati bevosita mamlakat iqtisodiyotining ko'plab yo'nalishlarda rivojlanishi va samarali harakatiga sababchi bo'ladi. Ko'rib turganingizdek bevosita ishlab chiqarish jarayonlarini kooperatsiyalashuvi iqtisodiyot tamoqlarida ishlab chiqarishni kengayish trayektoriyasini shakllantirishga sababchi boladi. Ishlab chiqarish trayektoriyasi deganda biz ma'lum tur ishlab chiqarish yo'nalishlarini shakllanishi va aniq bir mahsulot bo'yicha ixtisoslashuvni tushunishimiz mumkin. Bu esa o'z navbatida bir vaqtning o'zida bosh manbalarni mamlakat miqyosida turli yo'nalishlarga bura olish imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari bu modelda ta'kidlangan boshqa afzal jihatlar ham talaygina.

Yuqoridagi modelga qo'shimcha ravishda sanoat tarmoqlari va korxonalari kooperatsiyaning ijtimoiy muammolari hal qilish, mamlakat aholisining yuqori ijtimoiy faolligini shakllantirish qobiliyati sanoatda tarmoqlar kooperatsiyasini boshqaruv shaklining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratadi.

Sanoatda kooperatsiyalarning xo'jalik yurituvchi subyektlar sifatida faoliyati ichki va tashqi omillar ta'sirida bo'lib, ularning ta'sir qilish liniyalari ko'pincha qarama-qarshi xarakterga ega. Ichki – bu kooperatsiya tarmoqlari va korxonalari faoliyati, tashqi-bozor raqobat muhiti va davlat instituti. Ushbu omillar o'z manfaatlarini ifodalaydi, ularning izchilligining yo'qligi esa kooperatsiya jarayonlarini boshqaruvda uzviyligini yuzaga keltiradi.

Boshqaruv shakli sifatida kooperatsiya samaradorligi mexanizmining tarkibiy qismlari turlicha hisoblanadi. Sanoatda kooperatsiyasining har qanday shaklining tashkiliy va iqtisodiy jarayonlari ushbu manfaatlarni muvofiqlashtirish mexanizmini yaratadigan, ishlashini ta'minlaydigan va shu bilan birga ularning samarali faoliyatini ta'minlaydigan tuzilmalarni o'z ichiga olishi kerak. Bularga davlat institutlari, raqobat muhiti, aksiyadorlar va yollangan xodimlar kiradi. Kooperativlik mexanizmi va samaradorligining iqtisodiy shakl sifatida o'zaro ta'siri 1-jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval.

Sanoat tarmoqlari va korxonalari kooperatsiyani rivojlantirish mexanizmlarining samarali va ustunlik jihatlari

	Kooperatsiyaning funksiyalari	Kooperatsiyaning samaradorligi	Samaradorlik mezonlari
Bozor va raqobat	Xo'jalik va tadbirkorlik faoliyati	Iqtisodiy samaradorlik	Daromad, tejash, moliyaviy barqarorlik, barqarorlik, moslashish, moslashuvchanlik, sifat
Kooperatsiya ishtirokchilari	Ijtimoiy faoliyat	Ijtimoiy samaradorlik	Mehnatga munosabat, motivatsiya, ish bilan ta'minlash, manfaatlarni himoya qilish, maqsad birligi
Yollangan xodimlar	Boshqaruv	Boshqaruv samaradorligi	Demokratik boshqaruv: rejalashtirish va maqsadlarni belgilashda ta'sir darajasi, rollarning izchilligi
Davlat institutlari	Davlat siyosatiga muvofiq faoliyatni amalga oshirish	Milliy iqtisodiy samaradorlik	Ekologik toza, kooperativ boshqaruv shakli va jamiyat uchun barcha imtiyozlarning muvofiqligi

Xususan, fan-texnika taraqqiyoti yordamida ishlab chiqarishni yaxshilash imkoniyatlarini oshishi mumkinligi. Sanoat, ayniqsa, uning eng muhim sohasi bo'lgan og'ir sanoat, mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. U moddiy-texnika vositalarini o'zi va boshqa tarmoqlar uchun takror ishlab chiqarish bilan bir vaqtda jamiyat a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirib boradi. Bu jarayonga qanday erishish mumkin yoki kooperatsiyaning fan-texnika taraqqiyotiga qanday aloqasi bor degan o'rinli savol tug'iladi. Sanoat kooperatsiyasida bir necha turli xo'jalik subyektlari aniq bir iqtisodiy faoliyatning tashkil etish uchun birlashadilar shu nuqtada ular mavjud taraqqiy darajasini kooperatsiya

a'zolari o'rtasida taqsimlaydi yoki bo'lishadi va ushbu jarayonda fan-texnika yutuqlari darajasi qolganlarda ham yaxshilanishi kuzatiladi.

Sanoat tarmoqlari o'rtasida kooperatsiya tuzish natijasida resurslarning optimal taqsimotini amalga oshirish imkoniyati ham yuqoridagi afzalliklardan hisoblanadi har bir korxonada kooperatsiyalashuvda o'ziga ma'lum ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish vazifasini oladi bu esa nafaqat resurslar bilan samarali ishlash imkoniyatini beradi balki mehnat taqsimotini ham to'g'ri yo'lga qo'yilishini ta'minlaydi. Natijada, makroiqtisodiy darajada ishchi kuchi dinamikasi yaxshilanadi va ishsizlikning ijtimoiy oqibatlarining oldi olinadi.

³Muallif ishlantmasi

Sanoat tarmoqlari va korxonalarini tuzilmasini rivojlantirish bilan bog'liq jarayonlarni nazariy asoslash uchun birinchi navbatda ushbu yo'nalishda qilingan nazariy ishlarni tahlil etish va amaliyotga tatbiq etish zarurdir. Sanoat tarmoqlari va korxonalar rivojlanish nazariyalari iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan bir necha yo'nalishlarda asoslanadi va shu asosda sanoat tuzilmalari hamda tarmoq munosabatlarining barcha xilma-xilligi ta'kidlanadi.

Hozirda aholi sonini tez fursatlarda oshishi o'z-o'zidan ishlab chiqarishga yuklama beradi bu esa aholi ehtiyojlarini tez fursatlarda ta'minlash zaruriyatini yuzaga keltiradi bu holatda bozordagi mavjud bir necha korxonalar yuqori ehtiyojni qondira olishi qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Ishlab chiqarish, tashish va sotish jarayonlari ko'p vaqt talab qiladi va yuqori texnologiyalarni talab etuvchi jarayonlar hisoblanadi. Bu holatda sanoat kooperatsiyasi ushbu muammolarni samarali va o'z vaqtida hal etishga yordam beradi.

Ushbu omillarni hisobga olib yildan yilga yuritimizda xalqaro tajribalarni o'zlashtirgan holatda sanoatni kooperatsiyalashuv jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqish muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Buni bevosida qabul qilinayotgan qarorlarda ham ko'rish mumkin. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1-maydagi PQ-4302-son "Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori yoki 2022-yil 24-yanvardagi PQ-99-son "Respublikada ishlab chiqarishni rivojlantirish va sanoat kooperatsiyasini kengaytirishning samarali tizimini yaratish chora-tadbirlari" to'g'risida hamda boshqa qaror va farmonlar buni bevosita dalili hisoblanadi.

Bularning barchasi sanoat kooperatsiyasi fenomenini batafsil o'rganish, amaliyotga joriy etish va mintaqaning barqaror iqtisodiy o'sishiga ta'sir darajasini aniqlash zaruriyatini anglatadi.

Yuqorida ta'kidlangan chora-tadbirlarni amalga oshirish miqyosida O'zbekiston va Qozog'iston o'zaro rivojlangan innovatsion yutuqlardan foyalangan holatda sanoat tarmoqlari va korxonalarini kooperatsiyasini kengaytirish va takomillashtirish bo'yicha muhim hisoblangan "Yo'l xaritasi"ni amalga oshirishda ham yutuqlarga erishildi. Bu yo'nalishdagi hamkorlikni rivojlantirish, jumladan, yangi istiqbolli loyihalarni ishlab chiqish va tadbirkorlarni birgalikda biznes hamkorlikka jalb etishga o'zaro intilish borligi bildirildi.

Shu nuqtayi nazardan, ushbu tashabbuslar natijasi o'laroq ikkala mamlakatning chegara hududida Xalqaro sanoat kooperatsiyasi markazi tashkil qilinishini alohida e'tirof etish mumkin. Ushbu markazning muhim jihatlari yetarlicha bo'lib zarur ishlab chiqarish infratuzilmasi bilan jihozlanishi rejalashtirilyapti. Uning rezidentlari o'zbekistonlik va qozog'istonlik tadbirkorlarni qo'shma sanoat korxonalarini tashkil etishga jalb qiladigan bir qator imtiyoz va referensiyalarga ega bo'ladi. Ushbu hamkorlik doirasida umumiy qiymati 5,9 milliard dollarga teng bo'lgan qo'shma loyiha va tashabbuslarni amalga oshirish bo'yicha ikki tomonlama bitimlar imzolandi⁴.

Bundan tashqari O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlarida markaziy osiyoda o'zaro hamkorlik masalalarini yanada jadallashtirish, aniqrog'i, sanoat sohasida qo'shma loyihalarni yo'lga qo'yish – muhim masala sifatida ilgari surilmoqda. Xususan, sanoat kooperatsiyasini kengaytirish ustivor masala sifatida ko'rilmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasida mintaqaviy qiymat zanjirlarini, shu jumladan, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradigan sanoat va qishloq xo'jaligi klasterlarini yaratish mahalliy tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchilarning eksport imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi.

Masalan, mintaqadagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi hamkorlik meva va sabzavotlarni uchinchi mamlakatlarga eksport qilish uchun tayyor mahsulotga qayta ishlash uchun qo'shma ishlab chiqarish quvvatlarini yaratishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo mamlakatlarida O'zbekiston eksport salohiyatini oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan sohalarda (elektrotexnika, avtomobilsozlik, kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va boshqalar) qo'shma korxonalar va sanoat kooperatsiyalarini tashkil etish amaliyotini davom ettirish muhim amaliyotdir.⁵

Yuqoridagi fikrlarni isbotini amaliyotda to'g'ridan-to'g'ri qo'llagan malakalar tajribasida ko'rish mumkin. Misol tariqasida Amerika sanoatida, masalan, hozirgi kunda 500 mingdan ortiq kichik firmalar faoliyat ko'rsatmoqda va ular mahsulot umumiy hajmining taxminan 40 foizini ishlab chiqaradi. Bu kichik firmalar esa bevosita kooperatsion tarzda katta ishlab chiqarish tarmoqlari, korxonalarini bilan birlashgan holatdan yakuniy iqtisodiy ne'malarni yaratadi.

Ispaniya kichik tadbirkorlik subyektlari ko'plab topiladi. Bu yerda jami korxonalarining 99,7 foizini tashkil qilgan kichik korxonalar yalpi sanoat mahsulotining 70 foizini, eksportning 75 foizini beradi, ularda iqtisodiy faol aholining 85 foizi ish bilan band. Qiziq tarafi shundaki ushbu korxonalarining 90% dan yuqorisi kooperatsiya tarzida birlashgan kichik firmalardir. Bundan shuni xulosa etish mumkinki sanoatni kooperatsiya tarzida ishlashini ta'minlash mamlakatda ishchi kuchini bandligini taminlabgina qolmay xo'jalik yuritish subyektlarini samarali o'sishga yetaklaydi⁶.

Yuqoridagilardan tashqari tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish, tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturini amalga oshirish doirasida tadbirkorlik subyektlari tomonidan 2023-yilning yanvar-mart oylarida 68,4 mlrd. so'mlik mahalliyashtirilgan mahsulot ishlab chiqarildi.

Tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hajmlarining o'sishi bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi, korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish o'sishining va import tovarlari qisqarishining omillaridan biri hisoblanadi.

1-jadval.

Tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish va mahalliyashtirishni qo'llab quvvatlash dasturi asosida qayd etilgan ko'rsatkichlari⁷

	2022-yil yanvar-mart	2023-yil yanvar-mart
Loyihalar soni, birlik	41	10
Korxonalar soni, birlik	22	9
Ishlab chiqarish hajmi, mlrd.so'm	128,3	68,4
Eksport qilingan mahalliyashtirilgan mahsulot hajmi, mln. AQSh doll.	1,0	5,9
Yaratilgan yangi ish o'rinlari, birlik	55	5

Ko'rinib turibdiki, sanoat kooperatsiyasi rag'batlantiruvchi rol o'ynaydi. Iqtisodiy nazariya nuqtayi nazaridan sanoat kooperatsiyasi

boshqaruv shakli sifatida iqtisodiy rivojlanish sur'atlarini sezilarli darajada tezlashtirishi mumkin. Bundan tashqari, sanoat kooperatsiyasini

⁴ <https://review.uz/uz/post/ozbekiston-va-qozogiston-chegara-hududida-xalqaro-sanoat-kooperatsiyasi-markazi-tashkil-qilinadi>

⁵ <https://review.uz/uz/post/ozbekiston-va-qozogiston-chegara-hududida-xalqaro-sanoat-kooperatsiyasi-markazi-tashkil-qilinadi>

⁶ <https://journal.jbnuu.uz/>

⁷ <https://stat.uz/uz/>

rag'batlantirish aholi daromadlarining oshishiga xizmat qilmoqda, chunki kooperativ kompaniyalarning mahsulot hamda xizmatlaridan iste'molchilar soni, shuningdek, kooperatsiya asosida o'z biznesini tashkil eta oladiganlar soni ortib bormoqda.

Hisobot davrida sanoat kooperatsiyasi va mahalliyashtirish bo'yicha xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tomonidan 1920,3 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi. Qo'shma korxonalarining sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi 50,5 foizni tashkil etdi.

2022-yilda mahalliyashtirish, sanoatda kooperatsion aloqalarni rivojlantirish bo'yicha erishilgan natijalar va 2023-yilgi rejalar to'g'risidagi 2022-yil mahalliyashtirish dasturi doirasida qiymati 21.9 mlrd.so'm bo'lgan 140 turdagi 16 ming 96 dona mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarilishi belgilangan bo'lib, amalda qiymati 25.9 mlrd. so'm bo'lgan 140 turdagi 34 ming 195 dona mahsulotlar ishlab chiqarilishi ta'minlandi (rejaga nisbatan 118,3%).

Kooperatsiya aloqalarini kengaytirish bo'yicha yillik reja 154.8 mlrd. so'm etib belgilangan bo'lib, amalda ushbu ko'rsatkich 157.1 mlrd. so'mga bajarildi (belgilangan ko'rsatkichga nisbatan 101,5%).

Importni optimallashtirish yillik hajmi 15.6 mln. dollarga rejalashtirilgan bo'lib, amalda 16.2 mln. dollarga yetkazildi (belgilangan ko'rsatkichga nisbatan 103,6%).

Joriy yilda esa sanoat kooperatsiyasi va mahalliyashtirish dasturi doirasida qiymati 35.0 mlrd.so'm (2022-yilga nisbatan 160 %) bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish hamda kooperatsiya aloqalarini kengaytirish bo'yicha qiymati 169.1 mlrd. so'm (2022-yilga nisbatan 107,6%) bo'lgan shartnomalar imzolash ko'zda tutilmoqda. 2023-yil davomida mahalliyashtirilgan mahsulot ishlab chiqarish hamda kooperatsiya aloqalarini kengaytirish hisobiga 17.2 mln.dollar qiymatida importni optimallashtirish rejalashtirilgan.

Kooperatsiya savdolari bo'yicha 2022-yilda 154.8 mlrd.so'mlik mahsulot xarid qilish prognoz qilingan bo'lib, amalda 157.1 mlrd.so'mga yoki 102 % ga bajarildi.

Yil yakuniga qadar importni qisqartirish 15.6 mln.dollarga rejalashtirilgan bo'lib, amalda ushbu ko'rsatkich 16.2 mln.dollar (rejaga nisbatan – 104 foiz)ni tashkil etdi.

2023-yilda mahalliyashtirish dasturi doirasida 35 ta loyiha asosida qiymati 35.0 mlrd.so'mlik mahsulot ishlab chiqarilishi hamda Kooperatsiya savdolari bo'yicha 169.1 mlrd. so'mlik mahsulot xarid qilish prognoz qilingan.⁸

Yil yakuniga qadar importni qisqartirish 17.2 mln. dollar rejalashtirilgan bo'lib 2022-yil rejaga nisbatan – 110 foizni tashkil etadi.

Sanoat kooperatsiyasining o'ziga xosligi shundaki, u biznesdagi muvaffaqiyatsizlik xavfini kamaytiradi, qo'shimcha ish o'rinlari yaratadi, ijobiy tajriba va bilim beradi, demak, tadbirkorlikni rivojlantirish omili hisoblanadi. Bularning barchasi mamlakat (yoki mamlakatlar guruhi) uchun iqtisodiy o'sish manbayi va jahon iqtisodiyotining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yuqoridagi olimlar sanoat sektorining hududlar bo'yicha taqsimotining tadqiqot qilishlari mobaynida ushbu tarmoq rivojini yanada jadallashtiruvchi omil sifatida sanoat kooperatsiyalashuv shakllarini e'tirof etishgan. Bundan tashqari, xo'jalik yuritishni muhim tarmog'iga inson kapitalining geografiasiga emas, balki sanoat yerlarining geografiasini shakllanishi muhim bir joyda ularni to'planishiga bog'liq jarayon hisoblanadi. Ko'pgina olimlarning nazariyasini umumiy jihati shundaki sanoat korxonalarini tarqoq emas balki o'zaro hamkorlikda harakatlanishini muhim omil sifatida ko'rsatishgan. Bu esa sanoat subyektlarini mobilligiga ya'ni bozor va kapital oqimidan tortib tayyor mahsulotni ishlab chiqarish, tarqatish va sotish jarayonlarigacha bo'lgan barcha munosabatlariga kirishishda

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi 2022yil 28-yanvardagi PF-60 sonli Farmoni.

2. Berkinov B.B., Aynakulov M.A. "Kichik tadbirkorlik korxonalarining yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi". Monografiya - Jizzax.: 2004-114 b. // Berkinov B.B., Aynakulov M.A. "Production cooperation of small business enterprises with large enterprises". Monograph - Jizzakh.: 2004-114 p.

3. Isanov A.P., "Transformatsiya negizida xo'jalik yuritish klasteribo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi" "Computer science and engineering technologies" International scientific and technical conference on October 14-15, 2022.

4. Xomidov, M. (2023). Analysis of the current state of

turtki bo'lib xizmat qiladi va ishlab chiqarish potentsialiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlil va mulohazalardan shuni xulosa sifatida aytish mumkinki zamonaviy resurs taqchil sharoitda sanoatni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni yangicha usullarini amaliyotga joriy etish muhim hisoblanadi. Sanoat tarmoqlari va korxonalar o'rtasida o'zaro kooperatsiyani tashkil etishilishi esa ishni jarayonlarda rag'batlantiruvchi va samarali yechim bo'lishi mumkin. Quyidagi taklif va mulohazalar esa qo'shimcha sifatida keltirib o'tish zarur

1. Hozirgi kunda tashkil etilayotgan chora-tadbirlar va olib borilayotgan ko'plab tadqiqotlar natijasi o'laroq, sanoat tarmoqlararo va korxonalararo kooperatsiyasi jarayonini nazariy-ilmii asoslari shakllanish va rivojlanish davridagi turli qarashlarga va uning bugungi kundagi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish yo'nalishida bajarayotgan vazifalariga asoslanadigan bo'lsak, Sanoat tarmoqlari va korxonalarining mahsulotlari kooperatsiyasi tizimi ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga bizning nazarimizda o'ziga xos-xususiyatlarni inobatga olib kooperatsiya – bu ko'p odamlar bir xil yoki turli xil, o'zaro bog'liqlik, mehnat jarayonlarida birgalikda ishtirok etadigan maxsus mehnat shaklidir. Tadqiqotlar natijasida kooperatsiya – bu barcha ishtirokchilar uchun o'zaro foyda va har kimning manfaatlarini qondirish asosida resurslarni kamroq sarflash bilan umumiy maqsadga erishish uchun sheriklar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarda o'z hamkorligi ma'nosida namoyon bo'ladigan iqtisodiy hodisadir. Kooperatsiyadan ko'zlangan asosiy maqsad qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga o'z iqtisodiyotini rivojlantirishda yordam berish va samaradorlikni oshirishdan iborat degan xulosaga kelindi.

2. Bizning fikrimizcha sanoat korxonalarini kooperatsiyasi natijasida yaratilgan mahsulotlarni segmentini yanada oshirish va korxonalararo hamkorlikni rivojlantirishning huquqiy asoslari yangi sanoat kooperatsiyalarini tashkil etish, ularning huquqiy va tashkiliy shakllarini, resurslarni taqdim etishda ishlab chiqarish, munosabatlarni tashkil etish tartibini, mahsulot marketingini, soliq tizimlarini, davlat va kooperativlar o'rtasidagi munosabatlarni, kooperativlarning o'zaro munosabatlarni, mulkni begonalashtirishga qarshi huquqiy kafolatlarni mustahkamlashni belgilovchi qonunlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar majmuyi sifatida tushunilishi kerak.

Tahlillarimiz shuni ko'rsatadiki, Sanoat mahsulotlarini kooperatsiyasini tashkil etish va shakllanish tamoyillari asosida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda, shu jumladan, sanoat mahsulotlari yetishtirishda, qayta ishlash va saqlashda "klaster", "kooperatsiya", "kooperativ" tushunchalarining takomillashgan mualliflik ta'rifi ishlab chiqildi. Xususan, taqqoslama tasniflanishi bilan farqlanishi hamda afzalliklari va ularni tashkil etish va shakllanish tamoyillari ehtiyojini to'raligicha yuqori saviyada qondirishga qaratilgan va ularga kam xarajatlar bilan tegishli darajada moddiy va ma'naviy jihatdan naf keltiradigan nuqsonsiz xizmatlar majmuasi ishlab chiqildi.

3. Sanoat mahsulotlarining samaradorlik ko'rsatkichlari texnologik, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik samaradorlik turlariga ajratilgan holda meva- sabzavotchilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligining mezon va ko'rsatkichlar orqali ifodalash mumkinligi asoslandi.

4. Olib borilgan tadqiqotlar jarayonida Sanoat mahsulotlari samaradorligini baholash metodikasi taklif etilgan bo'lib, integratsiyalashgan ishlab chiqarish alohida bosqichlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash yakuniy mahsulot ishlab chiqarish Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish, xomashyo, tayyor mahsulotni saqlash, qayta ishlash va sotish yo'nalishlari hisobga olingan.

innovation implementation in improving the competitiveness of industry. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3(2), 56-64.

5. Xasanboy o'g'li, X. M. (2023). Mamlakatimiz iqtisodiyotini takomillashtirish jarayonida innovatsiyalarni joriy etishning o'rni. qo'qon universiteti xabarnomasi, 1, 69-72.

Web sahifalar

1. www.mineconomy.uz (O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi)

2. www.mehnat.uz (O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi)

3. www.mf.uz (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)

4. www.stat.uz (O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi)

⁸ <https://www.agmk.uz/uz/menu/program-of-localization>

5. www.ima.uz (O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi)
6. www.academy.uz (Fanlar akademiyasi)
7. <http://www.mfer.uz> (Tashqi savdo)
8. <http://www.cbu.uz> (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki)
9. <http://www.gov.uz> (Hukumat sayti)
10. <http://www.wta.org> (Xalqaro savdo tashkiloti)
11. <http://www.tsue.uz> (TDIU sayti)
12. <http://www.press-review.uz> (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining matbuot xizmati).

SANOAT KORXONALARI VA ULARDA “JUST IN TIME” MODELINI QO‘LLASH BO‘YICHA TAHLIL VA NATIJALAR

Yaxyayev Otabek Yusupovich

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

yfoo7273@gmail.com

+998-93-436-17-26;

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil Jurnal soni: 8 Maqola raqami: 20 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.812</p> <p>KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>“Just in time” modeli, korxonalar, Logistika, Ta’minot, iqtisodiy samaradorlik, tejamkorlik, ishchi-xodimlar, soliq, byudjet, xarajat</p>	<p>Bugungi kunda O‘zbekistonda mavjud korxonalar va tashkilotlar soni 600 mingga yaqinni tashkil etmoqda. Albatta, ularning faoliyatini o‘rganish, ishlab chiqarish tizimlarini takomillashtirish butun mamlakatga katta foyda olib keladi. Turli olimlar korxonalarda ishlab chiqarish va ish yuritish bo‘yicha uzoq yillardan buyon ilmiy tadqiqotlar olib borishmoqda. Bu albatta o‘z natijasini ko‘rsatdi. 100 yil oldinga qaraganda korxonalarda bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan vaqt va mehnat ancha kamaydi, biroq sifat va unumdorlik ancha oshdi. O‘zbekistonda ham bu tajribani qo‘llash va keng joriy etish ko‘p sohalarda ijobiy natijalar berishiga ishonamiz. Ushbu maqolada O‘zbekistondagi sanoat korxonalarini, ulardan ba’zi korxonalar, MDH davlatlaridan va Xalqaro miqyosdagi ba’zi korxonalar faoliyatini o‘rganiladi va ularda “Just in time” modelini qo‘llash bo‘yicha tahlil, taklif va tavsiyalar beriladi.</p>

Kirish: Korxonalar bor ekan nafaqat davlat, balki butun xalq farovonligi oshib boraveradi. Ulardagi ishlab chiqarish, boshqaruv, logistika, ta’minot optimallashtirib borar ekan, bu korxonalarda samaradorlik bir necha barobar oshib boraveradi. O‘zbekiston korxonalar tarixida mustaqillik yillari boshi qiyin davr bo‘lgan, lekin 2000-yillardan boshlab mamlakat miqyosida korxonalar bozor iqtisodiyotiga asta-sekin moslashishadi va rivojlanib boshladi. Bugungi kunga kelib ularning juda katta qismi raqamallashtirish texnologiyalari asosida yanada rivojlanmoqda. “Just in time” modelini ularda qo‘llash ham foydadan xoli bo‘lmaydi. Yurtimizda korxonalar-tashkilotlar soni oshib borar ekan shunga monand ularning faoliyatini takomillashtirish ilmiy tadqiqotchilar va mutahassislar oldiga ko‘plab vazifalarni qo‘yadi.

Qisqacha ma’lumotlarga keladigan bo‘lsak 2022-yil Yanvar-avgust oylarida yangidan tashil etilgan korxonalar va tashkilotlar soni oldingi yilning ayni shu davriga nisbatan 6 263 taga kam — 63 542 tani tashkil etgan. Oldingi yilning sakkiz oyida 69 805 ta korxonalar va tashkilot ishga tushirilgandi. Shuningdek, 2022-yilda ish-faoliyatini olib borayotgan tadbirkorlar soni 2016-yilga nisbatan 239,4% o‘shib, 597 001 taga yetdi. Tahlillarga ko‘ra, mamlakatda tadbirkorlarning sal kam 50% oxirgi uch yilda faoliyatini boshlagan.¹ Ularning soni oshib borar ekan shunga yarasha umri ham uzoq va samarali bo‘lishini ta’minlash nafaqat hukumat balki ilmiy tadqiqotchilar va keng jamoatchilikka ko‘p vazifa va majburiyatlarni yuklaydi.

Tadqiqot maqsadi: Korxonalar o‘z turli qonunlari, korxonalar statistikasi, faoliyati, boshqaruv tizimini tahlil qilish, “Just in time” modelini o‘rganish va uni amalda joriy etish bo‘yicha tavsiyalar berish.

Tadqiqot ahamiyati: Tadqiqotning ahamiyati shundan iboratki u o‘quvchida bir qancha yangi axborotlarni yetkazadi. Jumladan korxonalar to‘g‘risidagi ba’zi qonunlar, korxonalar haqida so‘ngi statistika va ularning faoliyatini samarali tashkil etish bo‘yicha “Just in time” modeli bo‘yicha bilimlarni oshiradi.

Adabiyotlar tahlili: 1991-yildan buyon yurtimizda ularning faoliyatini o‘rganishga oid ilmiy izlanishlar olib borilgan va ularning faoliyatini takomillashtirishga oid hukumat tomonidan ko‘plab qonun va hujjatlar qabul qilingan. 1991-yil 25-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasidagi korxonalar to‘g‘risida”gi qonuni ularning birinchisi bo‘lsa “Yuqori texnologiyali ishlab chiqarish jarayonini joriy etgan elektrotexnika sanoati korxonalarining ro‘yxatini shakllantirish va yuritish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 10.05.2023 yildagi 194-son qarori, so‘nggi qonunlardan biridir. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasiga ko‘ra 32 yil mobaynida korxonalar va tashkilotlar faoliyatiga oid 733 ta qonun hujjatlari qabul qilingan.

Korxonalar ish-faoliyatini takomillashtirar ekanmiz, bu bo‘yicha hukumatning 2023-yil 1-martda “Davlat ishtirokidagi korxonalarini islohd qilish jarayonlarini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident qarori (PQ-83-son, 01.03.2023 y.)ni ham o‘rganib ketish maqsadga muvofiq. Qarorga ko‘ra, 2023–2025-yillarda islohd qilinadigan va operatsion samaradorligi oshiriladigan davlat ishtirokidagi yirik korxonalar (31 ta) ro‘yxati tasdiqlandi. Mazkur korxonalar ustav kapitalidagi davlat aksiya paketlari (ulushlari) “UzAssets” investitsiya kompaniyasi boshqaruviga beriladi.²

Modelning **nazariy jihatiga** to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, “Just in time” modeliga turli olimlar turli ta’riflar berishgan. Singx va Garg(2014)larga ko‘ra: “Just in time” modeli Yapon kemasozlik va avtomobilsozlik sanoatida vujudga kelgan bo‘lib, bu bozorga o‘z vaqtida, kerakli miqdorda va kerakli sifatda yetkazib berishni taminlash asosida shakllangan”. Vrat(2014 bu modelga oddiy ta’rif berib o‘tgan: “Just in time” modeli korxonalarida faqat kerakli vaqtida va miqdorda inventarlar bo‘lishini ta’minlaydi. 100% ta’minot va 0% inventar bu model maqsadidir”. Zortuin(1992)ga ko‘ra: “JIT minimal chiqindilar va keraksiz xarajatlarni, nol zaxira, texnikalar buzilishini oldini olish, ishlab chiqarish va kutish vaqtining eng kam darajasi”ni belgilaydi. Bularni umumlashtirgan holda modelga quyidagicha ta’rif beramiz. “Just in time” – bu jamoa, ta’minot, ishlab chiqarish va yetkazib berishda eng optimal nuqtaga erishish.

“Just in time” (JIT) modeli – ishlab chiqarish va inventarizatsiyani boshqarish strategiyasi bo‘lib, mahsulot yoki butlovchi qismlarni ishlab chiqarish jarayonida kerak bo‘lganda ishlab chiqarish va yetkazib berish orqali chiqindilarni minimallashtirish va samaradorlikni oshirishga qaratilgan. “Just in time” (JIT) modeli – bu mahsulot yoki xizmatlarni kerak bo‘lganda, ortiqcha inventar yoki chiqindilarsiz yetkazib berishga qaratilgan boshqaruv yondashuvidir. U ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonida materiallar, ma’lumotlar va jarayonlar oqimini optimallashtirishga qaratilgan.

JIT modelida inventarizatsiya darajasi past darajada saqlanadi, materiallar va butlovchi qismlar ishlab chiqarish liniyasiga foydalanish vaqtida yetib boradi. Bu ortiqcha inventarni saqlashga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi, saqlash joyi va inventarni saqlash bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytiradi.

JIT modelida maqsad faqat ishlab chiqarish yoki mijozlar talabi uchun zarur bo‘lgan narsalarni ishlab chiqarish yoki sotib olish orqali inventarni saqlash xarajatlarni minimallashtirishdir. Bu saqlash xarajatlarni kamaytirishga, yetkazib berish vaqtlarini kamaytirishga va umumiy samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

JIT modelining asosiy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

¹ www.stat.uz

² <https://lex.uz/search/all?searchtitle=korxonalar>

1. Chiqindilarni yo'q qilish: JIT ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha inventar, ortiqcha ishlab chiqarish, kutish vaqtlari, keraksiz tashish, nuqsonlar va keraksiz qayta ishlash bosqichlari kabi chiqindilarning barcha shakllarini aniqlash va yo'q qilishga qaratilgan.

2. Doimiy takomillashtirish: JIT modeli faoliyatning barcha sohalari doimiy takomillashtirishga urg'u beradi. Bu doimiy ravishda samaradorlik, sifat va samaradorlikni oshirish yo'llarini aniqlash va amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

3. Yetkazib beruvchilar bilan hamkorlik: JIT modeli asosan yetkazib beruvchilar bilan mustahkam hamkorlikka tayanadi. Yetkazib beruvchilar yuqori sifatli materiallarni oz miqdorda yetkazib berishlari va ularni ishlab chiqarish vaqtida yetkazib berishlari kutiladi. JIT modelida kerak bo'lganda materiallar va butlovchi qismlarni o'z vaqtida yetkazib berishni ta'minlash uchun yetkazib beruvchilar bilan yaqin hamkorlik zarur.

4. Moslashuvchanlik: ishlab chiqarish darajasini tezda sozlash va mijozlar talabidagi o'zgarishlarga javob berish qobiliyati JIT modelida juda muhimdir. Bu tashkilot ichida ham, tashqi hamkorlar bilan ham samarali muloqotni talab qiladi.

5. Talabga asoslangan: ishlab chiqarish prognoz qilingan talabga emas, balki haqiqiy mijozlar talabiga asoslanadi. Bu ortiqcha ishlab chiqarishning oldini olishga yordam beradi va ortiqcha inventarizatsiya xavfini kamaytiradi.

6. Uzlaksiz oqim: ishlab chiqarish jarayonlari materiallarning silliq va uzlaksiz oqimini ta'minlash, to'siqlar va kechikishlarni minimallashtirish uchun mo'ljallangan.

7. Pull tizimi: Materiallar va komponentlar ishlab chiqarishga faqat quyi oqim jarayonlari yoki mijozlar tomonidan ma'lum talab yoki buyurtma mavjud bo'lganda tortiladi. Bu ortiqcha inventar to'planishining oldini olishga yordam beradi.

8. Sifat nazorati: Chiqindilarni va samarasizlikni bartaraf etishga qaratilgan e'tibor butun ishlab chiqarish jarayonida yuqori sifat standartlarini saqlash, nuqsonlarni kamaytirish, qayta ishlash va hurdalarni kamaytirishni o'z ichiga oladi.

JIT modelini joriy etishning afzalliklari quyidagilardan iborat: inventarizatsiya xarajatlarini kamaytirish, pul oqimini yaxshilash, mijozlarning o'zgaruvchan talablariga javob berishda moslashuvchanlikni oshirish, yetkazib berish vaqtlarini qisqartirish, sifat nazoratini yaxshilash va umumiy xarajatlarni tejash. Biroq, JITni amalga oshirish yetkazib beruvchilar, ishlab chiqarish guruhlar, logistika provayderlari va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasida puxta rejalashtirish va muvofiqlashtirishni talab qiladi. Shuningdek, u barcha ishtirokchilar o'rtasida o'z vaqtida ma'lumot almashishni ta'minlash uchun ishonchli aloqa tizimlarini talab qiladi.

Umuman olganda, JIT modeli iste'molchilar talablarini samarali qondirish va chiqindilarni minimallashtirish orqali operatsion samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirish vositasi sifatida turli sohalarda keng qo'llanilgan. JIT boshqaruv modeli kerak bo'lganda mijozlar talabini aniq qondirish va materiallar va ma'lumotlarning sinxron oqimi orqali chiqindilarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish orqali operatsiyalarni tartibga solishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari: O'zbekistondagi holatni o'rganadigan bo'lsak, yurtimizda korxonalar va tashkilotlarda aniq bir modeldan foydalanish holatlari biz kuzatgan korxonalarda mavjud emas. Quyida soliq jadvalidan so'ng "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" hamda "Qizilqumsement" AJ haqida qisqagina tahlillar keltirganmiz. Bugungi kunda yurtimizda 600 mingga yaqin turli darajadagi korxonalar faoliyat olib borar ekan. Quyidagi rasmda O'zbekistonda eng ko'p soliq to'lovchilar, yirik korxonalar ekanligi haqida ma'lumot keltiriladi³.

1-jadval

2022-yilda yirik soliq to'lovchilarning davlat budjetining soliq tushumlaridagi ulushi quyidagicha:
1. "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" AJ (16,3 foiz);
2. "Olmaliq kon-metallurgiya kombinati" AJ (8,6 foiz);
3. "O'zbekneftgaz" AJ (2,2 foiz);
4. "O'ztransgaz" AJ (1,4 foiz);
5. "Hududgazta'minot" AJ (1,2 foiz);
6. "Uzbat" AJ (1,1 foiz);
7. "UzAvto Motors" AJ (0,7 foiz);
8. "Buxoro neftni qayta ishlash zavodi" MChJ (0,6 foiz);
9. "Uz-Kor Gas Chemical" MChJ (0,5 foiz);
10. "O'zbekiston metallurgiya kombinati" AJ (0,5 foiz).

Yuqori jadvaldan ko'rinib turibdiki, Navoiy kon-metallurgiya kombinati (NKMK) O'zbekistondagi eng yirik korxonalar hisoblanadi. 2022-yilda davlat byudjetini 230 trln so'm atrofida bo'lganini hisobga olsak, bu korxonalar o'rtacha 37,49 trln so'm soliq to'lagan. AQSH dollarida bu o'rtacha 3 mlrd dollardan oshadi. Bu korxonada 19000 dan oshiq ishchi-xodimlar faoliyat olib borishmoqda⁴. NKMK da boshqaruv shakli chiziqli-funksional shaklda amalga oshiradi. Bu boshqaruv shaklida har bir bo'g'in yuqori boshqaruv bo'g'ini bilan alohida uzviy bog'langan. Bu boshqaruv shakli qachonki tashkilotdagi ishchi-xodimlar soni 6000 dan oshsa samaradorlik ko'rsatkichi yuqori bo'lishi olimlar tomonidan ko'rsatib o'tilgan. NKMK da "Just in time" modeli ishlab chiqarish haqida hali o'rganishlar olib borilmagan, lekin umumiy holatda undan korxonalar faoliyatida ko'p nuqtalarda foydalanish mumkin va bu holat amaliyotda ham oz bo'lsada mavjud. Korxonalar yirik turli metallar ishlab chiqaruvchi va ularga ishlov beruvchi ekanligini hisobga olsak, boshqaruv tizimida, ta'minotda, logistika tizimida qo'llash, albatta, natija beradi. Korxonalar olib borilgan ba'zi kuzatishlarim natijasida shunga guvoh bo'ldimki korxonalar ishlab chiqarish kuchlari ancha eskirgan, Sobiq Sovet davlati uskunalaridan iborat. Bu kuzatish 1-GMZ da olib borilgan. Ular haqidagi fakt va ma'lumotlarni olishning iloji bo'lmadi. "Just in time" modelini qo'llash ishlab chiqarish uskunalarini ham vaqtida yangilab turishga e'tibor beradi. Xodimlar malakasi, tajribasi bu borada bajarilayotgan ishlar haqida internet sahifalarida ma'lumotlar berilmagan.

Navoiydagi yana bir korxonalar "Qizilqumsement" AJ ham yirik ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi. Bu korxonalar ham O'rta Osiyo bo'yicha eng yirik sement ishlab chiqaruvchi korxonalar hisoblanadi. Bugungi kunda korxonalar 4 ta sement ishlab chiqarish pechlar majmuasi, ohak sexi va beton plita ishlab chiqarish bo'limlaridan iborat. Korxonalar o'zining 50 yillik tarixi davomida bir qancha boshqaruv va tuzilmalarda o'zgarishlarni boshdan kechirgan. Misol uchun 2000-yillardan 2016-yillargacha 4 ta pech 4 ta alohida bo'lim sifatida bo'lingan. Shunda korxonalar ishlab chiqarishdagi unumdorlik oshishi hisobiga bankrotlik holatidan chiqib ketadi. Ishchi-xodimlar oylik maoshi ham qisqa muddat ichida bir necha barobar oshiriladi. 2019-yilga kelib korxonalar 100% xususiy lashtiriladi. Korxonada 2017-yildan yangi zamonaviy pech qurilishi boshlanadi. Bugungi kunga kelib bu yangi qurilgan pech korxonada ishlab chiqarish ko'lamini 40%ga oshirgan. Lekin turli tashkiliy va texnik masalalar tufayli bu yangi pechkani ishga tushirish bir yilga cho'zilib ketdi va ko'p xarajat talab qildi. Korxonalar logistika tizimida ancha muammolar mavjud. Odatda omborxonalarda bir-necha ming tonnadan ortiq sement mavjud bo'ladi. Bu juda katta xarajat va ishchi kuchini talab etadi. Logistikani rivojlantirish, iste'molchilarga tovarni "Just in time" va buyurtma asosida yetkazib berish ustida ishlash, "Just in time" modelini o'rganib uni amaliyotda tatbiq etish bu muammolarni to'liq bartaraf etmasada, vaziyatni ancha yumshatishga xizmat qilishiga ishonamiz.

2-jadval.

³ «Fuqarolar uchun budjet: 2022 yil ijrosi» axborot nashri. 2023.

⁴ <https://www.ngmk.uz/uploads/photo/about-ngmk/infos/2021%20GRI%20rus.pdf>

Xodimlar malakasini oshirishda xarajatlar I 2023-yil chorak yilning(ming summa)⁵

Yo'q. p/p	Nomi	Prognoz	Fakt	ishlash	
				+,-	%
	Ishchilarning malakasini ishdan to'xtatmasdan oshirish	30 000	83 606	53 606	278,7
	ishlab chiqarishdan farq bilan ishchilarning malakasini oshirish	35 000	31 832	-3 168	90.9
	Ishdan uzilishsiz muhandislarning malakasini oshirish	15 000	2 623	-12 377	17.5
	ishlab chiqarishdan farq bilan muhandislar malakasini oshirish	30 000	5 615	-23 385	18.7
	Malaka oshirishda murabbiylik	1 000	0	- 1 000	0
	amaliyot boshqaruvi talabalar Universitetlar va o'rta ta'lim muassasalari	1 000	0	-1 000	0
	texnik adabiyotlar sotib olish	750	751	1	100.2
	Ishchilar va muhandislarni ustaxonalarda ichki tayyorlash va ishlab chiqarish amaliyotlar (PTK, KCN)	2000		-2 000	0
	JAMI	114 750	124 427		108.4

Yuqorida biz asosan kadrlarni malakasi va saviyasini oshirishda qilingan ishlar ko'rib chiqdik. Reja bajarilgan bo'lsada, bu faqat ishlab chiqarishda ishchilarning malakasini ishini to'xtatmasdan oshirishdagi yuqori natija evaziga erishilgan. Universitetlar bilan hamkorlik yo'q. Muhandislar malakasini oshirish yaxshi holatda emas. Ichki ustaxonalarda amaliyotlar tashkil etilmaydi. Hali rejada boshqa mahalliy va xorijiy korxonalar bilan ilmiy va kadrlar borasida hech qanday ma'lumot uchramaydi. JIT modelida esa xodimlar bila ishlash nafaqat ularga yaxshi ish sharoiti yaratish, balki ularning bilim va ko'nikmalarini oshirish ham naqadar muhimligi ko'rsatib o'tilgan.

"Just in time" modelining MDH davlatlari tajribasida qo'llanishi tajribalarini o'rganadigan bo'lsak quyidagilarni misol keltirishimiz mumkin: "Just in time" tizimidan allaqachon foydalanayotgan kompaniyalardan biri KAMAZ zavodidir. Kompaniyaning ushbu yo'nalishdagi birinchi qadami: "O'zaro almashinadigan kuzovlardan foydalanish orqali ombor va transport tashishni optimallashtirish". Ushbu yangilanishni qo'llash ichki yuk tashishni 5-6 barobar tezlashtirish imkonini berdi.

Xodimlarni yollashda ham "Just in time" tamoyillari qo'llaniladi. Bu usul doimiy ishchilarning katta qismini saqlash o'rniga, vaqtinchalik ishchi-xodimlarni aynan kerak bo'lganda yollaydigan korxonalar uchun samarali. Bunday holatga misol qilib, ish hajmining mavsumiy o'sishini keltirish mumkin. Bunday vaziyatlarda "Just in time" tushunchasidan foydalanish korxonalar resurslarini jiddiy ravishda tejaydi.

Yana shuni aytish mumkinki, JIT kontsepsiyasi uni ishlab chiqarishga tatbiq etishda afzalliklarni nazarda tutadi. Bu imtiyozlarga quyidagilar kiradi: xarajatlarni tejash, yetkazib berish muddatini qisqartirish, tezroq materiallarga ega bo'lish, uzoq muddatli rejalashtirish.

JIT tizimini joriy etish ijobiy ta'sir ko'rsatgan Rossiya kompaniyalariga misollar:

1. Moskvadagi "ABK" o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish do'konlari tarmog'i JIT tizimidan foydalangan holda tovarlarni yetkazib berdi. Bu o'z navbatida, chakana savdo maydonlarining hajmini sezilarli darajada oshirish, tovarlarning ko'pligidan qochish imkonini berdi.

2. Ulyanovsk zavodi JIT tizimini ishlab chiqarishga joriy qilishda vaqtni tejashni 20% gacha oshirdi.

3. "JIT" tizimi bo'yicha ishlab chiqarishni yangilangan Ural mashinasozlik zavodi. Mehnat unumdorligi oshdi, mashinalar sifati sezilarli darajada yaxshilandi.

4. Pavlovsk avtobus zavodi ushbu tizimning joriy etilishi bilan yil davomida savdo hajmini 40 foizga oshirdi.

5. "Zavoljskiy motor zavodi" OAJ mahsulot sifatini oshirdi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirdi.⁶

Agar butun kompaniya bo'ylab "Just in time" ishlab chiqarish tizimi mavjud bo'lsa, moddiy zaxiralari kerak bo'lmaydi. Ularni butunlay yo'q qilish mumkin, bu esa zaxiralarni va saqlash joylarini tugatishga olib keladi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, materiallar zaxiralari xarajatlar tashuvchisi, "muzlatilgan pul" rolini o'ynaydi. Tovar-moddiy

zaxiralarni saqlash xarajatlari kamayadi va natijada ishlab chiqarish xarajatlari hajmi kamayadi. Natijada kapital aylanmasi oshadi.

Xalqaro tajribaga keladigan bo'lsak: 1970-yillarda yapon kompaniyalari: Honda, Yamaha, Suzuki va Kawasaki, taniqli Amerikaning Harley-Davidson motosikl kompaniyasi bilan raqobatga duch kelgan. Ushbu sohada ilgari barqaror bo'lgan kompaniyalarning aksariyati inqirozga uchragan. To'rt yapon kompaniyasi o'z motosikllarini dunyoning deyarli istalgan mamlakatiga raqobatchilardan yuqori sifat va arzon narxlarda jo'natish imkoniyatiga ega bo'ldi. 1978-yilda Harley-Davidson sudda yapon kompaniyalari motosikllarni demping narxlarida sotayotganini isbotlashga harakat qildi, ya'ni ularning narxidan past. Ammo sud majlislarida yapon kompaniyalarining operatsion xarajatlari Harley-Davidsonnikidan 30 foizga past ekanligi ma'lum bo'ldi. Bunday holatning asosiy sabablaridan biri ularning JIT ish rejimidan foydalanishi edi. Shunday qilib, 1982-yilda Xarli-Devidson JITga o'xshash "zarur bo'lganda materiallar" dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishni boshladi. Kompaniya avvaliga qiyinchilikka duch keldi, ammo 5 yil ichida u almashtirish vaqtini 75% ga, kafolat va chiqindi xarajatlarni 60% ga qisqartirdi va tugallanmagan ishlab chiqarishdagi xarajatlarni 22 million dollarga qisqartirdi. Xuddi shu davrda korxonaning mehnat unumdorligi 30 foizga oshdi va kompaniya hozirda bozorda yaxshi natijalarga erishmoqda.

JITni amalga oshirgan ba'zi tashkilotlar inventarning 90% ga qisqarishini boshdan kechirdi, ish bajariladigan hududlar – 40% gacha, ta'minot xarajatlari – 15% gacha qisqardi. JIT ning afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Materiallar va tugallanmagan ishlarning inventarizatsiyasini kamaytirish;
2. Inventarizatsiya muddatini qisqartirish;
3. Ishlab chiqarish vaqtini qisqartirish;
4. Hosildorlikni oshirish;
5. Yuqori yuk bilan jihozlardan foydalanish;
6. Chiqindilarni kamaytirish;
7. Xodimlarning ishga mas'uliyatli munosabati;
8. Yetkazib beruvchilar bilan aloqalarni yaxshilash;
9. Ish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni konstruktiv hal qilish odatining paydo bo'lishi.⁷

"Just in time"da ham ma'lum bir muammolar bor. Muvaffaqiyatsiz ishlaydigan bunday ta'minot zanjirini tashkil qilish juda qiyin. Axir, ma'lum bo'lishicha, Just in time yetkazib berishdan foydalanganda kompaniya o'z yetkazib beruvchisiga qaram bo'la boshlaydi. Uning tarafida qandaydir kutilmagan muammolar yuzaga kelsa, kompaniya ham zarar ko'radi. Siz hatto mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki sotishni vaqtincha to'xtatib qo'yishingiz mumkin. Nihoyat, transport xarajatlari narxini ko'tarish har qanday muayyan vaziyat uchun "Just-in-time" tizimi samarasiz bo'lishiga olib kelishi mumkin.

1. Moslashuvchanlikning yo'qligi: o'z vaqtida (JIT) boshqaruv modeli ko'p jihatdan talabni aniq prognozlash va silliq ta'minot zanjiriga tayanadi. Biroq, talabning kutilmagan o'zgarishi yoki ta'minot

⁵ Отчет о деятельности АО «Организмент» за I квартал 2023 года

⁶ <http://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34163>

⁷ Sergeev V.I. Korporativ logistika. Professionalarning savollariga 300 ta javob - M.: INFRA-M, 2005. - 976 b

zanjiridagi uzilishlar muammolarga olib kelishi mumkin. Misol uchun, agar yetkazib beruvchi to'satdan kechikishlar yoki sifat muammolariga duch kelsa, bu ishlab chiqarishning kechikishiga olib kelishi va oxir-oqibat mijozlar ehtiyojini qondirishga ta'sir qilishi mumkin.

2. Zaxiralarni yo'qotish xavfining ortishi: JIT boshqaruvi inventarizatsiya darajasini minimallashtirish va ta'minot zanjirini saqlashga qaratilgan. Bu xarajatlarni kamaytirishga yordam berishi bilan birga, zaxiralar tugashi xavfini ham oshiradi. Agar talab prognoz qilingan darajadan oshsa yoki ta'minot zanjirida kutilmagan uzilishlar bo'lsa, mijozlar buyurtmalarini qondirish uchun yetarli inventar bo'lmasligi mumkin.

3. Yetkazib beruvchilarga qaramlik: JIT boshqaruvi yetkazib beruvchilar bilan yaqin muvofiqlashtirish va hamkorlikni talab qiladi. Bu xomashyo yoki butlovchi qismlarni o'z vaqtida yetkazib berish uchun cheklangan miqdordagi yetkazib beruvchilarga katta tayanishni anglatadi. Agar bitta yetkazib beruvchi kutilgandek yetkazib bermasa, bu butun ishlab chiqarish jarayonida to'liq ta'sir ko'rsatishi mumkin.

4. Qimmatbaho sozlash va muvofiqlashtirish: JIT tizimini joriy qilish texnologiyaga, o'qitishga va tashkilot ichidagi turli bo'limlar o'rtasidagi muvofiqlashtirishga katta miqdorda investitsiyalarni talab qiladi. Bundan tashqari, uzluksiz ishlashni ta'minlash uchun doimiy monitoring va sozlashni talab qiladi. Bu xarajatlarni kichikroq kompaniyalar yoki cheklangan resurslarga ega bo'lganlar uchun taqiqlangan bo'lishi mumkin.

5. Noaniqliklarga qarshi cheklangan bufer: JIT modeli hech qanday katta uzilishlar yoki noaniqliklarsiz hamma narsa muammosiz ishlashini taxmin qiladi. Biroq, tabiiy ofatlar, ish tashlashlar yoki siyosiy beqarorlik kabi real vaziyatlar ta'minot zanjirini buzishi va JIT boshqaruviga tayanadigan kompaniyalar uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

6. Sifatni nazorat qilish muammolari: JIT boshqaruvi ishlab chiqarish jarayonlarining silliq kechishini ta'minlash uchun yuqori sifatli materiallarni kerakli vaqtda yetkazib beruvchilarga tayanadi. Biroq, har qanday nuqsonli materiallar kompaniya tomonidan qabul qilinsa, bu ishlab chiqarishning kechikishiga yoki mahsulot sifatining buzilishiga olib kelishi mumkin.

7. Chidamlilikning yo'qligi: JIT boshqaruvi inventar darajasini minimallashtirish va jarayonlarni soddalashtirish orqali samaradorlik va xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan. Biroq, bu nozik yondashuv xato yoki kutilmagan hodisalar uchun kam joy qoldiradi. JIT-dan foydalanadigan kompaniyalar tezda moslashish va buzilishlardan xalos bo'lish uchun kurash olib borishlari mumkin, chunki ularda katta zaxiralarni saqlash bilan birga keladigan bufer zaxiralari va moslashuvchanlik yo'q.

8. Tashish xarajatlarning oshishi: JIT boshqaruvi ko'pincha past inventar darajasini saqlab qolish uchun yetkazib beruvchilardan tez-tez, kichik yetkazib berishni o'z ichiga oladi. Bu yuk tashish hajmining

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mugak T.A., Terexin I.A. Milliy korxonalarda davqat konsepsiyasini qo'llash // Zamonaviy tabiatshunoslik yutuqlari. - 2014. - No 7. - B. 141-143; URL: <http://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34163> (kirish sanasi: 26.12.2019). "Tabiiy tarix akademiyasi" nashriyoti.
2. Burakov V.I. Ishlab chiqarish, tijorat va tashqi iqtisodiy faoliyatda logistika texnologiyalarini rivojlantirish istiqbollari // Irkutsk Davlat Iqtisodiyot Akademiyasining "Izvestiya" elektron ilmiy jurnali. № 3. 2012 yil.
3. Logistika: darslik / Ed. B.A. Anikina. – M.: INFRA-M, 1999. – 327 b.
4. Sergeev V.I. Korporativ logistika. Professionallarning savollariga 300 ta javob - M.: INFRA-M, 2005. - 976 b.
11. "tajribasi" Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari jurnali, Toshkent, 320 bet 19.10.2023.

kichikligi va tez-tez jo'natilishi tufayli transport xarajatlarning oshishiga olib kelishi mumkin.

9. Mavsumiylikni boshqarishdagi qiyinchilik: mavsumiy talab o'zgaruvchan tarmoqlar uchun JIT tizimini joriy qilish qiyin bo'lishi mumkin. Bu eng yuqori davrlarda to'g'ri miqdorda inventar mavjudligini ta'minlash uchun aniq prognozlashni talab qiladi, shu bilan birga sekin davrlarda ortiqcha inventarizatsiyaning oldini oladi.

10. Mijozlarning noroziligi ehtimoli: Agar JIT boshqaruvidan foydalanadigan kompaniya yuqorida aytib o'tilgan muammolar tufayli mijozlar talabini qondira olmasa, bu mijozlarning noroziligiga olib kelishi va biznesni yo'qotishi yoki kompaniya obro'siga putur yetkazishi mumkin.

Xulosa va takliflar Tadqiqot davomida biz O'zbekistonda 2ta korxonani, MDH doirasi 2-3 ta korxonani va xalqaro tajriba doirasida Yaponiyaning bir qancha korxonalarini o'rganidik. Shu bilan birga "Just in time" modeli, va uning yuqoridagi korxonalarining ba'zilarida qo'llanishi haqida tahlil va natijalarni o'rganidik. Xulosa o'mida shuni aytishimiz mumkinki O'zbekiston sharoitida bu model hali amaliyotga tadqiq etilmagan. Ba'zi bo'g'inlarda uchrab tursada, bu model bilan bog'liq emas. Modelda afzalliklar ko'pligi qatorida ba'zi kamchiliklarni ham ko'rib o'tdik. Bu tahlillarni umumiy ko'rib chiqqan holda quyidagi takliflarni beramiz:

- Barcha korxonalar va tashkilotlar jahon tajribasini va boshqaruv modellari o'rganib chiqishlari va shular asosida turli aniq strategiyalar bilan modellar ishlab chiqishlari kerak. Chunki aniq maqsad bo'lmasa ishlab chiqarishda ham o'sish va rivojlanish bo'lmaydi. Xodimlar malakasi va yashash sharoitiga qiziqmaydi va ular kelajagi bilan hech kim qiziqmaydi.

- O'zbekistonda korxonalarda "Korxonada ishlab chiqarishni optimallashtirish" bo'limlarini tashkil etish kerak. Bu bo'lim Marketing, Ishlab chiqarish, moliya, Rejalashtirish bo'limlari bilan hamkorlikda hech bo'lmasa yiliga bir marta boshqaruv, ishlab chiqarish, ta'minot va logistika faoliyatini optimallashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish vazifalarini yuklatish kerak. Barcha korxonalar va tashkilotlar imkoniyat darajasida o'z ishlab chiqarish yo'nalishlari doirasida xalqaro korxonalar tajribalarini o'rganishlari va buning uchun xodimlar orasida chet tili va uzoq yillik tajriba egalari faol moddiy va ma'naviy rag'batlantirib borilishi maqsadga muvofiq. To'g'ri bir qancha korxonalarda bu ishlar amalga oshayapti, lekin vazirlik korxonalar uchun konsalting vazifasini bajarib ularning faoliyati rivojiga yanada ko'proq hissa qo'shishi maqsadga muvofiq.

- Korxonalarda ishchi xodimlar mehnatining yuqori samaradorlikka olib chiqilishi juda muhim. "Qizilqumsement" AJ da Malaka va tajriba oshirishdagi bir qancha kamchiliklarni inobatga olsak, JIT modeli xodimlarga juda katta e'tibor berib yuqoridagi muammolarni sezilarli kamaytirilishiga ishonamiz.

5. Ishlab chiqarishni boshqarish ensiklopediyasi [Elektron resurs]. – kirish rejimi: <http://www.up-pro.ru/encyclopedia/just-in-time.html>.
6. <https://strpo.ru/uz/sockets-and-switches/byt-vovremya-vo-vsem-just-in-time-jit-sistema-postavok-tochno-v>
7. <https://lex.uz/search/all?searchtitle=korxonalar>
8. «Фукарлар учун бюджет: 2022 йил ижроси» ахборот нашри. 2023.
9. Отчёт о деятельности АО «Qizilqumsement» за I квартал 2023 года
10. Yaxyayev Otabek Yusupovich, "Just in time" xalqaro menejment modeli, o'rganilishi, amaliyoti, rivojlangan davlatlar

К ВОПРОСУ АНАЛИЗА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Давлятшаев Акмал Ашурмаатович,
доцент кафедры "Бухгалтерский учет и аудит",
кандидат экономических наук,
Ферганский политехнический институт, г.Фергана,
E-mail: akmal.davlyatshayev@ferpi.uz
тел.: +99893-484-15-86

MAQOLA HAQIDA	АННОТАЦИЯ
<p>Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil Jurnal soni: 8 Maqola raqami: 21 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.813</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords</p> <p>инвестиции, инвестиционные проекты, виды анализа проектов, экономическая эффективность, региональные программы развития.</p>	<p>В статье обоснованы необходимость проведения анализа инвестиционных проектов, даны основные виды и освещены теоретические и методологические вопросы анализа экономической эффективности инвестиционных проектов в условиях инфляции и риска. Рассмотрены особенности анализа инвестиционных проектов, связанных с региональными программами развития, методы оценки инвестиционных проектов.</p>

Введение. С развитием интеграционных и расширением глобализационных процессов понятие «инвестиция» пополнилось целым рядом новых значений и стало употребляться в различных сферах деятельности, а одно из значений ("долгосрочное вложение капитала в какое-либо предприятие") в силу массовости стало общеупотребительным. Суть инвестирования, с точки зрения инвестора (владельца капитала), заключается в отказе от получения прибыли "сегодня" во имя прибыли "завтра". Операции такого рода аналогичны предоставлению ссуды банком. Понятие «инвестор» толкуется как вкладчик, а «инвестирование» - как помещение, вкладывание капитала. Деятельность инвестора связана с вложением ресурсов в различные виды активов, приобретение которых необходимо для осуществления ее основной деятельности. Для увеличения уровня рентабельности инвестор также может вкладывать временно свободные ресурсы в различные виды активов, приносящих доход, но не участвующих в основной деятельности. Такая деятельность называется инвестиционной.

В своей основе инвестиционный процесс направлен на эффективное вложение денежных средств, имущественных и неимущественных прав в предприятия, объекты недвижимости, станки, оборудование, финансовые инструменты, нефинансовые средства, иного имущества и т.д., что позволяет получать адекватную прибыль или обеспечивать полезные обществу социальные или экологические эффекты. Такие цели обуславливают необходимость анализа основных элементов инвестиционной деятельности, понимания особенностей реализации инвестиционных замыслов, применения на практике ключевых положений теории инвестирования.

Соответственно, для принятия решения о долгосрочном вложении капитала необходимо располагать информацией, в той или иной степени подтверждающей два основополагающих предположения:

- прибыль, полученная в результате данной операции, должна быть достаточно велика, чтобы компенсировать временный отказ от использования средств, а также риск, возникающий в силу неопределенности конечного результата;
- вложенные средства должны быть полностью возмещены.

Следовательно, проблема принятия решения об инвестициях состоит в оценке плана предполагаемого развития событий с точки зрения того, насколько содержание плана и вероятные последствия его осуществления соответствуют ожидаемому результату и исходя из этого, инвестиционным проектом может называться план или программа вложения капитала с целью последующего получения прибыли¹.

Обзор литературы. Роль инвестиций в развитии экономики проявляется в их влиянии на темпы экономического роста, объем производства и занятости населения, в структурных изменениях в развитии отраслей в отдельных регионах и сферах хозяйственной деятельности. Уровень экономического развития во многом определяется физическим объемом инвестиций. По оценкам экспертов, примерно каждые 3% роста инвестиций означают рост ВВП на 1%².

Ряд ученых-экономистов в нашей стране и за рубежом в разной степени провели научно-исследовательскую работу по проблемам интеграционных процессов в мировой экономике, увеличения масштабов глобализации и, как следствие, стимулирования привлечения инвестиций в различные отрасли национальных экономик. Среди зарубежных ученых - Зви Боди, Алекс Кейн, Алан Маркус, К.Р.Макконнелл и С.Л.Брюс, Т.К.Руткаускас³ и А.Ю.Ковалевская, Л.И.Юззович, С.А.Дегтярев, Е.Г.Князева и др.⁴

Из отечественных ученых-экономистов следует отметить исследования А.В.Вахабова, Г.Х.Разикова, Л.Ш.Сабировой, Д.Ю.Хожамкуловой и других⁵.

¹ Алексеева Т.В. Интернет – курс по дисциплине «Проектный анализ», - Москва: 2010, 142 с.

² Инвестиционный анализ: краткий курс лекций для студентов направления подготовки 38.03.02 Менеджмент/ В.В. Кондак, Е.В. Зеленкина // ФГБОУ ВО Саратовский ГАУ. – Саратов, 2016. – 30 с.

³ Зви Боди, Алекс Кейн, Алан Маркус. Принципы инвестиций. Essentials of Investments. — М.: «Вильямс», 2004. - 984 с. - ISBN 978-5-8459-1311-1.

Макконнелл К.Р., Брюс С.Л. Экономика: принципы проблемы и политика. -М.: Республика, 1992. - Т. 2. - С. 388. -ISBN 5-250-01486-0.

Инвестиции и инвестиционная деятельность организаций : учебное пособие/Т.К. Руткаускас [и др.]; под общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Т.К. Руткаускас. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. - 316 с. ISBN 978-5-7996-2636-5.

⁴ Ковалевская А.Ю. Анализ инвестиционных проектов. Учебное пособие. -Иркутск: издательство БГУ, 2018. -118стр.

Юззович Л.И., Дегтярев С.А., Князева Е.Г. Инвестиции. Учебник. - Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та. 2018. - С. 259.

⁵ Вахабов А.В. Разыкова Г.Х. Модернизация экономики. Учебное пособие. - Т.: «QITISOD-MOLLYA», 2014. - 200 с.
Сабирова Л.Ш., Хужамкулов Д.Ю. Инвестиция. Учебное пособие. –Т.: Экономика и финансы, 2019. – 254 с.

Учитывая научные изыскания вышеназванных ученых, сегодня требуется проведение исследований, посвященных изучению инвестиционной деятельности, вопросов ее привлечения и финансирования на уровне регионов. А это, в свою очередь, требует проведения отдельных научных исследований по совершенствованию основ инвестирования в инновационное развитие, высоких темпов развития, которые ставятся перед национальной экономикой.

Методология исследования. Теоретическую основу исследования составили работы отечественных и зарубежных ученых, посвященные проблемам формирования и реализации инвестиционной политики, управления инвестиционными процессами. В процессе исследования использовались методы индукции и дедукции, историчность и логический подход, анализ, сравнение и группировка.

Анализ и обсуждение результатов. По форме и содержанию инвестиционные проекты могут быть самыми разнообразными - от строительства нового предприятия до оценки целесообразности приобретения недвижимого имущества. И во всех случаях присутствует фактор времени между началом инвестирования и моментом, когда проект начинает приносить прибыль.

В восьмой статье Закона Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» от 25 декабря 2019 года отмечено, что «Объектами инвестиционной деятельности являются объекты социальной сферы, предпринимательской, научной и иных видов деятельности, не запрещенных законодательством»⁶.

Это процесс, включающий как собственно инвестирование, так и последующее осуществление иных действий (эксплуатацию созданного предприятия, управление инвестиционным портфелем и т.п.) с целью получения от инвестиций прибыли или иного положительного (социального или экологического) эффекта.

Взаимосвязь этих элементов отражает рисунок 1.

Чтобы любое имущество (в том числе и деньги), а также имущественные или иные права стали инвестициями, необходимо, чтобы владелец или пользователь этого имущества (прав) вложил его в какой-либо объект с целью достижения полезного эффекта, т.е. осуществил инвестиционную деятельность.

Существующие в настоящее время подходы к определению понятий инвестиций и инвестирования можно условно разделить на два направления: теоретические (макроэкономические) и «общепринятые» (микроэкономические). Так, в монографии по рыночной экономике Э.Дж.Долана и Д.Е.Линдсея инвестиции на макроуровне определяются как «увеличение объема капитала, функционирующего в экономической системе, т.е. увеличение предложения производительных ресурсов, осуществляемое людьми»⁷. В учебнике К.Макконнелла и С.Брю «Экономика» инвестиции характеризуются как «затраты на производство и накопление средств производства и увеличение материальных запасов» [12].

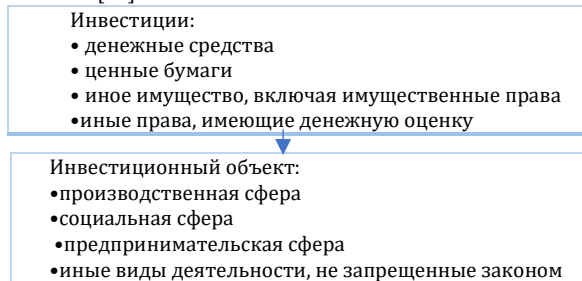

Рисунок 1. Взаимосвязь элементов инвестирования.

Иными словами, в макроэкономике под инвестированием надо понимать только реальное инвестирование, т.е.

приобретение новых капитальных товаров (станков, машин, зданий, оборудования и т.п.). Лишь эти затраты учитываются как инвестиционные расходы при подсчете валового внутреннего продукта и являются составной частью совокупного спроса. Что же касается затрат на приобретение, положим, ценных бумаг, то это относится к финансовому инвестированию и считается формой сбережения, а не инвестирования (в его теоретическом, экономическом смысле). Фактически макроэкономический подход сужает понятие инвестирования до производственного (реального) инвестирования. При такой трактовке вложение капитала в ценные бумаги, в банковские депозиты уже нельзя отнести к категории «инвестиции», так как не происходит увеличения производительных ресурсов общества.

В «общепринятом» (микроэкономическом) смысле инвестиции — это денежные средства, ценные бумаги, имущество, имущественные и неимущественные права, вкладываемые в любые инвестиционные объекты с целью получения в будущем прибыли (дохода) или иного полезного эффекта,

т.е. термин «инвестиции» в общепринятом смысле включает затраты не только на прирост реальных средств, но и на вложения в иные инвестиционные объекты (прежде всего, ценные бумаги).

Обобщая представленные выше подходы к определению понятия инвестиции, можно выделить следующие признаки инвестиций, являющиеся наиболее существенными:

-потенциальная способность инвестиций приносить доход;

-процесс инвестирования, как правило, связан с преобразованием части накопленного капитала в альтернативные виды активов экономического субъекта (предприятия);

-целенаправленный характер вложения инвестиций в разнообразные материальные и (или) нематериальные объекты (инструменты);

-наличие срока вложения инвестиций (этот срок индивидуален для различных форм вложения средств);

-наличие риска вложения капитала, означающее, что достижение целей инвестирования носит вероятностный характер.

При анализе инвестиционного процесса необходимо отличать два во многом схожих понятия — потребление и инвестирование. Конечно, первое отличие кажется очевидным — это цели произведенных затрат: при потреблении цель всегда одна — получение потребительской полезности. Целью же инвестирования, как правило, является прибыль.

Главное отличие потребления и инвестирования состоит в том, что при инвестировании всегда имеется промежуток времени — холдинговый период между моментом t_0 вложения средств в какой-то объект и моментом t_1 получения полезного эффекта. При потреблении эти два момента совпадают⁸.

Следовательно, в самом общем смысле под инвестированием можно понимать процесс вложения инвестиций сегодня ради получения прибыли по окончании холдингового периода. Иными словами, принимая решение о вложении инвестиций, инвестор фактически отказывается от текущего потребления инвестируемых средств, чтобы в конце холдингового (инвестиционного) периода получить определенный положительный эффект. Природа инвестиций с точки зрения экономики состоит в нахождении наиболее оптимального варианта взаимоотношений, возникающих между участниками инвестиционного процесса по поводу формирования и использования инвестиционных ресурсов в целях расширения и совершенствования производства. Инвестиции выполняют ряд важных функций, без которых невозможно развитие экономики, представляют собой долгосрочное вложение частного или государственного

⁶ Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» от 25 декабря 2019 года., Ташкент: №ЗРУ-598.

⁷ Долан Э. Дж., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель. СПб.: Экономика, 1992. С. 13.

⁸ Инвестиции : учебник для бакалавров / В. М. Аскинадзи, В. Ф. Максимова. -М.: Издательство Юрайт, 2019. — 422 с. — (Серия : Бакалавр. Базовый курс). ISBN 978-5-9916-3431-1.

капитала в различные отрасли национальной или зарубежной экономики с целью получения прибыли (дохода).

На региональном уровне инвестиции являются основой для осуществления политики расширенного воспроизводства, ускорения научно-технического прогресса, улучшения качества и обеспечения конкурентоспособности отечественной продукции, структурной перестройки экономики региона и сбалансированного развития всех ее отраслей, создания необходимой сырьевой базы промышленности. Они необходимы для обеспечения нормального функционирования предприятий, стабильного финансового состояния и максимизации прибыли хозяйствующих субъектов. Без инвестиций невозможны: обеспечение конкурентоспособности выпускаемых товаров и оказываемых услуг, преодоление последствий морального и физического износа основных фондов, приобретение ценных бумаг и вложение средств в активы других предприятий, осуществление природоохранных мероприятий.

Инвестиции на региональном уровне являются основой для:

- осуществления политики социально-экономического развития регионов;
- ускорения научно-технического прогресса, улучшения качества и обеспечения конкурентоспособности региональной продукции;
- структурной перестройки производства и сбалансированного развития отраслевой инфраструктуры регионов;
- создания необходимой производственной структуры региона;
- решения социальных проблем;
- смягчения или уменьшения проблем, связанных с безработицей;
- охраны природной среды и решения многих других проблем.

Инвесторы самостоятельно определяют объемы и направления капитальных вложений, осуществляют контроль целевого использования средств.

Развития рыночных взаимоотношений заставляет представителей различных бизнес уровней искать источники финансирования инвестиций и наиболее эффективные способы их использования. В этих условиях первоочередной задачей для сторон, принимающих инвестиции и в первую очередь для региональных органов управления, является проведение отбора инвестиционных проектов для реализации, которые осуществляются на основе оценки экономической эффективности инвестиций. По результатам этого отбора формируются инвестиционные программы и производится ранжирование проектов по степени значимости и очередности реализации исходя из разработанных экономических программ развития регионов. Это приобретает особенно важную роль для регионов, где уровень развития производственной, социальной и других структур существенно различаются. Следовательно, от грамотно и качественно проведенного инвестиционного анализа зависит качество инвестиционных решений и обоснованность направлений вложения инвестиций⁹.

Анализ инвестиционных проектов позволяет сравнивать возможные варианты направления инвестиций в технические, технологические, организационные и другие мероприятия, разработанные в каждом конкретном проекте для каждого региона отдельно.

По предметно-содержательной структуре и по характеру деятельности региональные инвестиционные проекты подразделяются на проекты, связанные с модернизацией и обновлением производственного аппарата, а также на проекты системного обновления предприятий региона. Кроме того, инвестиционные проекты подразделяются по уровню решения, по характеру целей, по периоду инвестиций и по результатам инвестиций (таблица 1).

Таблица 1

Виды инвестиционных проектов

Уровень решения	Характер целей проекта	Период реализации	Результаты инвестиций
-государственные -отраслевые -региональные -отдельного предприятия	-конечные -промежуточные	-краткосрочные -долгосрочные	-новый продукт -новый метод производства -новый рынок -новый источник сырья -новая структура управления

Для эффективного осуществления региональных программ экономического развития особенно важным является принятие ответственных стратегических решений по инвестиционным проектам на основе тщательного профессионального анализа всей совокупности данных, относящихся к рассматриваемым решениям и учитывающие все особенности регионов. Для обоснования проектных решений используется проектный анализ как совокупность методологических средств оценки эффективности проектов на основе сопоставления затрат и результатов. Привлечение проектного анализа в процессе принятия решений об инвестициях необходимо потому, что выбор приходится осуществлять в условиях неопределенности. Процедура и методы такого анализа направлены на выдвижение альтернативных вариантов решения проблемы - проектирования и инвестирования, выявление масштабов неопределенности по каждому из них и их сопоставление по тем или иным критериям эффективности.

Выделяют следующие виды инвестиций:

- реальные (прямые) инвестиции — вложение частного или государственного капитала в развитие материально-технической базы предприятий производственной и непроизводственной сфер.

- финансовые (портфельные) инвестиции — вложение капитала в долгосрочные финансовые активы — паи, акции, облигации и другие ценные бумаги, выпущенные частными компаниями или государством, банковские депозиты.

- интеллектуальные инвестиции — приобретение патентов, лицензий, ноу-хау, ведение научных разработок, подготовка специалистов на курсах, передача опыта.

Несмотря на разнообразие проектов, их анализ обычно следует некоторой общей схеме и проходит следующие стадии:

1. Предварительный анализ;
2. Технико-экономическое обоснование с схемой финансирования;
3. Текущая оценка эффективности проекта.

Предварительный анализ проекта производится на основе выбранных показателей. Для этой цели обычно используют следующую экспертную систему:

первый шаг - определение факторов, которые в значительной степени могут повлиять на успешность выполнения проекта.

второй шаг - факторы располагаются в порядке убывания приоритетности.

третий шаг - оценка ранга каждого из перечисленных факторов. Сумма рангов всех факторов должна быть равна единице.

⁹ Daviyatshayev A.A. O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiya risklarini boshqarish samaradorligini oshirish. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. - 2023. - №3 (3). ISSN: 2181-1342 (Online) <https://scienceproblems.uz>. -78-87 b.

четвертый шаг – проекты или варианты одного проекта необходимо оценить по каждому из факторов (критериев) оценки. В данном шаге можно принять максимальный балл по любому из факторов для проекта равным 100, минимальный – 0.

пятый шаг – экспертная оценка влияния каждого фактора получается путем перемножения веса каждого фактора на оценку данного фактора для каждого варианта. Интегральная экспертная оценка приоритетности вариантов проекта определяется как сумма всех баллов.

Если проект достоин дальнейшего рассмотрения, можно перейти к следующей стадии, которая включает специальные разделы, оценивающие техническую, финансовую, экономическую, коммерческую, социальную, экологическую, анализ рисков и институциональную выполнимость проекта.

Для принятия решения об осуществлении проекта необходимо рассмотреть все его аспекты на протяжении всего жизненного цикла проекта.

Общая оценка инвестиционного проекта заключается в предоставлении всей информации о проекте, позволяющей лицу, принимающему решение, сделать заключение о целесообразности осуществления инвестиций. Существуют две критериев оценки. Кратко их можно обозначить как "финансовая состоятельность" и "эффективность".

Оба они взаимно дополняют друг друга. В первом случае анализируется ликвидность (платежеспособность) проекта в ходе его реализации. Во втором - акцент ставится на потенциальной способности проекта сохранить покупательную ценность вложенных средств и обеспечить достаточный темп их прироста.

Анализ инвестиционной деятельности на региональном уровне является значимой составляющей как для потенциальных инвесторов, так и для региональных властей. Управление, если быть более точным, совместное управление инвестиционной деятельностью должно обеспечить решение следующих задач:

1. Обеспечение высоких темпов регионального экономического развития за счет эффективной инвестиционной деятельности. Эта задача должна решаться в соответствии с разработанными региональными программами развития.

2. Обеспечить решение поставленных задач как для инвестора (максимизацию прибыли, расширение производства и другие) так и для регионов (привлечения новых технологий и выпуск экспортноориентированной продукции, создание новых рабочих мест, налоговые отчисления в местные бюджеты и так далее) от инвестиционной деятельности.

3. Минимизировать риск, связанный с инвестициями.

4. Повысить финансовую устойчивость и платежеспособность инвесторов в процессе осуществления инвестиционной деятельности в рамках региональных программ. Инвестиционная деятельность связана с привлечением финансовых ресурсов в больших размерах и, как правило, на длительный период. Это может привести к снижению платежеспособности инвесторов по текущим

Литература/Adabiyotlar//Reference:

1. Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» от 25 декабря 2019 года, Ташкент: №ЗРУ-598.

2. Алексеева Т.В. Интернет – курс по дисциплине «Проектный анализ», - Москва: 2010, 142 с.

3. Инвестиционный анализ: краткий курс лекций для студентов направления подготовки 38.03.02 Менеджмент/ В.В. Кондак, Е.В. Зеленкина // ФГБОУ ВО Саратовский ГАУ. – Саратов, 2016. – 30 с.

4. Зви Боди, Алекс Кейн, Алан Маркус. Принципы инвестиций. Essentials of Investments. — М.: «Вильямс», 2004. - 984 с. - ISBN 978-5-8459-1311-1.

5. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы проблемы и политика.-М.: Республика, 1992. - Т. 2. - С. 388. - ISBN 5-250-01486-0.

6. Инвестиции и инвестиционная деятельность организаций : учебное пособие/Т.К. Руткаускас [и др.] ; под общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Т.К. Руткаускас.- Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019.- 316 с. ISBN 978-5-7996-2636-5.

хозяйственным операциям, несвоевременному выполнению платежей обязательств перед партнерами, государственным бюджетом и других их видов, т.е. к созданию предпосылок для банкротства. Следовательно, региональным органам управления необходимо при разработке инвестиционных программ территорий, разработать различные организационно-финансовые меры по поддержке инвесторов при различных, в том числе и форс-мажорных обстоятельствах и создать им условие и возможности по использованию различных льгот и преференций, предоставляемых действующими нормативно-правовыми актами.

5. Совместно определять пути ускорения реализации региональных инвестиционных программ.

Для решения вышеуказанных задач инвестиционный менеджмент на региональном уровне должен эффективно реализовать свои функции, основными из которых являются следующие:

– реализация инвестиционной программы должна способствовать ускорению экономического развития региона в целом;

– ускорение реализации инвестиционных программ сокращает сроки использования кредитных ресурсов;

– реализация инвестиционных программ способствует снижению инвестиционных рисков, связанных с неблагоприятным изменением конъюнктуры инвестиционного рынка.

– разработка стратегии формирования инвестиционных ресурсов регионов;

– поиск и оценка инвестиционной привлекательности отдельных реальных проектов и отбор наиболее эффективных из них;

– формирование инвестиционного портфеля и его оценка по критериям доходности, риска и ликвидности;

– планирование и оперативное управление реализацией инвестиционных программ и проектов;

– организация мониторинга реализации инвестиционных программ и проектов.

Одним из важнейших элементов в реализации инвестиционных программ является осуществление функции контроля выполнения инвестиционных проектов, реализуемых инвесторами. Основные принципы построения действительной и эффективной системы контроля включают наличие реальных планов, ясной и определенной системы отчетности, системы анализа фактических показателей и тенденций, эффективной системы реагирования.

Выводы и заключения. В заключении необходимо отметить, что под региональной инвестиционной политикой понимается целенаправленная деятельность государства по обеспечению благоприятных условий для осуществления инвестирования, эффективного использования инвестиционного потенциала регионов в целях подъема экономики и решения задач социально-экономического развития, что позволяет сделать вывод, что многие из них тесно взаимосвязаны и в конечном итоге все они влияют не только на инвестиционную деятельность, но и на состояние экономики страны в целом.

7. Ковалевская А.Ю. Анализ инвестиционных проектов. Учебное пособие.-Иркутск: издательство БГУ, 2018.-118стр.

8. Юзвович Л.И., Дегтярев С.А., Князева Е.Г. Инвестиции. Учебник.- Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та. 2018. - С. 259.

9. Вахабов А.В. Разыкова Г.Х. Модернизация экономики. Учебное пособие. - Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2014. - 200 с.

10. Сабирова Л.Ш., Хужамкулов Д.Ю. Инвестиция. Учебное пособие.- Т.: Экономика и финансы, 2019. - 254 с.

11. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель. СПб.: Экономика, 1992. С. 13.

12. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс. М.: Дело, 1998. С. 388.

13. Инвестиции : учебник для бакалавров / В. М. Аскинадзи, В. Ф. Максимова. -М.: Издательство Юрайт, 2019. — 422 с. — (Серия : Бакалавр. Базовый курс). ISBN 978-5-9916-3431-1.

14. Davlyatshayev A.A. O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiya risklarini boshqarish samaradorligini oshirish. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. -2023. - №3 (3). ISSN: 2181-1342 (Online) <https://scienceproblems.uz>. -78-87 b.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TARBIYALANUVCHILARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYORLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Jumanova Shahnoza Ikromjonovna
Qo'qon universiteti dotsenti, v.b (PhD)
Mullaboyeva Gulbahor
Qo'qon universiteti magistranti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 22
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.814>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Pedagogika, ma'naviy komillik, mashg'ulot, metod, usul, o'yinlar, o'yinga asoslangan ta'lim, individual ta'lim, mahorat, dastur, tarbiyaviy imkoniyat, pedagogik tamoyillar, o'yinga asoslangan ta'lim, individual ta'lim, ijtimoiy va hissiy rivojlanish, savodxonlik va tilni rivojlantirish, ijobiy ta'lim muhiti.

ANNOTATSIYA

Maqolada bolalarni maktabga tayyorlashda erta yoshdagi ta'limning ahamiyati haqida so'z boradi. Maktabgacha ta'lim faqat akademik ko'nikmalarga yo'naltirilmagligi, balki ijtimoiy, hissiy va jismoniy rivojlanishga ham e'tibor qaratish lozim. Shuningdek, ular o'yinga asoslangan ta'lim va bolaga yo'naltirilgan pedagogikaning muhimligini ta'kidlaydilar. Shu asosda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga tayyorlashning bir qancha usul va yo'llari haqida tavsiyalar berib o'tilgan.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim taraqqiyotiga bo'lgan e'tibor yuksak darajada rivojlanayotgan bugungi zamonda, maktabgacha ta'lim sohasida ham tub burilishlar davri yuzaga kelishiga asos bo'ldi. Maktabgacha yosh davri inson tafakkuri shakllanishidagi eng muhim bosqich sifatida olimlar tomonidan aniq dalillarga asoslanib e'tirof qilinganligi bois, ushbu yoshdagi tarbiyalanuvchilarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Xususan, yurtboshimiz Sh. Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: "Aslida, farzandlarimiz tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining jamiyatimiz hayotidagi o'rni va ahamiyatini hech narsa bilan o'lchab bo'lmaydi. Aynan maktabgacha ta'lim sohasiga bo'lgan e'tibor mamlakatning ertangi taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratadi". Ushbu so'zlarimiz isboti sifatida mazkur yo'nalishda ko'plab islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. 2017-2021-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmonga muvofiq, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlarni hisobga olgan holda bolalarni tarbiyalash va har tomonlama rivojlantirish masalalarini professional darajada hal etishga qodir bo'lgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev rahbarligida 2017 yil 16 avgust kuni bo'lib o'tgan yig'ilishda maktabgacha ta'lim tizimini tarkibiy jihatdan tubdan isloh qilish, mazkur tashkilotlarga bolalarni to'la qamrab olish bo'yicha muhim vazifalar qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi (keyingi o'rinlarda - Konsepsiya) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 sentyabrda "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son qarorini ijro etish maqsadida ishlab chiqilgan bo'lib, 2030 yilgacha maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Konsepsiya O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'limni rivojlantirishning maqsadlari, vazifalari, ustuvor yo'nalishlari, o'rta va uzoq muddatli istiqboldagi bosqichlarini belgilaydi hamda maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo'ladi.

Mustaqil O'zbekistonning kelajagi ko'p jihatdan barkamol, intellektual salohiyatli avlod va unga ta'lim-tarbiya berish sifatiga bog'liq. Shu bois Vatani, halqini sevadigan, istiqloq g'oyaliga sadoqatli, mustaqil fikrlaydigan ijodkor shaxsni etishtirish davlatning ta'lim sohasidagi siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir shuning bilan birga ta'lim tizimidagi tub islohotlar orqali shaxs ma'naviy

kamolotini ta'minlash mazkur yo'nalishning dolzarb muammolaridan biri bo'lib, bu haqda O'zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta'lim tarbiya to'g'risida» gi Qonuni maktabgacha ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalash davlat ahamiyatiga molik muhim vazifalaridan biri ekanligi ko'rsatilgan.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga tayyorlash ko'pgina pedagoglar va psixologlar tomonidan ilgari surilgan. Ular o'zlari ilgari surgan didaktik nazariyalarda bolalarning qiziqishlarini himoya qilish va ularga insonparvarlik tamoyillari asosida yondashish nuqtai nazariga tayanadilar. Shunday olimlar sirasiga R. Djuraev, J. G. Yuldoshev, R. Safarova, I. P. Ivanov, Sh. A. Amonashvili, A. V. Mudrik, O. S. Gazmanlarni kiritish mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga tayyorlash usullarini amaliyotga tatbiq etish, shuningdek, tarbiyalanuvchilarni pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlashning zarurligi haqidagi fikrlar aksariyat pedagog va psixologlarning ishlarida bola qiziqishlarini himoyalashning nazariy-amaliy xususiyatlarini ochish tarzida aks ettirilgan. Jumladan, E. G'oziev, A. Davletshin, R. Safarova, I. P. Ivanov, Sh. A. Amonashvili, A. V. Mudrik va boshqalarning ishlari bunga misol bo'la oladi. Ayniqsa, O. S. Gazman, D. Yuldoshevalar maqsadga qaratilgan pedagogik faoliyat doirasida mazkur muammoga alohida e'tibor qaratganlar.

O'tmishda yashab o'tgan mutafakkirlar: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sinolarning ham asarlarida bola ta'lim-tarbiyasi muammolari ochib berilgan. Shu bilan bir qatorda, Ya. A. Komenskiy, G. I. Pestolotsi, J. J. Russo, K. D. Ushinskiy, L. N. Tolstoy, S. A. Rachinskiy, A. S. Makarenko, S. N. Bulgakov, P. F. Kapteyev, V. I. Vodovozov, P. P. Blonskiy, N. I. Pirogov, K. N. Venttselya, F. R. Yuzlikaev, E. Seytxalilov, B. Ma'murov, N. I. Alekseev, V. V. Kraevskiy, D. B. Elkonin, V. V. Davidov va L. V. Zankovlarning tadqiqotlarida ham bolalarni intellektual rivojlantirish masalalari bayon qilingan.

Maktabgacha ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarni har tomonlama rivojlantirish muammolari bilan ham bir qator olimlar shug'ullanganlar. Ulardan: F. Frebel, M. Montessori, O. Dekroli, Ye. I. Tixeeva, Sh. A. Abdullaeva, B. Asqarxo'jaeva, M. Rasulova, Oxunova, G. Komilova, F. Qodirova, D. Babayeva, L. Nazirovalar mazkur muammo bilan shug'ullanganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabdagi majburiy ta'lim bolaga ma'lum talablarni qo'yadi. Ma'lumki shu bola ta'lim-tarbiyaviy tashkilotning talablarini bajara oladigan rivojlanish darajasiga yetish kerak, faqat shundagi bolani maktabga yozdirish mumkin.

Maxsus adabiyotlarda bolalarning maktabga tayyorgarligini mazmuni va mezonlari aniq ko'rsatib berilgan, lekin bolani maktabga

tayyorlashda bola shaxsini qaysi tomonlari va qanday rivojlantirish kerakligi masalasida ota-onalar va bog'cha tarbiyachilar tasavvurlari turlichadir. Bola tarbiyasida ishtirok etgan kattalar orasida o'tkazilgan so'rovlarni shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik ota-onalar uchun bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishini asosiy hal qiluvchi shartni uning umumiy rivojlanishi tashkil etadi, ya'ni yaxshi sog'liq, jismoniy chiqiqish, axloqiy va ijtimoiy yetuklik. Ba'zi bir kattalar (ota-onalar) faqatgina aqliy rivojlanish muvaffaqiyatli maktab o'qishining asosiy omili deb hisoblashadi. O'z fikrlarini ular shunday asoslab berishadi, xususan, birinchi sinfda bolalarga barcha o'quv fanlari mazmunini o'zlashtirish qiyin bo'ladi va yana hozirgi ilmiy-texnikaviy rivojlanish insonning aqliy qobiliyatiga juda katta talablar qo'yadi. So'ralganlarning ko'pchiligi eng, avvalo, bolaning jismoniy va aqliy rivojlanish darajasini ko'paytirish kerak deb hisoblashadi. Ota-onalarning kamchiligi bolaning hissiy-axloqiy rivojlanish darajasini nazarda tutib, bolaning ijtimoiy rivojlanishiga asosiy kuchni qaratishadi. Ota-onalarning ko'pchiligi birinchi sinfga borishdan oldin bolaga o'qish va yozishni o'rgatish kerak emas deb hisoblashadi, chunki keyinchalik, bola maktabga borganda o'qishga qiziqishni yo'qotib qo'yish mumkin, darslarda be'tibor bo'lishi mumkin. Ularning bolaga o'qish va yozishni o'rgatmasliklarining yana bir sababi maktab talabalarini bilmay turib, noto'g'ri o'rgatib qo'yishdan xafvsirashadi (qo'rqishadi). O'qish va yozish bu faqat maktab faoliyat turlari va ularni o'rgatish maxsus tayyorlangan o'qituvchilar ostida amalga oshirish kerak deb hisoblashadi.

Ota-onalarning boshqa bir guruhi bolaning maktabga borishdan oldin o'qish va yozishga o'rgatishga intiladilar. Ular bolaga maktab tomonidan qo'yilgan talablari va 1-sinfda o'qitish tempi juda baland va tez, shuning uchun oldindan olingan (o'zlashtirilgan) malakalar bolaga har qanday topshiriqlarni bajarishga yordam beradi va natijada, ortiqcha zo'riqishni oladi, deb asoslab berishadi.

Shunday ota-onalar ham borki, ular bolani o'z shuhratparst niyatlarga o'rgatadilar: o'quv yili boshida ularning bolalari o'z tengdoshlaridan oshib o'tib (ilgari o'tab ketib) va shu tufayli endi shakllanayotgan kollektivda manfaatli o'rinni egallaydilar.

5-6 yoshli bolalar bilan ishlaydigan bog'cha tarbiyachilar so'rovlari shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik bolaning maktabga tayyorlashda jismoniy va aqliy rivojlanishni afzal ko'rish-moqda. Ta'lim tarbiyaviy - ishni bolani tafakkuri, nutqi va bilim jarayonlarini shakllantirishga yo'naltirilib, pedagoglar bolani tabiat va jamoat to'g'risida asosiy bilimlar bilan boyitishadi. Ular, ota-onalar kabi aqliy va jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasi bolaning shu sohada duch kelgan qiyinchiliklardan saqlaydi, deb hisoblashadi. Bunda, shaxsning iroda va intizom kabi sifatlarini tarbiyalashga kamroq e'tibor beriladi.

Bolaning erta rivojlanishi uning kelgusida shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bolaning erta rivojlanishiga investitsiya ajratilishi quyidagi asosiy omillar bilan belgilanadi:

- katta yoshdagi kishi intellektual qobiliyatining 70% hayotining dastlabki 5 yilida shakllanadi;

- maktabgacha ta'limga sarf-xarajatlarning iqtisodiy samaradorligi 17:1 nisbatni tashkil etadi (bolalar qamrovi 50% kam bo'lmaganda);

- umumiy ta'limda erishiladigan sezilarli yutuqlar;

- ta'limni yuqoriroq bosqichda davom ettirish uchun katta imkoniyat mavjudligi;

- g'ayriaxloqiy va jinoyi xatti-harakatlar ehtimolining kamayishi.

- O'qitishning tashkiliy shakli bo'lmish mashg'ulotlar uchun quyidagi qator hususiyatlarga xos.

- Bolalar mashg'ulotda «Ilm yo'li» variativ dasturida ko'zda tutilgan talimning u yoki bu bo'limga oid ko'nikmalarni o'zlashtiradilar.

- Mashg'ulotlar muayyan yosh guruhi bolalarning doimiy tarkibi bilan o'tkaziladi.

Mashg'ulotlar tarbiyachilar tomonidan tashkil etiladi va o'tkaziladi. Ular mashg'ulotlarning mazmuni va vazifasini belgilaydilar, metodlar va usullarni tanlaydilar bolalarning bilish faoliyatini bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga yo'naltiradilar hamda tashkil etadilar. Har bir mashg'ulotdagi o'quv mazmunining hajmi uncha katta bo'lmaydi. U turli yosh guruhlardagi bolalarning xotira va qobiliyatlarini xisobga olgan holda belgilanadi.

Masalan, kuzatish chog'ida yangi ob'ektlar bilan tanishtirishda kichik tarbiya yoshi guruhdagi bolalar 2-3 yorqin belgini eslab qolish, o'rta tarbiya yoshi guruxiga mansub bolalar 3-4tagacha katta tarbiya yoshi guruxdagilar esa 5-6 tagacha belgini eslab qolishga qodirdirlar.

Sayr -tomosha mashg'ulotining o'ziga xos turi sifatida qarash mumkin. Mashg'ulotlarda bo'lgani kabi sayr-tomoshada xam dastur mazmunida aniqlashtiradigan ta'limiy rivojlantiruvchi va tarbiyaviy vazifalar qo'yiladi hamda xal etiladi.

Mashg'ulotlarda bo'lgani kabi sayr tomoshada barcha yosh guruhdagi bolalar ishtirok etadilar. Biroq sayr-tomoshani tashkili etilishining o'ziga xos hususiyati bolalar faoliyatining mazmuni shuningdek uning ta'limiy ish sistemasidagi o'rni sayr-tomoshani

maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ta'limni tashkil etishning o'ziga xos yalpi shakli sifatida qarab chiqishga ehtiyoj uyg'otadi. Shu maqsadlarda kundalik pyedagogik jarayonda o'qitishning bolalarning uncha katta bo'lmagan miqdorini qamrab oluvchi guruxli shakli qo'llaniladi. Bunda avtoidaktik o'yinlardan ko'proq foydalaniladi. O'qitishning guruxli shaklida o'sha bolalar yoki boshqalari bilan himla-xil alohida mashqlar olib boriladi. O'qitishning alohida va guruxli shakllaridan foydalanish uning tabaqalanishini bolalar o'quv-bilish faoliyati rivojlanishining darajasini birmuncha aniqroq xisobga olishni va ularning mashg'ulotlardagi o'qitish jarayoniga faol kirishishini ta'minlaydi.

Dasturda bolaning maktab ta'limiga tayyorligini tekshirish uchun metodikalar tanlangan va 5-7 yoshli bolalarning yosh xususiyatlarini e'tiborga olgan holda har bir metodika uchun shkalali baholar sistemasini ishlab chiqilgan.

Har bir metodika 10 bo'limdan iborat.

Metodika nomi.

3. Metodika nimani tekshirish uchun mo'ljallanganligi haqidagi izoh.

Tekshirish uchun izoh.

Ko'rsatma.

6. Tekshirishning borishi, faoliyat turi.

7. Tekshirish natijalari.

8. Tekshirishning shkalali baholari.

9. Yosh normalari.

10. Interpretatsiya.

Har bir metodika bo'yicha bolaning rivojlanish darajasini aniqlash sistemasini ishlab chiqilgan. Rivojlanishning quyidagi 5 ta turi ajratilgan.

Daraja - eng yuqori daraja — yuqori daraja — o'rta ; (norma) daraja — past

V daraja — juda past.

Past darajadagi bolalar maxsus qo'shimcha psixonevrologik teqshiruvdan o'tadilar. Psixologik tekshiruv natijalari bolalarning individual tekshirish kartasiga kiritiladi. Karta tekshirish bayonnomasi natijalari asosida to'ldiriladi.

Tajriba sinov ishlari bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot tajriba-sinov mohiyati oily ta'lim tizimidagi mavzu shakllanish jarayonlarini amalga oshirishdan iborat qilib belgilandi. Pedagogik sinovni tashkil etish jarayonida yechiladigan vazifalar ko'lami quyidagilardan iborat qilib belgilandi.

• Tajriba-sinov mezonlarini yaratish;

• Tajriba-sinov mazmunini o'zida aks ettirgan materiallarni ishlab

chiqish;

• Tajriba-sinov io'tkazilgan guruhlarni aniqlash;

• Tajriba-sinov jarayonini tashkil qilish.

Tadqiqotda tajriba-sinov amalga oshiriladigan sub'ekt qilib, Farg'ona viloyati Toshloq tumani 10-sonli "Do'stlik" nomli maktabgacha ta'lim tashkiloti belgilandi. Tajriba-sinov jarayoniga tayyorlov guruhi ularning baholash mezonlariga qarab yuqori, o'rta, past darajadagi guruhlarga ajratildi. Barcha guruh o'zaro teng vaziyatda va bir xil mazmunda tajriba-sinovdan o'tishdi.

Tajriba-sinov natijalariga 30 dan ortiq tarbiyalanuvchilar jalb etildi.

Tajriba-sinov metodlariga anketa, suhbatlashish, intervyu olish, tahlil va kuzatish, test olish kabi zamonaviy usullar qo'llanildi.

I-bosqichda mavzu yuzasidan adabiyotlar to'plandi. Bu mavzularni maktab ta'limiga tayyorlash "Ilm yo'li" variativ dasturi, I.Asadovning "Bolanzig maktabga tayyormi?" kitobi

M.Rasulova, M.Fayzullayevaning "Bolalarni maktabga

tayyorlash dasturi" V.T.Loginova P.T.Samarinkovalarning "Maktabgacha pedagogika" darsligidan Yusupovanning "Maktabgacha tarbiya pedagogika" darsligidan foydalanildi.

II bosqichda bolalarni maktabga tayyorlash maktabgacha ta'lim tashkiloti, oila hamkorligining o'ziga xos xususiyatlari ustida ish olib borildi. Maktabgacha ta'lim tashkilotining tayyorlov guruhida bolalarning umumiy, jismoniy va psixologik rivojlanish darajasini aniqlab chiqildi. Guruhda "Ilk qadam" davlat dasuri hamda "Ilm yo'li" variativ dasturi asosida ta'lim-tarbiya ishlari olib borildi. Tayyorlov guruhi tarbiyachisining ish rejalarini bilan tanishib chiqdim. MTT va maktab o'rtasidagi uzviylik murakkab tarkibiy tuzilishga ega ekanligi aniqlandi. Unda yetakchi yo'nalishlar ta'lim-tarbiya ishlaridagi izchillik hamda ularning tarkibiy qismlari ta'lim-tarbiyaviy ish mazmuni shakl va metodlaridagi izchillik shuningdek bola tarbiyalashdagi pedagogik talablar va sharoit izchilligini farqlash mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti va maktabda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiyaviy ish mazmunini belgilovchi dasturlar aloqasi izchillik va ketma-ketlik asosini tashkil qiladi.

III bosqich. Olingan natijalar tahlil qilindi. Tayyorlov guruhi bolalarning maktab ta'limiga tayyorlik darajasini aniqlashda

maktabgacha yaosh bolalar ta'lim-tarbiyasiqo'yadigan muammo va talablarga amal qilindi.

Natijalar va muhokama. Maktabgacha tarbiya tashkilotining tayyorlov guruhi bolalarini maktab ta'limiga tayyorgarlik darajasi aqliy

ma'naviy yetuklik darajasi va maktab ta'limiga pedagogik tayyorlik darajalari test metodikalar orqali tekshirildi.

1-jadval.

So'rovnoma natijalari.

Savollar	Bilim darajalari va javoblar					
	Past		o'rta		yuqori	
	old.	key.	old.	key.	old.	key.
Sen qachon nonushta qilasan-kechqurunmi, ertalabmi? Tushlikni ertalab qilasanmi, kunduzimi? Tushlik oldin bo'ladimi yoki kechki ovqat?	36	88	54	100	84	100
Sen qayerda yashaysan? Uy manzilingni ayt(Qanday mamlakatda? Prezident kim ? Vatanimizning bayrogini, gerbini ko'rsat? va boshq.)						
Otang (onang) kim bulib ishlaydi?						
Rasm chizishni yaxshi ko'rasanmi? Bu qalamning (lentaning, rumolning rangi qanaqa?	34	65	54	66	87	100
Hozir yilning qaysi fasli- qishmi, bahormi, yozmi, kuzmi? Nega sen shunday deb hisoblaysan?	45	88	56	87	86	100
Nega qor qishda bo'ladi, yozda emas?						
Xaydovchi (shifokor, o'qituvchi) nima ish qiladi?	31	66	35	89	98	100
Maktabda qo'ng'iroq, parta nima uchun kerak?	36	88	44	90	98	100
O'zingning o'ng ko'zingni, chap qulog'ingni (ung yoki chap qo'l bilan) ko'rsat. Ko'z va quloq nima uchun kerak?	29	56	37	87	98	100
Qanday hayvonlarni bilasan?	49	87	75	100	100	100
Sen qanday qushlarni bilasan?	47	88	56	98	93	100
Nima katta: sigirmi, echkimi? Qushmi yoki asalari? Nimani panjasi katta: kuchuknikimi, xo'roznikimi?	56	85	58	90	94	100
Nima katta: 8mi, 5mi, 7mi, 9 dan 2 gacha sana.	46	82	57	89	92	100

Mazkur so'rovnoma bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda ularning ma'naviy, aqliy, axloqiy, jismoniy yetukligini belgilovchi omil bo'lib xizmat qiladi. Bolalar nazariy va amaliy bilimlarga ega ekanligi mazkur so'rovnomada aks etgan. Ma'lum tadbirlardan so'ng bolalarning nazariy va amaliy bilim darajalari keskin oshganligi jadvalda yorqin ifodasini topgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bolani maktabga tayyorlashda maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilari bilan otalarning hamkorlikda ish yuritishi ijobiy natija beradi.

Shuni unutmaslik kerakki, maktabga tayyorgarlik bolaning hissiy hayotga boy faoliyatini tashkil etishdan iborat. Bu jarayon qayerda uyda yoki qayerda kechishidan qat'iy nazar bolaning

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim tarbiya to'g'risida"gi Qonuni O'RQ-595 Toshkent shahri, 2019 yil, 16-dekabr
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 11 iyuldagi "Maktabgacha ta'lim tizimiga ilg'or axborot va pedagogika texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 487-son qarori.
3. Mirziyoyev Sh. M "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" – T; O'zbekiston, 2017, 146-bet
4. Eraliyeva, Z. (2023). MTT NING MAKTABGA TAYYORLOV GURUHLARIDA BOLALARNI MANTIQUIY FIKRLASH VA BAHS MUNOZARALI VAZIYATLARDA YECHIM TOPISHGA VA BADIY NUTQQA O'RGATISH. Talqin Va Tadqiqotlar, 1(18). извлечено от <http://talqinvtadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/19>
5. Yuldasheva Dilafuz, Jabborova Marifatxon, Eraliyeva Zamira Rasuljonovna, & Maziyaeva Muqaddasxon (2022). MAKTABGACHA TA'LIMGA YANGICHA YONDASHUV. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2

kelajakdagi rivojiga asos bo'ladigan, uning maktabgacha bolalik pallasidagi qiziqish va ehtiyojlarni qondiradigan yorqin, yanada unitilmas voqea va ishlar bilan boyitilishi kerak. Maktabgacha ta'lim tashkilotida mashg'ulotlar bolalarni maktabga tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Bu mashg'ulotlarda bolalar o'quv faoliyati ko'nikmalari xosil qiladilar, ancha intizomli, uyushgan bo'lib boradilar. Ularda barqaror diqqat, diqqatni bir narsaga qarata olish, irodaviy zo'r berilish qobiliyati rivojlanadi. Sistemali o'qish natijasida bilishga qiziqish paydo bo'ladi. Hozirgi sharoitda bolalarning maktabga tayyorgarlik darajalariga qo'yilayotgan jiddiy talablar bu borada zaruriy chora-tadbirlarni ishlab chiqish lozimligini taqazo etmoqda.

(Special Issue 3), 121-125.8. «Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim». – T.: 2012.

6. Ikromjonovna, J. S. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARNING O'YIN KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 586-588..
7. Maktabgacha pedagogika. Darslik. Fotima Qodirova, Shoista Toshpo'latova, Nargiza Kayumova, Malohat A'zamova. "Tafakkur" nashriyoti, Toshkent – 2019, 308-bet.
8. Xurshidaxon, A., & Ikromjonovna, J. S. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARNI ATROF-MUHITNI ASRAB-AVAYLASH VA G'AMXO'RLIK KO'RSATISHGA O'RGATISH. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 551-553.
9. UNICEF - xalqaro bolalarni qo'llab-quvvatlash tashkiloti. <https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/maktabgacha-talim>
10. <https://xs.uz/uz/post/ozbekiston-respublikasi-maktabgacha-talim-tizimini-2030-jilgacha-rivozhlantirish-kontseptsiyasi-amalda>

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF VISUAL ACTIVITIES OF PRESCHOOL CHILDREN

Makhmudova Oybarchin

Kokan University

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor

oybarchin.maxmudova@mail.ru

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATION
<p>Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil Jurnal soni: 8 Maqola raqami: 23 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.815 KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords Stereotype, orientation, mobility, potential, skill, sensory development.</p>	<p>The article examines the issues of creativity - as one of the meaningful forms of mental activity of children, as a universal means of individual development, ensuring sustainable adaptation to new living conditions, and as a necessary reserve for an active relationship with reality, both from a psychological and pedagogical point of view. Suggested options for working with children in the field of visual arts.</p>

Introduction. Transformations in all spheres of society, the acceleration of the pace of scientific, technical and social progress are actualizing the need for people with proactive, creative, independent thinking patterns.

At the present stage, the level of scientific interest in the process of formation of a creative personality is increasing. Nowadays, the situation has changed radically. Life in the era of scientific and technological progress is becoming more diverse and complex. And this requires from a person not stereotypical, habitual actions, but mobility, flexibility of thinking, quick orientation and adaptation to new conditions, a creative approach to solving large and small problems.

If we take into account the fact that the share of mental labor in almost all professions is constantly growing, and an increasing part of the performing activity is being transferred to machines, then it becomes obvious that the creative abilities of a person should be recognized as the most essential parts of his intellect and the task of their development is one of the most important tasks in the education of modern man. After all, all cultural values accumulated by humanity are the result of people's creative activity. And the degree of development of human society in the future will be determined by the creative potential of the younger generation.

Creativity is one of the meaningful forms of mental activity of children, which scientists consider as a universal means of individuality development, ensuring sustainable adaptation to new living conditions, and as a necessary reserve for an active relationship with reality.

It is in the preschool period that the foundations of personality formation are laid in a child, and at this stage of life he is involved in active creative and developmental activities, which contributes to the development of basic psychological processes, the essence of which is the process of growing up.

At the same time, the creative potential of an individual is not formed on its own; its spontaneous development must be constant and begin from the first days of a child's life.

Reforms carried out under the leadership of the President of the Republic of Uzbekistan in the field of preschool education have created conditions for improving the quality of the educational process, creating modern curricula based on studying the best experience of foreign countries and improving teacher education.

The priority task of the modern concept of preschool education in Uzbekistan is to maximize the promotion of the upbringing of a creative personality in the conditions of subjective-personal interaction between the teacher and the child. The concept of preschool education emphasizes the priority of solving problems aimed at creating a creative

atmosphere and conditions for innovation¹. The Concept states that the child, first of all, is introduced to eternal universal values (beauty, goodness, truth). As a result, he is born and develops such basic personality traits as independence, initiative, arbitrariness in the form of a desire to overcome difficulties, as well as the need for active development and creative transformation of the surrounding reality. Processes based on the First Step curriculum use innovative methods based on measures taken to improve the child's educational level, taking into account his personality and individual characteristics. Numerous studies emphasize the importance of artistic and creative activities that contribute to the development of manual skill, regulation of movement and micro-movement of the hands, which is one of the indicators of a child's psychological readiness for school, as well as the level of intellectual and sensory development.

Literature review. Examining the literature in this direction, we can note Zh.I.A. Wenger, A.B. Zaporozhets, V.P. Zinchenko, N.P. Sakulina, who convincingly prove that one of the factors in the development of higher mental functions in children is the assimilation of sensory standards (systems of geometric figures, scales of magnitude, color spectrum, spatial orientation, etc.), as well as with the development of fine (or manual) motor skills. Taking into account the specifics of the formation of prerequisites for visual activity at an early age, it should be noted that their formation, as well as the development of other types of children's activities - games and visual activity - arise within the framework of the leading type of activity for young children - subject. Researchers note that in young children there is a close connection between these types of activities. (V.S. Mukhina, T.G. Kazakova, N.P. Sakulina).

1) "There are several theories of the emergence of visual activity at an early age:

2) manifestations of the child's general orientation-research activity, which is formed in the process of mastering objective activities and communicating with adults (T. G. Kazakova, V. S. Mukhina);

3) "motor" theory of the origin of drawing (R. Zazzo, J. Luke, G. Eng).

Researchers of the development of drawing in young children have noted a number of features of this type of activity: E.A. Flerina notes that graphic images are "temporary" in nature, that is, the image in development and dynamics is important for the child; N.P. Sakulina notes that the images are alive for the child. Researchers note the appearance at an early age of some generalization of graphic form, i.e., schematic images (E. A. Ekzhanova, G. Kershensteiner, V. S. Mukhina, N. P. Sakulina).

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi PQ-4312-son "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasi" qarori //

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi - 10.05.2019 y., 07/19/4312/3106-son.

The mastery of color in the development of children's drawings was studied by 3.V. Denisova, E.A. Ekzhanova, E.I. Ignatiev, K.M. Lepilov, V.S. Mukhina. Scientists note the dual attitude of preschoolers to color in drawings: the use of color to convey the real color of the depicted objects; the color may not correspond to reality and be used in accordance with the preferences and ideas of the child ("like - don't like", "beautiful - ugly").

Research by E.A. Ekzhanova identified the following levels of graphic activity. These include:

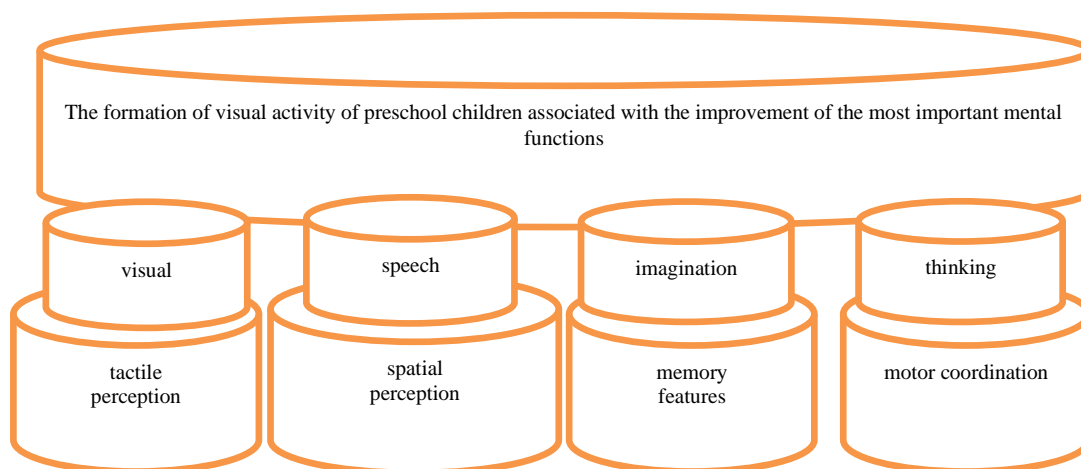
- doodles;
- a set of graphemes (separate, unrelated objects; figurelist);
- object images (static single object);
- pseudo-plot images (in the process of creation, such drawings are similar to true plot ones, but in content they are closer to graphemes or object drawings);
- plot images (the child unfolds some plot captured in the picture 2).

A systematic approach to drawing believes that drawing is not an isolated process and should be considered in the context of systemically related to visual activity³.

This approach allows us to establish some conditions for the formation and development of children's visual activity.

The main conditions for the formation and development of children's visual activity are:

1. Perception⁴
2. Visual-figurative thinking⁵
3. Sign-symbolic activity⁶
4. A certain level of development of speech functions⁷
5. Arbitrariness⁸
6. Imagination⁹
7. Hand-eye coordination¹⁰
8. Generalization¹¹

The development of art perception begins in early childhood, when the child learns to peer into the objects around him and masters sensory standards. The perception of art is based on the development of sensory

T.S. Komarova notes that when learning to draw, a child develops manual skills that allow him to create an image that is close to a real object in the process of drawing. There are three main components of manual skill that are directly important for drawing.

The first component of manual skill directly includes methods of using various tools and materials (brushes, pencils, paints, etc.).

The second component is formed on the basis of establishing a connection between an object and a certain pictorial movement, which should be reproduced to convey its form.

The third component is formed on the basis of the action of perception, when movements are controlled by visual control, an idea of the features of the drawing that the child must make. The drawing reflects the experience that the child received directly from his own actions with objects, from his graphic activity in the image, as well as from the teaching influences of an adult 12.

Research by O.A. Makhmudova increased the level of development of the visual abilities of older preschoolers by introducing such drawing techniques as "6 circles", "Draw the house to the end", "Complete the second half of the person's face", "Draw the girl's face", "Make a jug", "Make a human shape", "Make a car" when forming children's ideas about drawing, working with clay, plasticine, cold porcelain¹³.

Research methodology. The development of visual activity in preschool children is closely related to the improvement of the most important mental functions - visual, spatial and tactile perception, features of memory, imagination, motor coordination, speech and thinking. Classes on the development of productive activities contribute to the development of each of these functions, and at the same time coordinate them with each other, helping the child to organize new rapidly acquired knowledge.

Results. Visual activity includes two components: perception of art and performance.

experience, however, it has its own characteristics, since it includes several components:

1. Cognitive

² Екжанова, Е.А. Изобразительная деятельность в системе воспитания и обучения дошкольников с умственной недостаточностью: умственно отсталые дети и дети с задержкой психического развития: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.03 / Екжанова Елена Анатольевна. – М., 2003. – 372 с.

³ Н. Gardner, 1984; R.P. Jolley, 2010; A. Toomela, 2002; P. Van Sommers, 2009.

⁴ Л.А. Венгер, 1976; А.В. Запорожец, 2008; И.А. Грошников, 2002; Е.А. Екжанова, 2003; Е.И. Игнатьев, 1959; Т.Г. Казакова, 1983; Т.С. Комарова, 2005; В.С. Мухина, 1981; 2006; 1972; 2006; А.Д'Анжулли, С. Маджи, 2003; R.P. Jolley, 2010; J.A. McMahon, 2002; P. Walker, J.G. Bremner, K. Merrick et al, 2006.

⁵ И.А. Грошников, 2002; Е.А. Екжанова, 2003; Е.И. Игнатьев, 1959; Т.С. Комарова, 2005; В.С. Мухина, 1981; Ю.А. Полунов, 2000; R.P. Jolley, 2010).

⁶ Т.Г. Казакова, 1983; 2006; В.С. Мухина, 1981; 2006; 1972; Ж. Пиаже, 1994; R.P. Jolley, 2010). зрительно-моторная координация (И.А. Грошников, 2002; Е.А. Екжанова, 2003; Т.С. Комарова, 2005; В.С. Мухина, 1981; 1972).

⁷ Л.С. Выготский, 2002; Е.А. Екжанова, 2003; Е.И. Игнатьев, 1959; В.С. Мухина, 1981; 2006; 1972; Н.Я. Семаго, 2003; R.P. Jolley, 2010; C. Sacchett, 2002; A. Toomela, 2002),

⁸ В.С. Мухина, 1981; А.Г. Сулейманян, 2004)

⁹ Л.С. Выготский, 2002; Т.Г. Казакова, 1983; 2006; Т.С. Комарова, 2005; В.С. Мухина, 1981; 2006; 1972; Ж. Пиаже, 1994; Т. Рибо, 1901; Дж. Сели, 1901,

¹⁰ И.А. Грошников, 2002; Е.А. Екжанова, 2003; Т.С. Комарова, 2005; В.С. Мухина, 1981; 1972),

¹¹ Л.С. Выготский, 2002; И.А. Грошников, 2002; Т.С. Комарова, 2005; В.С. Мухина, 1981; 1972),

¹² Комарова, Т.С. Развитие художественных способностей дошкольников. 3–7 лет. ФГОС. [Текст] / Т.С. Комарова. – М. : Мозаикасинтез, 2014. – 144 с.

¹³ Мактабгача катта ёшдаги болаларни тасвирий фаолиятга ўргатиш методикасини такомиллаштириш. (PhD) 13.00.08. Автореф. дисс., Т-2022- 53 б.

2. Emotional.
3. Moral (empathy).

The development of performance develops gradually and goes through a number of successive stages.

1. PRE-FIGURATIVE LEVEL:

a) From 6 months, the child begins to manipulate paper, pencils, plasticine (tearing, crumpling, throwing);

b) From the age of 1.5 years, the stage of “scribbling” (scribbling) begins; the child accidentally leaves marks on the paper while manipulating with a pencil; during this period he is not interested in the image, he simply enjoys the movement itself. Teaching a child to draw during this period is completely pointless, since he cannot yet correlate visual images with the drawing process. The role of the adult during this period is to draw the child’s attention to the fact that the pencil leaves marks on the paper, it is very useful to draw in front of him, and also teach him to look at pictures.

c) From 2-2.5 years old, the child has the ability to visually control movement, although still imperfect. Therefore, an adult does not always notice qualitative differences between the drawings of this period and the previous one, but they still exist, since before the child could not voluntarily engage in drawing, but now he has this opportunity.

2. d) From 2.5-3 years old, the child begins to interpret his

images. In terms of quality of execution, they differ little from scribbles, however, the child already knows exactly what he wants to depict. Voluntary processes at this age are not yet sufficiently developed, so you should not be surprised that, having started to draw a dog, a child says after a few seconds that he is drawing a house, then a bird.

2. PICTORIAL PERIOD:

a) At the age of 3-5 years, children begin to depict elementary plots. The level of development of performance is much more advanced and sometimes others can understand what is shown in the picture. Children love to draw a person and are able to convey their attitude towards him using various visual means; they try to convey movements. During this period, they are very fascinated by the process of examining their drawings. Children love to talk about what they depicted.

b) At 4-5 years old, the stage of drawing by observation begins. From this period onwards, the formation of the skills of observing an object, rather than the drawing technique, has the leading importance. Further improvement of a child’s visual activity largely depends on training.

c) the stage of realistic depiction, which characterizes a new stage in the development of visual activity, begins for some children at 7-8 years old, and for most at 9-10 years old, coinciding with the beginning of the use of conscious analysis of nature in drawing.

PICTORIAL PERIOD		
1.	2.	3.
At the age of 3-5 years, children begin to depict elementary plots. The level of development of performance is much more advanced and sometimes others can understand what is shown in the picture. Children love to draw a person and are able to convey their attitude towards him using various visual means; they try to convey movements. During this period, they are very fascinated by the process of examining their drawings. Children love to talk about what they depicted.	At 4-5 years old, the stage of drawing by observation begins. From this period onwards, the formation of the skills of observing an object, rather than the drawing technique, has the leading importance. Further improvement of a child’s visual activity largely depends on training.	The stage of realistic depiction, which characterizes a new stage in the development of visual activity, begins for some children at 7-8 years old, and for most at 9-10 years old, coinciding with the beginning of the use of conscious analysis of nature in drawing.

Teaching children to draw contributes to the formation in children of the ability to search for knowledge, creativity, as well as the development of a creative personality. Methods of teaching drawing should be aimed at developing aesthetic education in the child; on the development of reflecting the surrounding reality in drawings, embodying ideas, on children’s search for ways of depicting, teaching them in these ways in the classroom. Methods of teaching drawing should arouse children’s interest, evoke an emotional attitude towards what is depicted, a desire to evaluate their work, notice the variety of shapes in them, the brightness of color combinations, and location in space.

The development of aesthetic perception will be more successful if teaching methods are associated with practical activities: children learn to examine and evaluate drawings and find the most expressive works. Children acquire the artistic experience of decorative drawing in the process of observing the surrounding reality, when familiarizing themselves with works of art (display of paintings, objects of decorative and applied art, figurative toys). Visual and verbal methods evoke an emotional response and a feeling of joy in children.

At the stage of learning to draw, we introduce children to the simplest types of non-traditional drawing techniques. It would be wrong to teach drawing to direct the child’s activity to solving specific visual problems directly related to the reproduction of the forms and structure of any object. At this stage, it is very important to educate children in the initial forms of sensory processes (sensations, perceptions, ideas, as well as teach them to concentrate their attention on certain properties of image objects.

A system of exciting exercises such as “winding a ball of thread”, “rain - drip-drip-drip” and many others, as well as didactic tasks of a sensory nature associated with recognizing, naming and distinguishing objects according to various characteristics, make it possible to move on to the next stage of interest formation to visual activities.

When teaching children to draw, a large place is occupied by the method of joint actions between an adult and a child - co-creation. The teacher shows the children ways to complete tasks in drawing classes. Working together with a teacher, children learn various skills and abilities more easily and quickly. Co-creation helps children act collectively. In the process of drawing, obeying the general rhythm, children are happy to complete tasks on one common sheet.

Joint actions should be united by simple, accessible content. Having mastered the methods of independent action, children can apply the drawing methods mastered in classes in other conditions, without the help of an adult. Teaching methods should be aimed at: developing perception processes, differences in shapes, colors, and their reproduction in a drawing.

Methods of teaching drawing in preschool age are characterized by the use of gaming techniques: introducing figurative toys, creating game situations.

Let’s look at some types of work recommended during the preparatory period.

Observation of the visual activities of adults. In order for children to develop independent visual activity, they must see how adults draw, sculpt, and build. Creating such an opportunity is one of the important tasks of training at the initial stage. Drawing by adults for children,

examples of drawing, observing the activities of an adult - these are all names for one type of work.

Children's attention is drawn to the depiction of objects (preferably toys), as well as various scenes and fragments from the life of each child. Thoughtful educators usually approach the choice of toys very carefully - from those available in the group, they choose the most attractive ones that evoke a special emotional relationship in the children.

The teacher draws with chalk on a large board (which is required for the group room). Drawings should be schematic and reflect only the most essential things that characterize the situation being depicted. The content of this drawing gradually becomes more complex: from reflecting individual everyday or play actions of children to plot-based games and excursions.

When drawing, the teacher accompanies his actions with emotional storytelling: he explains what he is drawing, names the emerging elements of the image, as well as their necessity in the depicted situation. Let's look at an example. The teacher, having sat the children down, turns to them: "We played with you today, guys. Who played ball for us? Are you Madina? Now I'll draw Madina, how she played with the ball... (draws with chalk on the board). This dress is new for Madina... Madina, what do you have embroidered on your dress (addresses the girl)? Who is this? Duckling? So I got a duckling... And here is the ball.. Here, Madina, the ball (draws a ball), hold it. Madina (turns to the girl again), show me how you played with the ball. Take it. Look guys! Here is Madina playing with the ball and here is Madina playing with the ball... Who else wants me to draw him? Anwar wants. What toy did you play with? With a car? Take her... So. Show me how you played with the car. What, guys, does he do with the car, how does he play? Yes, he carries her. So now I'll draw how Anvar drives the car. And everyone is watching whether I draw correctly or not. Whether I succeed or not..."

This example shows the adult's attention to ensuring that children's perception of the images he creates is as conscious as possible. (The teacher constantly turns to the children with the request "Show me how you played.") Drawing specific children, calling the girl in the drawing by the name of the girl from the group, he emphasizes the subject-related nature of the image. In addition, he demonstrates how to convey the specific life (play) experience of a child in a drawing.

The conditions of choice should be complicated over time, increasing the number of objects (quantitative method) or introducing qualitative changes to ensure that children master new, more complex types of mental actions. To do this, children's attention is drawn not only to identifying an object from a number of others, but also to identifying a distinctive feature (shape, color) of homogeneous objects that have a common functional purpose.

Discussion. In this lesson, one can note the work on developing the perception of color and shape, as well as consistent attention to activating the mental activity of each child. Firstly, the visual material itself contains many developmental aspects, and secondly, in the process

References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi PQ-4312-son "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasi" qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi - 10.05.2019 y., 07/19/4312/3106-son.
2. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi (takomillashtirilgan) T:2022.
3. Arnheim, R. (2004) Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. - University of California Press.
4. Barnes, R. (2006) Teaching Art to Young Children 4-9. - RoutledgeFalmer. 171
5. Bonoti, F., Vlachos, F., Metallidou, P. (2005) Writing and Drawing Performance of School Age Children: Is There Any Relationship? // School Psychology International. Vol. 26 (2), pp. 243-255.
6. Brooks, M. (2005) Drawing as a unique mental development tool for young children: interpersonal and intrapersonal dialogues // Contemporary issues in early childhood, Vol. 6, № 1, pp. 80-91.

of its use, children's vocabulary expands, the understanding and use of grammatical structures improves, and the meaning of words is clarified. This material is becoming universal.

In the system of games and exercises aimed at developing in children the perception of various properties of objects, a special place is occupied by games for the development of coordinated movements of the hand and eyes, which is a necessary condition for visual activity, and subsequently writing.

In order for the eyes to follow the movement of the hand, so that the hand subsequently "submits" to vision, firstly, it is necessary to work in this direction systematically; secondly, you need to have special didactic material, which teachers usually prepare themselves. For this purpose, on large sheets of paper, with a thick felt-tip pen, draw various lines - "paths" - straight, arched, wavy, zigzag, along which children must "lead", for example, "the doll home", "the bear to mother", "bunny to carrot"

First, children are offered sheets with one "track." When they begin to perform movements without difficulty, see the end point of the "path", and stop slipping from the intended path, they are presented with more complex material - "paths" of different colors can intersect, as if returning almost to the starting point.

This requires the imagination of an adult. The wealth and volume of knowledge on a topic of interest allows us to set a creative task for the child in the image and reduce the demonstration, as a methodological technique, to a minimum. Therefore, each topic should be preceded by preliminary work, in which the teacher identifies what knowledge children have on a given topic and supplements what is missing.

Conclusion. Thus, the following conclusions can be drawn:

1. Visual activity at different stages of a child's development is a powerful stimulus for his mental development and the formation of his personality.

2. The prerequisites for visual activity are laid precisely at an early age on the basis of sufficient maturity of the child's psychomotor development, and further maturation and development of the visual activity itself contributes to the improvement of higher mental functions and the normative social and emotional-personal development of the child.

3. During early childhood, normal mental, social and emotional development of a child is possible only in conditions specially created by adults, in expanded joint "child-adult" activities. The formation of all types of children's activities (including visual arts) occurs only under the influence of a positive social development situation.

4. Finally, the main task of the visual arts methodology is solved - helping preschool children imagine the environment. Developing their powers of observation, learning methods of description, as well as a sense of aesthetic beauty¹⁴.

Thus, the role of the external social environment and education is crucial in the mental development of a person and in the formation of personal qualities. This, in turn, shows that the role of family and society in nurturing a child's personality is extremely great.

7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1991. - 93 с.
8. Выготский, Л.С. Воображение и творчество- М. : Просвещение, 1966. - 312 с
9. Gardner, H, 1984; R.P. Jolley, 2010; A. Toomela, 2002; P. Van Sommers, 2009.
10. Екжанова, Е.А. Изобразительная деятельность в системе воспитания и обучения дошкольников с умственной недостаточностью: умственно отсталые дети и дети с задержкой психического развития: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.03. - М., 2003. - 372 с.
11. Казакова, Т.Г. Рисование с детьми дошкольного возраста. Нетрадиционные техники, сценарии занятий, планирования- М. : Сфера, 2009. - 128 с.
12. Комарова, Т.С. Изобразительная деятельность в детском саду: обучение и творчество. - М.: Педагогика, 1990. - 142 с.
13. Комарова, Т.С. Развитие художественных способностей дошкольников. 3-7 лет. ФГОС.- М. : Мозаикасинтез, 2014. - 144 с.

¹⁴ Maxmudova O.A.T. Tasviriy faoliyatga o'rgatish. Birinchi nashr. - [Matn] / T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2022. 368 bet.

14. Сакулина, Н.П. Рисование в дошкольном детстве. – М.: Просвещение, 1965. – 106 с.
15. Селли, Дж. Очерки по психологии детства. – М.: Издание К.И. Тихомирова, 1901. – 301 с.
16. Флерина, Е.А. Изобразительное творчество детей дошкольного возраста. – М. : Учпедгиз, 1956. – 160 с.

17. Maxmudova O.A. Maktabgacha katta ёшдаги болаларни тасвирий фаолиятга ўргатиш методикасини такомиллаштириш. (PhD) 13.00.08. Автореф. дисс., Т-2022- 53 б.
18. Maxmudova O.A.T. Tasviriy faoliyatga o'rgatish. Birinchi nashr. – [Matn] / Т.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022. 368 бет.

MAKTABGACHA YOSHDAI BOLALARDA MONOLOGIK NUTQNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Tashmuhamedova Feruza

Profi University

“Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim” kafedrasida o‘qituvchisi

t.feruzochka@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 24

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.816>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

kompetensiya, til, monologik nutq, rivojlanish, maktabgacha yosh, o‘yin, suhbat, qayta so‘zlash, muammoli vaziyat, mnemotexnika, mnemojadval, mnemokvadrat.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha ta‘lim tashkilotlarining ta‘lim-tarbiya jarayonida tarbiyachi tomonidan monologik nutqni rivojlantirish maqsadida foydalanishi mumkin bo‘lgan usullar ochib berilgan. Jumladan, suhbat, muammoli vaziyatlar, o‘yin va mnemotexnikadan foydalanish monologik nutqni rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot ishlari natijalari haqida ma‘lumot berilgan. Maqola maktabgacha ta‘lim yo‘nalishi talabari va pedagoglar uchun mo‘ljallangan.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta‘lim tashkilotlari uchun “ILK QADAM” Davlat o‘quv dasturi kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan. Bu maktabgacha ta‘lim va tarbiya jarayonida bolalar faoliyatining turli-tuman turlarida shakllanadigan kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan.¹

Jumladan, “kommunikativ kompetensiya – atrofda odamlar bilan o‘zaro munosabatlarning konstruktiv usullari va vositalariga ega bo‘lishni taqozo qiladi; muloqot qilish va yuzaga kelgan o‘yin, bilish, maishiy va ijodiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyati.

Bu kompetensiyaga **nutqni rivojlanish** ham kiradi. Nutq bolaning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishi hamda dunyoni bilishi uchun zarur vositadir. Mazmunga boy va rag‘batlantiruvchi ta‘lim muhitida bolalar og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradilar, bu ularga o‘zlariga ishonishga, boshqalar bilan munosabatlarni o‘rnatishga, dunyo haqidagi tushunchalarini shakllantirishga, mashg‘ulotlarda ishtirok etishga va loyiha ishlarini jamoa bo‘lib bajarishga yordam beradi. Bolalar kattalar va boshqa bolalar tomonidan tushunilishlari uchun o‘zlarini namoyon etishlari mumkin. Ular aytilganlarni tushunish uchun tinglaydilar va kuzatadilar; savol va topshiriqlarni eshitadilar va shunga mos javob berishadi. Ular nutqni, ayniqsa, o‘qish va yozishni o‘z ichiga olgan mashg‘ulotlarga ijobiy qarashadi. Ular nutqning turli shakl va funksiyalarini biladilar, ulardan foydalanadilar va kerak bo‘lganda ularni turli xil muloqot holatlarida moslashtiradilar”.

Ana shunday nutqning jadal rivojlanishida uni yuqori darajaga olib chiqishda pedagoglarning maqsadli rivojlantiruvchi muhitni tashkil etishi va ta‘lim jarayonida turli usullardan foydalanishi muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha yoshdagi bolani so‘zlab berish ko‘nikmasini o‘rganishga yondashuvlarga F.A. Sohin va O.S. Ushakova (G.A. Kudrina, L.V. Voroshnina, A.A. Zrojevskaia, N.G. Smolnikova, E.A. Smirnova, L.G. Shadrin) rahbarligida olib borilgan tadqiqotlar ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishi nutqning uyg‘unligini baholash mezonlarini izlashdir va asosiy ko‘rsatkich sifatida ular matnni tarkibiy ravishda qurish va iboralar va har xil turdagi izchil bayonlarning qismlari o‘rtasidagi munosabatlarning turli usullaridan foydalanish, matnning tuzilishini, uning asosiy qismlarini, ularning o‘zaro bog‘liqligini va o‘zaro bog‘liqligini ko‘rish qobiliyatini ta‘kidladilar. Shunday qilib, maktabgacha ta‘lim pedagogi matnni ma‘lum bir model sifatida o‘zlashtira boshlaydi.

Biroq, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivojlantirish muammosini yetarlicha o‘rganish darajasiga qaramay, ushbu muammoning bir jihati – mnemojadval yordamida maktabgacha yoshdagi bolalarni so‘zlab berish qobiliyatini rivojlantirish yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lib qolmoqda. Birinchidan, bu bolaga matnni qurish jarayonini tushunishga va ushbu matnda aks ettirilgan tarkibni tushunishga yordam beradigan usullardan foydalanish muammosi, garchi bu maktabgacha yoshdagi bolaning intellektual va nutqiy

rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lsa. So‘zlab berish qobiliyatini o‘zlashtirishda yordam beradigan eng muhim usul bu mnemotexnika, ammo undan foydalanish odatda maktabgacha yoshdagi bolaning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish uchun ishlatiladi, u ba‘zi turdagi hikoyalarni o‘qitishda ishlatiladi va mnemojadval yordamida aytib berish ko‘nikmasi bo‘yicha ish tizimi mavjud emas.

Tadqiqot metodologiyasi. Bolalarni monologik nutqni rivojlantirish taxminan maktabgacha katta yoshdan boshlash zarur. Ammo bu jarayonga kichik yoshdan she‘rlarni yodlash va to‘rt yoshdan turli ta‘riflovchi hikoyalarni tuzish orqali tayyorgarlik ko‘rish maqsadga muvofiq. Bolalarda diqqatni aniq bir voqea yoki san‘at asarida jamlay olmaslik, va unda bir vaqtning o‘zida nafaqat turli predmetlarni ko‘rish, balki ularning bir-biriga bog‘liqligini ko‘ra olmaslik monologik nutqni rivojlanishiga to‘siq bo‘la oladi. Aynan shu ko‘nikmalarni rivojlanishiga xotira yordam beradi. Demak xotiraning rivojlanishi monologik nutqni shakllantirish vositasi desa bo‘ladi.²

Mnemotexnika o‘zi nima?

Mnemotexnika – bu bolalarga obyektlar yoki ularning munosabatlarida hikoya mazmuniga kiritilishi kerak bo‘lgan muhim xususiyatlarni aniqlashga yordam beradigan vosita. U natijada matnni bolalar uchun ochiq bo‘lgan sxematik shaklda tuzishni o‘rgatadi.

Eng oddiy mnemokvadrlar bilan ishlashni boshlash kerak, keyin mnemoyo‘laklarga, keyinroq – mnemojadvallarga o‘tish kerak.

Mnemojadvalning mazmuni – bu hikoya syujetining asosiy mazmun bo‘g‘inlarini ajratib ko‘rsatish orqali ertak qahramonlari, tabiat hodisalari, ba‘zi harakatlar va boshqalarning grafik yoki qisman grafik tasviri. Asosiysi, siz shartli ravishda vizual diagrammani yetkazishingiz, chizilgan rasm bolalar uchun tushunarli qilib tasvirlashi kerak.

Pedagog bolalarning monologik nutqni rivojlantirish usullarini o‘zlashtirgani quyidagi faoliyatda ko‘rinadi:

1. Bolani eshitishni bilish;
2. Bolalarga hikoya qilish, qayta hikoya qilish va yangi hikoya tuzishga ko‘maklashishni bilish;
3. Ikkinchi aytib o‘tilgan faoliyat davomida pedagog suhbat, tushuntirish, asar mazmuni asosidagi rasmlarni tahlil qilish, ifodali nutqni rivojlantirish mashqlari, asardagi qisqa iboralarni keltirish usullaridan foylansa bo‘ladi.
4. Bolada izchil nutqni rivojlantirishdan oldin uning aktiv nutqida turli xildagi so‘zlar: ot, sifat, fe‘l, qo‘shimchalar, frazeologik iboralar, taqqoslashlar, metaforalar bo‘lishi zarur.

Masalan, qor so‘zini olsak

Bitta ildizli so‘zlar qor parcha, qorli, qor odam,

Antonimlar: yomg‘ir

Sinonimlar: muz

Assotsiatsiyalar: qish, sovuq, uchish, chana, konki

Biz bu so‘z bilan ishlashda davom yetamiz.

¹ O‘zbekiston Respublikasi MTTlari uchun “ILK QADAM” davlat o‘quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr). Toshkent-2022 (<https://docviewer.yandex.uz/view/>)

² Андреева Л.В. “Развитие монологической речи у детей дошкольного возраста. Курс иши. <http://педпроект.рф/андреева-л-в-курсовая-работа/>

Qor qanday? (iloji boricha ko'proq sifatlarini olish) oq, sovuq, nam, pokiza, yorqin, chiroyli, yopishqoq, iflos, eruvchan...

Qor bilan nima qila olasiz? (fe'llar) (qazish, yasash, otish, ushlab (qor parchalari, eritish, qurish (tog'lar, binolar).

Qorni nima bilan solishtirish mumkin? (taqqoslash) oq pat, oq choyshab, ko'pik va boshqalar bilan. Nima uchun? (aytilgan variantlarni tushuntirish).

Hozirda ko'p bolalarning nutqi to'g'ri rivojlanmayotganini kuzatish mumkin. Ularda uyatchanlik, o'ziga ishonmaslik hissi qayd etilib, bu nutq va shaxs sifatida faolligini va mustaqil muloqotni cheklashga olib keladi. Pedagogning maqsadi kompensatsion mexanizmlarni ishlab chiqish uchun asos sifatida bilish jarayonining asoslari va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv orqali bolalar nutqni faollashtirishdir.

Nutqni faollashtirish uning asosiy tarkibiy qismlarini faollashtirmasdan mumkin emasligini hisobga olsak, og'zaki usullarga katta ahamiyat berish o'rinli. Ulardan biri bu **suhbat** bo'lib u aynan izchil nutqning, jamoaviy nutq ko'nikmalarini rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Suhbatning muhimligi unda bola fikr qilish, mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritishni o'rganadi. Suhbat bolalarning yangi bilim olish, kuzatish, ekskursiya va undan tashqari yangi tajribalar ortirish jarayonlarida o'z o'miga ega usuldur. Yangi ma'lumotlarni qo'shish texnikasidan foydalanilgan holda materialni hikoya shaklida berish yaxshi natija beradi. Ushbu ma'lumot kichik qismlarda – segmentlarda berilib ushbu uslub "nutq segmentatsiyasi" deb nomlanadi.³

Bolalarning nutqini rivojlantirish yana bir usuli bu turli holatlardagi muloqotlar bo'lib ular tabiiy ravishda paydo bo'lgan va rejalashtirilgan holatlarga bo'linadi.

Undan tashqari bola nutqini faollashtirishda turli **muammoli vaziyatlardan** foydalanish mumkin: masalan turli o'yin vaziyatlari, ya'ni kuchukcha va mushukcha poyezdning birinchi ham oxirgi ham vagonida emas. Ular qaysi vagonida ketishyapti? Yoki xayotiy vaziyatlar ham bo'lishi mumkin: Lola stulda o'tiribti va ovqat yemoqchi. Stulni qayerga qo'yish kerak? (stol yoniga). Turli vaziyatlar yordamida bolada savol berish ehtiyojini tug'dirish zarur. Ammo shuni esda tutish kerakka vaziyatlar sujeti qiyin emas va bolalarda qiziqish uyg'otishi kerak.

Undan tashqari **nutqni rivojlantiruvchi o'yinlarga** alohida e'tibor berish lozim. Bunday o'yinlarning maqsadi so'z lug'atini boyitish ("Qayerda yashaydi", "Nimaga o'xshaydi") grammatik to'g'ri nutqni shakllantirish ("Aytin qanday?", "Kim ko'proq aytadi", "Nima haqida", "Do'st so'zlar", "Teskarisini aytin"), fonematik idroki rivojlantirish ("Chalkash tovushlar", "Menga bir so'z aytin"), gapni kengaytirish va izchil nutqni rivojlantirish ("Gapni tugatish",

"Kutilmagan yakun", "Improvizatsiya", "Hikoya tuzaylik", "Doiradagi ertak"). Bunday o'yinlarning ahamiyati shundaki, bolalar nafaqat so'z boyligi va fikrlash doirasi kengayadi, balki u bilan birga izchil nutq faollashadi.

Nutqni faollashtirish jarayoni **ko'rgazmali materiallar** yordamida ham amalga oshiriladi. Ko'rgazmalarga nafaqat turli rasmlar, balki real predmetlar va o'yinchoqlar kiradi. Ko'rgazmalar qulaylik, izchillikni ta'minlaydi, bolalarga guruhda ham, sayr va ekskursiyalarda ham haqiqiy obyektlarning eng to'liq tasvirini va ularning xususiyatlarining umumiylikni beradi. Bolalarning nutq faoliyatini maksimal darajada foydalanishga yordam beradigan ko'rgazmali ta'lim uslubiga qo'yiladigan talablar bu:

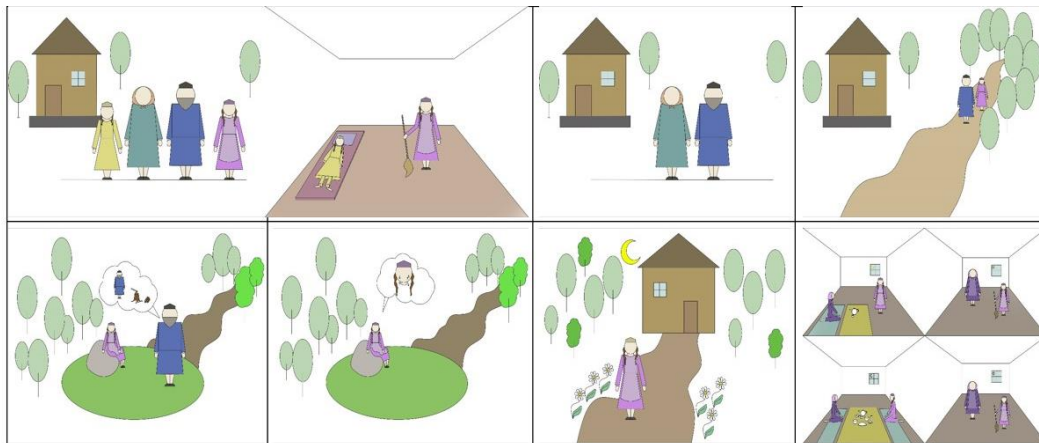
- xilma-xillik,
- o'zgaruvchanlik
- estetik cheklov.

Mnemotexnika nutqni rivojlantirishning innovatsion va juda samarali usuli hisoblanadi. Ko'rgazma va og'zaki usullar o'rtasida oraliqdur. Amaldagi mnemojadvallarda haqiqiy obyektlarning sxemalashtirilgan tasvirlari, nutqning ayrim qismlarini ko'rsatadigan belgilar bo'lishi mumkin. Mnemotexnika bolalarga til vositalari va nutq qobiliyatlarini o'zlashtirishga yordam beradi, buning asosida izchil bayonotlarni tuzish mumkin.

Natijalar. Eksperimental faoliyatni tashkil qilishda biz aniq tajriba o'tkazdik, bu yerda asosiy maqsad maktabgacha yoshdagi bolalarning nutq rivojlanish darajasini aniqlash edi. Ishning boshida biz nutq diagnostikasini o'tkazdik, bu bizga har bir bola bilan ishlashning eng muhim yo'nalishlarini aniqlashga, shuningdek, izchil nutqni shakllantirish bo'yicha ishlarni tabaqalashtirishga imkon berdi. Bunday holda, individual suhbat usuli, bolalarni kuzatish usuli qo'llaniladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning nutqini rivojlantirish, maktabda o'qishga tayyorligini shakllantirish sifatida, asosan, uchta bo'limni ko'rib chiqadi: izchil nutq, nutqning grammatik tuzilishi, faol lug'at tarkibi, shuning uchun biz tashxis qo'yib, bolalar nutqining ushbu tomonlarining rivojlanish darajasini aniqlashga harakat qilamiz [17].

Bizning tajribamizning me'zonlari, ya'ni nutq qobiliyatlarini quyidagicha edi: maktabgacha yoshdagi bolalarning hikoyalari qanchalik izchil va mantiqiy qurilganligini aniqlash. Nutqning izchilligi ko'rsatkichi-lingvistik aloqa vositalaridan foydalanish; ketma-ketlik ko'rsatkichi – voqealar ketma-ketligi matnidagi jumalarning amal qilish tartibiga muvofiqligi; mantiq-matnning mavzuga muvofiqligi, to'g'ri qurish qonunlariga mos keladigan kompozitsion tuzilish.

1-rasm. Zumrad va Qimmat

Diagnostikaning birinchi bosqichi: nutq rivojlanishi darajasini aniqlash uchun biz "rasm asosida so'zlab bering" texnikasidan foydalandik.

Ushbu vazifani bajarish ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida pedagog faol, izchil nutqning rivojlanish darajasi to'g'risida xulosa chiqaradi.

Rasmdan hikoyalarni tuzishda bolalarning ko'nikmalari.

Past – bola rasmdan hikoyalarni tuzishda qiynaladi, pedagog tomonidan taklif qilingan rejadan foydalanmaydi, hikoyalarning

mazmuni izchil yoki mantiqiy emas, ya'ni hikoyaning tuzilishi buzilgan.

O'rta – bola topshiriqni bajarayotganda pedagog tomonidan taklif qilingan rejadan foydalanadi. Ba'zan hikoya tuzilishida xatolarga yo'l qo'yadi, lekin ularni keyingi savollar, bahonalar bilan tuzatishi mumkin.

Yuqori – bola hikoyani reja bandiga muvofiq quradi, hikoya mantiqiy, izchil, mazmuni qiziqarli.

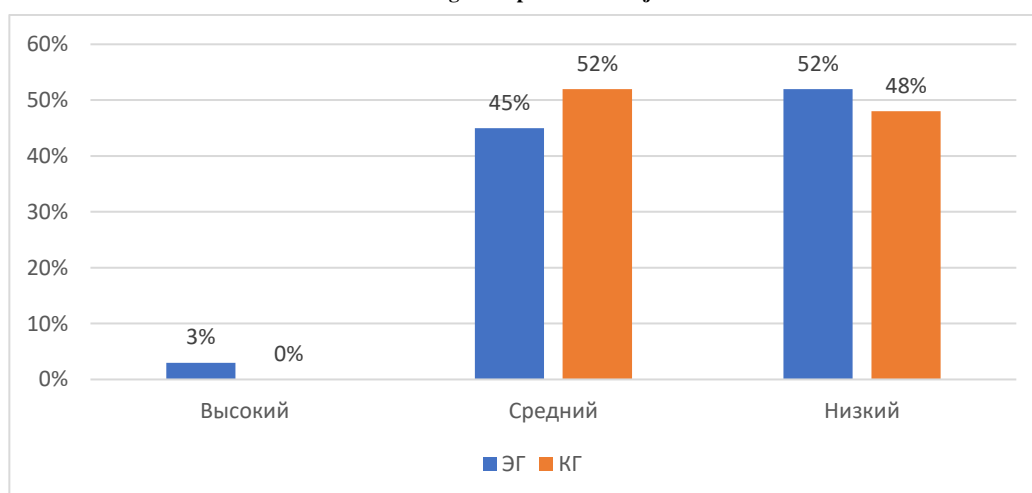
³ <https://www.maam.ru/detskijasad/seminar-praktikum-dlja-pedagogov-dou-po-teme-sposoby-ravivtija-monologicheskoi-rechi-u-detei-doshkolnogo-vojrasta.html>

1-jadval.
Eksperimental guruhning maktabgacha yoshdagi bolalarining "rasmda nima chizilganligini aytib bering" usuli bo'yicha natijalari

Bolalarning ismi	Belgilar soni	Oddiy taklif	O'rtacha taklif	leksikasi	muvofiqligi	daraja
Amira K.	+	2	3	+	+	S
Safir B.	+	4	0	-	-	N
IrodaA.	+	4	0	-	+	N
Osiyo S.	+	2	0	-	-	N
Farzona L.	+	5	0	-	+	S
Bexruz R.	+	4	2	-	+	S
Muxamadali A .	+	3	1	-	+	N
Fayzullo K.	-	4	0	-	-	N
Ibroxim T	-	4	0	+	+	S
Sofiya M.	+	5	1	-	+	S
Robiya L.						
Amirxan O.	-	4	0	+	+	S
Bonu Ch.	-	4	0	-	-	N
Samina L.	+	4	0	-	+	N
Otabek U.	+	4	0	-	-	N
Veronika S.	-	4	0	+	+	S
Ildar U.	-	4	0	+	+	S
Sarvar K.	+	4	0	-	+	N
Yevgeniya R.	-	4	0	+	+	S
Lobar K.	-	4	0	+	+	S

2-jadval.

O'tkazilgan eksperiment natijasi.

Biz o'tkazgan eksperiment natijasida shuni aniqladikki, barcha maktabgacha yoshdagi bolalar va eksperimental va nazorat guruhlarini nutq qobiliyatining zarur darajasini yetarli darajada shakllantirmagan, shuningdek, nutqni rivojlantirishning ko'plab bo'limlarini shakllantirmagan ko'rsatkichlar mavjud, shuning uchun o'rganilayotgan guruh gapirish qobiliyatini shakllantirish uchun ishlashga muhtoj.

Muhokama. Barcha eksperimental ishlarga ko'ra, biz quyidagilarni aytishimiz mumkin: mnemotexnika turlari asosiy ustuvor

texnika bo'lgan joyda so'zlab berish ko'nikmasini shakllantirishning ishlab chiqilgan metodologiyasi, bola va pedagogning shaxsga yo'naltirilgan o'zaro ta'siriga asoslangan ijodiy yondashuv nuqtayi nazaridan bolaning rivojlanishiga imkon beradigan uslub sifatida tasdiqlandi.

Shunday qilib, bolalarni hikoyalar, ertaklar, rasmlar, grafik modellashtirish, bolalar sxemalari yordamida hikoya qilishni o'rgatishning tizimli va izchil ishi bolalarda tavsiflovchi hikoyalar tuzish

uchun doimiy fikrlarni shakllantiradi. Bundan tashqari, qiyosiy xarakteristikaning natijalari bizga shakllangan ishning samaradorligi va ijobiy natijasiga ishonch hosil qilishimizga imkon beradi.

Past darajadagi bolalarda bilimning izchilligi, ma'lum bir rejaga rioya qilishni istamaslik, e'tiborni chalg'itishi kuzatildi, bu nutqni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan, bizning fikrimizcha, modellashtirish usullariga asoslangan so'zlab berish ko'nikmasini shakllantirish dasturini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Maktabgacha yoshdagi bola ko'plab kerakli bilimlarni o'zlashtirganligi va qulay sharoitda. Bizning shakllantiruvchi dasturimiz haqiqatan ham natija berdi, buni nazorat tajribasi ko'rsatkichlari tasdiqlaydi.

Ushbu ish maktabgacha yoshdagi bolalarda mnemotexnika yordamida bolalarni hikoya qilishni o'rgatish orqali nutqni rivojlantirish samaradorligini ko'rsatdi:

– hikoya tuzishda mnemotexnikadan foydalanish bolalarning nutqiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, bu esa ushbu turdagi ishning istiqbollari haqida gapiradi;

– faoliyat tizimi maktabgacha yoshdagi bolalarga kommunikativ ehtiyojni qondirish, ijodiy faollik va mustaqillikni namoyish etish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi MTTlari uchun "ILK QADAM" davlat o'quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr). Toshkent-2022 (<https://docviewer.yandex.uz/view/>)

2. Алабужева, С.В. Риторика для старших дошкольников и младших школьников. - Ижевск: Изд. Дом "Удмурт, ун-т", 2003. - 445 с.: 45

3. Андреева Л.В. "Развитие монологической речи у детей дошкольного возраста. Курс иши. <https://pedproekt.rf/andreeva-l-v-kursoyaya-rabota/>

4. Болшева Т.В. Учимся по сказке: Развитие мышления дошкольников с помощью мнемотехники. Учебная литература,

– mashqlar, didaktik va didaktik o'yinlaridan foydalanish bolalarning nutqida mantiq va taqdimot ketma-ketligining paydo bo'lishiga yordam beradi;

– didaktik o'yinlar asosida aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish, mnemotexnikaning turli usullaridan foydalanish tufayli bolalar bunday natijaga erishdilar.

Shuningdek, biz bolani o'rab turgan muhit o'sib borayotgan insonning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi degan xulosaga keldik. Biz ishlab chiqqan shakllantirish dasturi bolalar bilimlarining ba'zi ko'rsatkichlarini oshirishga imkon berdi, ya'ni modellashtirish elementlari bilan maktabgacha yoshdagi bolaning nutq faoliyatini rag'batlantirish zarurligini aniqroq kuzatish.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilish mumkinki, bolaning monologik nutqi asta-sekin rivojlanib boradi va bu jarayonda pedagogning roli juda ahamiyatli: u avval oddiy jummalarni qo'rishni o'rgatadi, so'ngra maktabgacha davr oxiriga kelib hikoyalar tuzish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Pedagog turli usullardan foydalangan holda bolaning faol lug'atini boyitadi, izchil, grammatik jihatdan to'g'ri dialogik va monologik nutqni rivojlantiradi; nutq ijodkorligini rivojlantiradi; nutq va intonatsiya madaniyatini rivojlantiradi; kitob madaniyati, bolalar adabiyoti bilan tanishtiradi, bolalar adabiyotining turli janridagi matnlarni tinglab tushuntiradi; savodxonlikning zaruriy sharti sifatida ovozli analitik va sintetik faoliyatni shakllantiradi.

практическое руководство. Россия, Санкт-Петербург, Децтво-Пресс. 2001г.

5. Полянская, Т. Б. Использование метода мнемотехники в обучении

6. рассказыванию детей дошкольного возраста [Текст]: метод. рекомендации / Т. Б. Полянская. : СПб., 2009.

7. <https://www.maam.ru/detskijasad/seminar-praktikum-dlja-pedagogov-dou-po-teme-sposoby-razvitija-monologicheskoi-rechi-u-detei-doshkolnogo-vozrasta.html>

QADRIYATLARNING O'QITUVCHI FAOLIYATIDAGI UNING KASBIY VA SHAXSIY RIVOJLANISHIDAGI ROLI VA O'RNI

Valixanova Nigora Abdulkaxorovna

Andijon viloyati PYMO'MM dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
nigora.valixanova@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 25
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.817>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

qadriyat, aksiologiya, ma'naviy qadriyat,
shaxs, baholash, pedagogik qadriyat.

ANNOTATSIYA

Maqolada qadriyat kategoriyasi faqat buyum va narsalarning iqtisodiy qimmatini emas, jamiyat va inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqealikning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar, tartiblar va boshqalarning qadrini ifodalash uchun ishlatilishi yoritib berilgan.

Kirish. Qadriyat – voqealikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy, axloqiy, madaniy, ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rif, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyat hisoblanadi. Ijtimoiy fanlarning qaysi sohasida qadriyatga doir tadqiqot olib borilgan bo'lsa, bu tushunchaga shu jihatdan ta'rif berishga intilishgan.

Holbuki qadriyat aksiologiyaga xos kategoriyadir. Qadriyatni aksiologiya nuqtayi nazaridan talqin qilish uni kategoriya sifatidagi mohiyati, mazmuni, obyektiv asosi, namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini o'rganish imkonini beradi. Qadriyat kategoriyasi faqat buyum va narsalarning iqtisodiy qimmatini emas, jamiyat va inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqealikning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar, tartiblar va boshqalarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladi. Ijtimoiy jarayonlar ta'sirida kishilarning qadriyatlar to'g'risidagi qarashlari o'zgarib boradi. Tarixiy zaruriyatga qarab goh u, goh bu qadriyat ijtimoiy taraqqiyotning oldingi safiga chiqadi. Masalan, yurtni yov bosganida – ozodlik, imperiya hukmronligi nihoyasida – istiqloq, urush davrida – tinchlik, tutqunlikda – erkinlik, kasal yoki bemorlikda – sihat-salomatlikning qadri oshib ketadi. Qadriyatlar ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida o'z tarixiy ildizi, rivoji, vorislik jihatlarga ega. Qadriyatlar mehnat, ishlab chiqarish sohasidagi faoliyat, insonlar o'rtasidagi munosabatlar uchun foyda keltiradigan narsalar, hodisalar, xatti-harakatlar majmuasi sifatida yuzaga kelib, ayrim kishilar, ijtimoiy guruhlar faoliyati, xatti-harakatini ma'lum yo'nalishga buradigan, tegishli me'yorga soladigan ma'naviy hodisaga aylanadi. Qadriyatlar umumbashariy, milliy, shaxsiy bo'lishi mumkin. Olam, tabiat va jamiyatning eng muhim tomonlarini, qonun-qoidalarini, aloqadorliklarini ifodalaydigan qadriyatlar umumbashariy xususiyatga ega. Bunday qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan, abadiy qadriyatlardir. Muayyan bir elat, millat, xalqning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, ma'naviyati, urf-odat va an'analari, o'tmishi va kelajagi bilan bog'liq qadriyatlar milliy qadriyatlardir. Inson, uning faoliyati, turmush tarzi, e'tiqodi, umr ma'nosi, odobi, go'zalligi bilan bog'liq qadriyatlar shaxsiy qadriyatlardir. Qadriyatlar komil insonni tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. “Qadriyat” tushunchasi juda ko'p talqinlarga ega. M. Rokeach qadriyatlarini “ma'lum bir xulq-atvor uslubi yoki mavjudlikning yakuniy maqsadi shaxsiy yoki ijtimoiy nuqtai nazardan qarama-qarshi yoki teskari xulq-atvor uslubidan yoki mavjudlikning yakuniy maqsadidan afzalroq ekanligiga doimiy e'tiqod” deb ta'riflaydi.

Shaxsiy qadriyatlarini shakllantirish mexanizmi uzoq vaqt davomida shaxsning ijtimoiy qadriyatlarini ichkilashtirish nuqtayi nazaridan tavsiflangan. Bir qator mualliflarning ta'kidlashicha, ma'lum bir obyektini ijtimoiy qadriyat sifatida anglash uning shaxsiy obyektga – individual xatti-harakatlarning tartibga soluvchisiga

o'tishiga yordam beradi. Shuning uchun qadriyat yo'nalishlari ikki tomonlama va dinamik xarakterga ega: ular ijtimoiydir, chunki ular tarixiy shartli va individualdir, chunki ularda ma'lum bir subyekt tajribasi jamlangan va agar ularning mavjudligi qo'llab-quvvatlanmasa, agar ular yaratilmasa, ular ijtimoiydir: amalga oshiriladi va yangilanadi, keyin ular asta-sekin yo'qoladi.

Qadriyat yo'nalishlari shaxsning subyektiv dunyosi va obyektiv voqealik o'rtasidagi “ko'pri” ni ifodalaydi, shuning uchun shaxsiy o'sishning eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Qadriyat yo'nalishlari tizimi shaxsning eng muhim xususiyati va uning shakllanishining ko'rsatkichidir. Qadriyat yo'nalishlarining rivojlanish darajasi, ularning shakllanish xususiyatlari shaxsning rivojlanish darajasini baholashga imkon beradi.

A. Zdravomyslovning fikriga ko'ra, qadriyatlar jamiyat, ijtimoiy muhit va shaxs, uning ichki dunyosi o'rtasidagi muhim bog'liqlik vazifasini bajaradi (Здравомыслов А.Г. 1996).

Boshqa narsalar qatorida, qadriyat-semantik yo'nalishlarni shakllantirishda shaxsning hissiy sohasi eng muhim rol o'ynashini ta'kidlash kerak. Venger faylasufi P. Xaydu ta'kidlaganidek, “... hissiy jihatdan baholash va bilim tajribasi bo'lmasa, odamlar ijobiy qadriyatlarini faqat so'zda, og'zaki darajada qabul qiladilar”. Shunday qilib, faqat hissiy jihatdan qabul qilingan hodisalar va shaxsning ularga nisbatan faol munosabati qadriyatlarini ichkilashtirish uchun sharoit yaratadi.

Shaxs ma'nosi odamlar tomonidan sodir etilgan tushunchalar, ko'nikmalar, motivlar va harakatlar, ijtimoiy normalar, rollar, qadriyatlar va ideallarni o'z ichiga oladi. Qadriyat yo'nalishlari bilan bir qatorda shaxs ma'nosi ham bir qator muhim xususiyatlarga ega. Asosiysi, bu shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va jamiyatdagi roldan kelib chiqqan holda. Shaxs ma'nosi uning mavjudligining asosiy ko'rsatkichi – hayotning mazmunliliigi bo'lib, u barkamol va ijodiy rivojlanayotgan shaxsning zarur shartidir.

V. Franklning shaxs konsepsiyasida “hayot ma'nosi” tushunchasi asosiy bo'g'in hisoblanadi. Muallifning fikricha, “umuman hayotning ma'nosi emas, balki ma'lum bir vaqtning o'zida ma'lum bir inson hayotining o'ziga xos ma'nosi muhim” (Замалиева С.А. 2012). Shunga asoslanib, ular uchta qiymat guruhiga bo'linadi:

1) ustuvorlik – ijodkorlik qadriyatlariga tegishli bo'lib, ularni amalga oshirishning asosiy shakli mehnatdir. Mehnatning ma'nosi hisshundaki, inson shaxs sifatida bu ishga kirishadi.

2) tajriba – odamning boshqa o'ziga xosligidagi xulq-atvor qadriyatlarini. “Sevish – bu boshqa odamni uning shaxsiyatining eng chuqur yadrosida tushunishning yagona yo'li”.

3) Franklning fikriga ko'ra, eng muhimi, munosabat qadriyatlarini. Qadriyatlar toifalari ro'yxati munosabat qadriyatlarini bilan to'ldirilishi bilanoq, inson mavjudligi o'z mohiyatiga ko'ra hech qachon ma'nosiz bo'lishi mumkin emasligi ayon bo'ladi. Biror kishi o'zini yengib bo'lmaydigan holatlarning rahm-shafqatiga duchor bo'lganda, bu qadriyatlariga murojaat qilishga majbur bo'ladi. Lekin har qanday sharoitda ham inson o'z azoblariga hayot mazmunini berishga qodir.

Qadriyat yo'nalishlarining asosiy vazifasi – muayyan ijtimoiy sharoitlarda shaxsning tashqi (xulq-atvori) va ichki faoliyatini tartibga solishdir. Qadriyatlar insonning butun hayotini ham, uning individual harakatlarini ham baholash mezonini bo'lib xizmat qiladi. Aytish mumkinki, qadriyatlar inson uchun dunyoning barqaror va mazmunli tasvirini yaratadi. Dunyoning tasviri – bu dunyoning turli xil tafsilotlarida qanday ishlashi haqida har bir kishi ega bo'lgan individual g'oyalari tizimi.

A.Maslou va K.Rodjersning shaxsning gumanistik nazariyasi markazida “o'zini-o'zi anglash” tushunchasi – shaxsiy salohiyatni to'liq ochib berish va undan foydalanish jarayoni, o'ziga xos bo'lgan barcha eng yaxshi narsalarni ochib berishdir. Tabiatan inson, bu ehtiyojlar ierarxiyasining eng yuqori bosqichidir. Maslou qadriyatlarini ehtiyojlar bilan tenglashtiradi: ular inson tabiatiga xosdir, ular biologik va genetik asosga ega, ammo ular madaniyat va ijtimoiy muhit tomonidan ham ishlab chiqilgan. Qadriyat yo'nalishlari tizimi shaxs yo'nalishining mazmunini belgilaydi va uning dunyoqarashi, atrofdagi dunyoga, o'ziga va boshqa odamlarga munosabatining asosini tashkil qiladi (Маслоу А. 2003, Роджерс К. 2001).

Maishiy psixologiyada qadriyat yo'nalishlari tizimi shaxsning yo'nalishi tushunchasi orqali aniqlanadi, bu bilan subyektning aqliy faoliyatini to'liq qamrab oluvchi ma'lum bir yetakchi bo'g'inni tushunish, ehtiyojlardan ideallargacha, shaxsning markaziy quyi tuzilishi. Shaxsning yo'nalishi – bu shaxsni faoliyatga yo'naltirish uchun zarur bo'lgan dastlabki vaziyatlardan qisman mustaqil bo'lgan yetakchi motivlarning yig'indisidir.

Bobnevaning fikricha, qadriyatlar subyektning ichki dunyosining eng yuqori tuzilmalari sifatida shaxsning xatti-harakatlarini ijtimoiy tartibga solishda ijtimoiy ta'sirning asosiy regulatorylari va vositachilaridir (Бобнева М.И. 1976).

V.B. Olshanskiy shaxsiy qadriyatlarini “mayoqlar” atamasi bilan o'xshashligini ko'radi, ularning yordami bilan odam “ma'lumot oqimida inson hayoti uchun eng muhim (ijobiy yoki salbiy ma'noda) nima ekanligini payqash mumkin bo'ladi”; “bu ko'rsatmalar bo'lib, unga rioya qilgan holda odam o'z ishonchini, xatti-harakatlarining ichki izchilligini saqlaydi” (Ольшанский В.Б. 1980).

Shunday qilib, shaxsning qiymat-semantik sohasi – bu inson mavjudligining ma'nolari va maqsadlarini shakllantirish, shuningdek ularni shaxs tomonidan o'zlashtirish usullari uchun javobgar bo'lgan murakkab ierarxik tizim. Agar insonning maqsadlari o'z-o'zidan bo'lsa, bu butun qadriyatlar tizimining nomutanosibligiga olib keladi, insonning tashqi faoliyati esa adashib, tartibsiz bo'lib qolishi mumkin va uning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi mo'ljallangan pozitsiyasida shaxs ma'nolari tizimida ishonchning yo'qligi odamga o'z qadriyatlarini saqlab qolishga imkon bermasligi mumkin. Qadriyat-semantik yo'nalishlar jamiyatda shaxs tomonidan o'zlashtiriladi, lekin shaxs faol subyekt sifatida ijtimoiy muhitda mavjud bo'lgan qadriyatlar va ideallarni tanlash, qabul qilish yoki rad etish orqali ularning shakllanishiga mustaqil ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shvarts qadriyatlar o'rtasidagi farqlar asosidagi eng muhim mazmun jihati ular ifoda etgan motivatsion maqsadlar turi ekanligidan kelib chiqadi. Shuning uchun individual qadriyatlarini maqsadlarining umumiylikka muvofiq qadriyatlar turlariga guruhlaydi. U buni barcha madaniyatlarda eng ko'p uchraydigan asosiy insoniy qadriyatlar inson mavjudligining umuminsoniy ehtiyojlarini (biologik ehtiyojlar, ijtimoiy o'zaro ta'sirni muvofiqlashtirish zarurati va guruh faoliyati talablari) ifodalovchi qadriyatlar, deb asosladi. U avvalgi tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan qadriyatlarini, shuningdek, turli madaniyatlar qadriyatlariga bag'ishlangan diniy va falsafiy asarlarda topilgan qadriyatlarini tanladi. Keyin u ularni motivatsion jihatdan bir-biridan farq qiladigan turlarga birlashtirdi, ular qadriyatning nuqtayi nazaridan asosiy turlarni qamrab oladi (Шварц Ш. 1992).

Bu yerda asosiy maqsadlariga ko'ra motivatsiyalangan turlarning qisqacha ta'rifi keltirilgan:

- hokimiyat – ijtimoiy mavqe, odamlar va resurslar ustidan hukmronlik qilish;
- muvaffaqiyat – ijtimoiy standartlarga muvofiq shaxsiy muvaffaqiyat;
- gedonizm – zavq yoki shahvoniy zavq;
- rag'batlantirish – hayajon va yangilik;
- mustaqillik – fikr va harakat mustaqilligi;
- universalizm – barcha odamlar va tabiatning farovonligini tushunish, bag'rikenglik va himoya qilish.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'naviy qadriyatlar – bu jamiyat tomonidan o'rnatilgan ba'zi ideallar bo'lib, ularni o'lchab bo'lmaydi. Ma'naviy qadriyatlar insonning ichki izlanishlari, intilishlari, dunyoqarashi, atrofdagi voqelikka individual nuqtayi nazarini shakllantirish asosida yotadi.

Insonning ma'naviy qadriyatlarini shaxsning hayotini boshqaradigan, unga kundalik tanlashda yordam beradigan, qabul qilishga yordam beradigan nomoddiy qadriyatlar toifasiga kiradi.

Ma'naviy qadriyatlar har bir shaxsning hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Biz jamiyatdan ajralgan holda, undagi norma va tartiblarni hisobga olmasdan yashay olmaymiz. Ma'naviy qadriyatlar insonda axloqiy ideallarni shakllantiradi, individual intilishlarni keltirib chiqaradi.

Shaxs va jamiyat ehtiyojlari va manfaatlarining xilma-xilligi murakkab qadriyatlar tizimida ifodalanadi, ular quyidagilarga ko'ra tasniflanadi. Tarkib bo'yicha jamiyatning quyi tizimlariga mos keladigan qadriyatlar bir-biridan farq qiladi: moddiy (iqtisodiy), siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy. Moddiy qadriyatlar mulkiy munosabatlar, kundalik hayot va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish – iste'mol (utilitar) qadriyatlarini o'z ichiga oladi. Ma'naviy qadriyatlar axloqiy, kognitiv, estetik, diniy va boshqa g'oyalari, bilimlarni o'z ichiga oladi.

Qadriyatlar aniq tarixiy xususiyatga ega bo'lib, ular jamiyat taraqqiyotining u yoki bu bosqichiga to'g'ri keladi. Borliq shakliga ko'ra obyektiv va ideal (ma'naviy) qadriyatlar farqlanadi. Obyektiv qadriyatlar – bu tabiiy tovarlar, mehnat mahsulotlarining foydalanish qiymati, ijtimoiy mahsulotlar, tarixiy voqealar, madaniy meros, axloqiy ezigulik, go'zallik mezoniga javob beruvchi estetik hodisalar, diniy sig'inish predmetlari. Bu qadriyatlar odamlar hayotida faoliyat yuritadigan o'ziga xos narsalar, hodisalar dunyosida mavjud. Obyektiv qadriyatlarining asosiy sohasi – bu shaxs va jamiyatning kamillik haqidagi g'oyalarini o'zida mujassam etgan maqsadli inson faoliyatining mahsullari. Faoliyat natijasi ham, faoliyatning o'zi ham obyektiv ravishda g'aydalangan qiymat sifatida harakat qilishi mumkin. Obyektiv qadriyatlar inson ehtiyojlari va manfaatlari obyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Ma'naviy qadriyatlarga ezigulik, yaxshilik, yomonlik, go'zal va xunuk, adolatli va nohaqlik, qonuniy va qonunbuzarlik haqidagi me'yoriy g'oyalari shaklida ifodalangan ijtimoiy ideallar, munosabat va baholar, me'yorlar va taqiqlar, maqsad va loyihalari, standartlar va talablar, harakat tamoyillari, insonning tarixi va maqsadining ma'nosi haqida tushunchalar kiradi. Ideal shakl qadriyatlarining mavjudligi kamolotga oid ongli g'oyalari, muhim va zaruriy g'oyalari shaklida yoki ongsiz harakatlar, imtiyozlar, istaklar, intilishlar shaklida amalga oshiriladi.

Ma'naviy qadriyatlar mazmuni, vazifalari va ularni amalga oshirishga qo'yiladigan talablarning tabiati bo'yicha turlidir. Maqsadlar va faoliyat usullarini dasturlaydigan tarkiblarning butun sinfi mavjud – bu qadriyatlarini amalga oshirishda yetarli erkinlikni ta'minlaydigan standartlar, qoidalar, qonunlar, normalar, ideallardir.

Qadriyatlar shaxs va jamiyatning ehtiyojlari va manfaatlari bilan belgilanadi, shuning uchun ular murakkab tuzilishga, maxsus ierarxiyaga ega. U insonning tirik mavjudot sifatida hayoti uchun zarur bo'lgan asosiy imtiyozlarga asoslanadi (tabiiy boyliklar, moddiy sharoitlar) va insonning ijtimoiy mohiyatiga, uning ma'naviy tabiatiga qarab eng yuqoridir. Birinchi guruh – utilitar qadriyatlar, ular inson uchun muhim bo'lgan tashqi maqsad bilan belgilanadi. Amaliy, utilitar qiymat – bu vositalarning qiymati, chunki narsaning foydaliligi uning xizmat qilishi kerak bo'lgan vazifa bilan belgilanadi. O'z vazifasini bajarib, bu narsa qiymat sifatida o'ladi. Ikkinchi guruh – ma'naviy qadriyatlar. Ular ichki asosga ega. Ma'naviy qadriyat o'zini-o'zi ta'minlovchi xususiyatga ega va undan tashqarida yotgan motivlarga muhtoj emas. Utilitar pragmatik qadriyatlar faoliyat maqsadlarini belgilaydi, ma'naviy qadriyatlar inson faoliyatining ma'nosini belgilaydi.

Ma'naviy qadriyatlar foydasiz va instrumental bo'lmagan xususiyatga ega. Ular boshqa hech narsa uchun xizmat qilmaydi, aksincha, qolgan hamma narsa faqat yuqori qadriyatlar kontekstida mantiqiy bo'ladi. Ma'naviy qadriyatlar madaniyatning o'zigidir: ma'lum odamlar, odamlarning asosiy munosabatlari va ehtiyojlari. Insoniy qadriyatlar (tinchlik, insoniyat hayoti), muloqot qadriyatlarini (do'stlik, sevgi, ishonch, oila), ijtimoiy qadriyatlar (ijtimoiy adolat, erkinlik, inson huquqlari g'oyasi), turmush tarzi qadriyatlarini, shaxsning o'z-o'zini anglashi alohida ta'kidlanadi. Yuqori qadriyatlar cheksiz miqdordagi tanlov sharoitida amalga oshiriladi.

Kundalik hayot amaliyotida biz ko'pincha “ijtimoiy qadriyat”, “ustuvorlik”, “inson qadri”, “axloq” iboralarini ishlatamiz.

Biroq kundalik ong bilan moddiy narsalarning ijobiy yoki salbiy ahamiyatini, huquqiy yoki axloqiy talablarni, estetik moyilliklarni, qiziqishlarni, ehtiyojlarni aniqlash yetarli emasligi aniq. Agar biz ushbu ahamiyatning mazmunini, mohiyatini (biror narsaning ma'nosini) bilishga intilsak, unda umuminsoniy va ijtimoiy-guruh, sinfiy qadriyatlar nima ekanligini aniqlash kerak. Qimmatli obyektarga ularning foydaliligi, afzalligi yoki zararliligi orqali

“tasvirlash” bizga “odam-dunyo” tizimining qiymat o‘lchovining paydo bo‘lishi va ishlashi mexanizmini tushunishga imkon bermaydi.

Albatta, inson xatti-harakati va faoliyatining muayyan tartibga soluvchi tamoyillari sifatida harakat qiladigan umumiy qadriyatlar mavjudligini ta’kidlash kerak. Biroq, bu pozitsiya mutlaq bo‘lishi mumkin emas. Aks holda u yoki bu tarzda biz jamiyat tarixi “abadiy qadriyatlar” tizimini amalga oshirish ekanligini tan olamiz. Shunday qilib, ijtimoiy tizimning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari beixtiyor e’tibordan chetda qolmoqda.

Qadriyatlar, birinchi navbatda, u yoki bu tarzda kiritilgan har bir narsaning ahamiyatiga ijtimoiy-tarixiy (“inson – atrof-dagi dunyo”) munosabatni ifodalaydi. Shuni ta’kidlash kerakki, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlar, maqsadlar, manfaatlar nafaqat odamlarning o‘zgaruvchan ijtimoiy hayotining aksi, balki bu o‘zgarishlarning ichki, hissiy va psixologik motividir. Moddiy, ma’naviy va ijtimoiy ehtiyojlar insonning obyektiv voqelikka, uning faoliyati va natijalariga bo‘lgan qadriyat munosabatlarining tabiiy-tarixiy asosini tashkil qiladi.

Shaxsning ham, umuman jamiyatning ham qadriyatlar dunyosi ma’lum bir ierarxik tartibga ega: turli xil turli qadriyatlar bir-biriga bog‘liq. Masalan, moddiy qadriyatlarga foydalanish qiymatlari, mulkiy munosabatlar, moddiy ne’matlar yig‘indisi va boshqalar kiradi.

Ijtimoiy qadriyatlar insonning ma’naviy hayotini, uning ijtimoiy va axloqiy sha’nini, erkinligini, fan yutuqlarini, ijtimoiy adolatni va boshqalarni tashkil qiladi.

Siyosiy qadriyatlar – bu demokratiya, inson huquqlari.

Ma’naviy qadriyatlar axloqiy va estetikdir. Axloqiy – bu an’analar, urf-odatlar, me’yorlar, qoidalar, ideallar va boshqalar; estetik – his-tuyg‘ular sohasi, ularning tashqi tomonini tashkil etuvchi narsalarning tabiiy fazilatlarini. Estetik qadriyatlarining ikkinchi qatlami – bu dunyoning estetik xususiyatlarining inson iste’dodi prizmasi orqali sinishi natijasi bo‘lgan san’at obyektlari.

Shaxsning ijtimoiy manfaatlarini va ehtiyojlari ko‘p qirrali va bitmas-tuganmas bo‘lgani kabi, qadriyatlar dunyosi ham rang-barang va bitmas-tuganmasdir. Lekin, ichida bevosita yo‘naltirilgan ehtiyojlardan farq qiladi. Masalan, ezigulik, adolat qadriyatlar sifatida aslida mavjud emas, balki ahamiyat sifatida mavjud. Shu bilan birgalikda qadriyatlarining ahamiyati jamiyat ehtiyojlari va uning iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan bog‘liq holda belgilanadi.

Insoniyat ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida nafaqat qadriyatlar yaratadi, balki ularga baho beradi. Baho qiymat mulohazasi (jarayonni baholash) va baholash munosabatlari (natijani baholash) birligi mavjud. Baholash tushunchasi qiymat tushunchasi bilan uzviy bog‘liqdir. Voqelikni bilishning murakkab va o‘ziga xos momentlaridan biri sifatida baholash jarayoni subyektivlik, konvensiya, nisbiylik momentlarini o‘z ichiga oladi, lekin agar baholash to‘g‘ri bo‘lsa, ular qisqartirilmaydi. Baholashning haqiqati shundaki, u adekvat aks ettiradi. Bilish subyektivi, shuningdek, obyektiv haqiqatni ochib beradi.

Ilmiy baholash – fanning yutuq va kamchiliklarini, olimlar va ilmiy muassasalar faoliyatini baholash. U yoki bu obyektiv haqiqatning ilmiy qiymati bu haqiqat narsalarning mohiyatini qanchalik chuqur aks ettirgani va uning progressiv tarixiy taraqqiyotida insoniyatga amalda qanday xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Siyosiy baho – muayyan hodisalarning qadr-qimmatini anglash bo‘lib, jamiyat hayoti sinf uchun ijtimoiy guruh tomonidan baholash amalga oshiriladi.

Axloqiy baholash ijtimoiy ong shakli sifatida axloqning eng muhim elementini ifodalaydi. Axloqiy qoidalar va ideallar insonning o‘ziga xos harakatlari va ijtimoiy hodisalarni – adolatli va adolatsiz, yaxshi yoki yomon va hokazolarni baholash mezonini tashkil qiladi.

Estetik baholash voqelikni badiiy tadqiq etish momentlaridan biri sifatida san’at asarlari va hayotiy hodisalarni estetik ideallar bilan solishtirishdan iborat bo‘lib, ular o‘z navbatida hayot tomonidan tug‘ilib, ijtimoiy munosabatlar prizmasi orqali sinadi.

Natijalar. Umumjahon insoniy qadriyatlarining umumlashirilgan mezonini – bu har bir shaxsning shaxsiy erkinliklari va huquqlarini ta’minlash, jismoniy va ma’naviy kuchlarni himoya qilish, insonning haqiqiy rivojlanishiga yordam beradigan jamiyatning moddiy va ma’naviy va huquqiy kafolatlari. Insoniyat tarixida aynan mana shu qadriyatlar insonparvar yozuvchilar, faylasuflar, shoirlar, rassomlar va olimlar tomonidan eng yorqin va obrazli ifodalangan. Shuni ta’kidlash kerakki, bu qadriyatlar, ular qanday milliy-an’anaviy shaklda ifodalangan bo‘lsa ham, umume’tirof etilganidek harakat qiladi, garchi, ehtimol, hamma odamlar ularni darhol so‘zsiz va avtomatik ravishda umuminsoniy deb tushunmaydilar. Bu yerda har bir xalqning mavjudligining o‘ziga xos tarixiy sharoitlarini, uning jahon sivilizatsiyasining umumiy oqimidagi ishtirokini ham hisobga

olish kerak. Insoniyatning rivojlanishi tabiiy tarixiy jarayondir. Inson qadriyatlarini ana shu jarayonning natijasidir, ularning mohiyat tarixiy jihatdan o‘ziga xos bo‘lib, uning alohida tarkibiy qismlari o‘zgaradi yoki dolzarb bo‘lib, ma’lum bir davrda ustuvorlikka aylanadi.

Har qanday jamiyatdagi qadriyatlar madaniyatning ichki o‘zagi bo‘lib, inson yashaydigan madaniy muhitning sifatini tavsiflaydi va shaxs sifatida shakllanadi. Ular ma’naviy hayotning faol tomonidir. Ular insonning, jamiyatning insonni qoniqtiradigan yoki qondirmaydigan dunyoga munosabatini namoyon qiladi va shuning uchun qadriyatlar insonning ijtimoiylashuviga, uning o‘zini o‘zi belgilashiga, madaniy hayotning o‘ziga xos tarixiy sharoitlariga qo‘shilishiga yordam beradi.

Shaxsning qiymat-semantik sohasi ikkita asosiy komponentdan – qadriyat yo‘nalishlari tizimi va shaxsiy ma’nolar tizimidan iborat. Shaxsiy ma’nolar inson uchun barcha obyektlar, narsa va hodisalarning subyektiv ahamiyatini aks ettiradi va qadriyat yo‘nalishlari tizimi shaxsiy faoliyatning yo‘nalishi uchun javobgardir. Bundan kelib chiqadiki, qadriyat-semantik soha shaxs tuzilishining markaziy yadrosi bo‘lib, uning yo‘nalishini belgilab beradi, shu bilan birga shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solishning eng yuqori darajasidir.

Pedagogik qadriyatlar pedagogik faoliyatni tartibga soluvchi va ta’lim sohasida o‘rnatilgan ijtimoiy dunyoqarash va o‘qituvchi faoliyati o‘rtasida vositachi va bog‘lovchi bo‘lg‘in vazifasini bajaradigan kognitiv faoliyat ko‘rsatuvchi tizim vazifasini bajaruvchi normalardir. Ular boshqa qadriyatlar singari, tarixan shakllangan va mustahkamlangan ta’lim fani aniq tasvir va g‘oyalar ko‘rinishidagi ijtimoiy ong shakli sifatida. Pedagogik qadriyatlarini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladi ta’lim faoliyati, ularning davomida ularning subyektivatsiyasi sodir bo‘ladi. Bu o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishining ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladigan pedagogik qadriyatlarining subyektivlik darajasi.

Ijtimoiy hayot sharoitlarining o‘zgarishi, jamiyat va shaxs ehtiyojlarining rivojlanishi bilan pedagogik qadriyatlar ham o‘zgaradi. Shunday qilib, pedagogika tarixida o‘zgarishlarning izlanish-tasviriy, keyinchalik muammoli-ta’limiy sxolastik nazariyalarining o‘zgarishi kuzatiladi. Demokratik tendensiyalarning kuchayishi ta’limning noan’anaviy shakllari va usullarining rivojlanishiga olib keladi. Pedagogik qadriyatlarining subyektiv idrok qilinishi va belgilanishi o‘qituvchining shaxsiyati boyligi, uning kasbiy faoliyatining yo‘nalishi bilan belgilanadi.

Muhokama. Pedagogik qadriyatlar ularning mavjudligi darajasida farq qiladi. Shu asosda ijtimoiy, guruhiy va shaxsiy pedagogik qadriyatlar ajratish mumkin.

1. Ijtimoiy pedagogik qadriyatlar har xil vazifalarni bajaradigan qadriyatlarining mohiyati va mazmunini aks ettiradi ijtimoiy tizimlar, jamoatchilik ongida namoyon bo‘ladi. Bu jamiyatning ta’lim sohasidagi faoliyatini tartibga soluvchi g‘oyalar, idroklar, me’yorlar, qoidalar, an’analar majmuidir.

2. Guruh pedagogik qadriyatlar ma’lum doirada ta’lim muassasalarida pedagogik faoliyatni tartibga soluvchi va yo‘naltiruvchi g‘oyalar, tushunchalar, me’yorlar ko‘rinishida taqdim etilishi mumkin. Bunday qadriyatlar majmuyi yaxlit xarakterga ega, nisbiy barqarorlik va takrorlanuvchanlikka ega.

3. Shaxsiy pedagogik qadriyatlar o‘qituvchining shaxsiyatining maqsadlari, motivlari, ideallari, munosabati va boshqa dunyoqarash xususiyatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy-psixologik shakllanishlar vazifasini bajaradi, ular jami holda uning qadriyatlar yo‘nalishlari tizimini tashkil qiladi. Aksiologik (yunon tilidan. acia - qiymat) qadriyat yo‘nalishlari tizimi sifatida nafaqat kognitiv, balki uning ichki tayanch nuqtasi rolini o‘ynaydigan hissiy-irodaviy komponentlarni ham o‘z ichiga oladi. U pedagogik qadriyatlarining individual-shaxsiy tizimiga asos bo‘lib xizmat qiladigan, ham ijtimoiy-pedagogik, ham kasbiy-guruhiy qadriyatlarini o‘zlashtiradi. Bu tizim quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– Shaxsning ijtimoiy va kasbiy muhitdagi rolini tasdiqlash bilan bog‘liq qadriyatlar (o‘qituvchi ishining ijtimoiy ahamiyati, pedagogik faoliyatning obro‘si, kasbni eng yaqin shaxsiy muhit tomonidan tan olinishi va boshqalar);

– Muloqotga bo‘lgan ehtiyojni qondirish va uning doirasini kengaytirish (bolalar, hamkasblar bilan muloqot, bolalarning mehr va muhabbat tajribasi, ma’naviy qadriyatlar almashinuvi va boshqalar);

– Ijodiy individuallikni o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirish (kasbiy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari, jahon madaniyati bilan tanishish, sevimli mavzusi bilan shug‘ullanish, o‘zini doimiy takomillashtirish va boshqalar);

– O‘z-o‘zini anglashga ruxsat berish (ijodiy xarakter o‘qituvchining ishi, o‘qituvchining kasbining romantikligi va

maftunkorligi, ijtimoiy zaif bolalarga yordam berish imkoniyati va boshqalar);

– Pragmatik ehtiyojlarni qondirishga imkon berish (kafolatlangan kafolat olish imkoniyati – davlat xizmati, ish haqi va ta’til vaqti, ish staji va boshqalar).

Nomlangan pedagogik qadriyatlar orasidan, o‘z mazmuniga ko‘ra farq qiladigan, o‘zini o‘zi ta’minlaydigan va instrumental qadriyatlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. O‘z-o‘zini ta’minlash qadriyatlar hisoblanadi qadriyatlar-maqсадlar, shu jumladan o‘qituvchining ishining ijodiy tabiati, kasbining obro‘si, ijtimoiy ahamiyati, davlat oldidagi mas‘uliyati, o‘zini tasdiqlash imkoniyati, bolalarga muhabbat va mehr. Bu turdagi qadriyatlar ham o‘qituvchilar, ham talabalar shaxsiyatini rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Maqsadlar o‘qituvchi faoliyatining asosiy ma‘nosini aks ettirgani uchun boshqa pedagogik qadriyatlar tizimida ustun aksiologik vazifani bajaradi.

Pedagogik faoliyatning maqsadlari unda amalga oshiriladigan ehtiyojlarga mos keladigan aniq motivlar bilan belgilanadi. Bu ularning ehtiyojlar ierarxiyasidagi yetakchi mavqei tushuntiradi, ular o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘zini anglash, o‘zini takomillashtirish va boshqalarni rivojlantirish ehtiyojlarini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchining ongida “bola shaxsi” va “men professionalman” tushunchalari o‘zaro bog‘liqdir.

Pedagogik faoliyat maqsadlarini amalga oshirish yo‘llarini izlab, o‘qituvchi o‘zining professional strategiyasini tanlaydi. Binobarin, ta’lim siyosatidagi qadriyatlar-maqсадlar davlatni aks ettiradi. Pedagogika fanining rivojlanish darajasi, bu subyektiv bo‘lib, pedagogik faoliyat va ta’siming muhim omiliga aylanadi. Ular nazariya, metodologiya va o‘zlashtirish natijasida shakllanadi pedagogik texnologiyalar asosini tashkil etadi.

Qadriyatlar – vositalar – bu o‘zaro bog‘liq uchta quyi tizim: 1) kasbiy va ta’lim va shaxsiy rivojlanish muammolarini hal qilishga qaratilgan to‘g‘ri pedagogik harakatlar (o‘qitish va tarbiya texnologiyalari); 2) kommunikativ harakatlar shaxsiy va kasbiy yo‘naltirilgan vazifalarni (kommunikatsiya texnologiyalari) amalga oshirish imkonini beradi; 3) o‘qituvchining subyektiv mohiyatini aks ettiruvchi harakatlar, ular integratsiyalashgan xarakterga ega, chunki ular har uchta kichik tizimni yagona aksiologik funksiyaga birlashtiradi.

Qadriyatlar-vositalar quyidagi guruhlariga bo‘linadi: qadriyatlar-munosabatlar, qadriyatlar-sifat va qadriyatlar-bilim.

Qadriyatlar-munosabatlar o‘qituvchiga pedagogik jarayonning maqsadli va yetarli darajada qurilishi va uning subyektlari bilan o‘zaro aloqasini ta’minlash. Kasbiy faoliyatga bo‘lgan munosabat o‘zgar olmaydi va o‘qituvchining harakatining muvaffaqiyati, uning kasbiy va shaxsiy ehtiyojlari qay darajada qondirilishiga qarab o‘zgaradi. O‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar yo‘lini belgilaydigan pedagogik faoliyatga bo‘lgan qimmatli

munosabat gumanistik yo‘nalish bilan ajralib turadi. Qiymatli munosabatlarda o‘qituvchining o‘ziga professional sifatida munosabati va shaxs sifatida o‘ziga bo‘lgan munosabati bir xil darajada ahamiyatli. Bu yerda “men-real”, “men-retrospektiv”, “men-ideal”, “men-refleksiv”, “men-professional” ning mavjudligi va dialektikasiga ishora qilish qonuniydir. Bu tasvirlarning dinamikasi o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanish darajasini belgilaydi.

Pedagogik qadriyatlar ierarxiyasida eng yuqori unvon beriladi qadriyatlar-fazilatlar, chunki ularda o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy xususiyatlari namoyon bo‘ladi. Bularga har xil va o‘zaro bog‘liq individual, shaxsiy, maqom-rol va kasbiy-faollik fazilatlar kiradi. Bu fazilatlar bir qator qobiliyatlarning rivojlanish darajasidan kelib chiqadi: bashoratli, kommunikativ, ijodiy (ijodiy), empatik (yunoncha empatiya – odamning his -tuyg‘ular yordamida hissiy tajribalarga kirish qobiliyati, boshqalarga hamdardlik bildirish), intellektual, mulohazali va interaktiv.

Qadriyatlar-munosabatlar va qadriyatlar-sifatlari, agar qadriyatlar-bilimning quyi tizimi shakllanmagan va o‘zlashtirilmagan bo‘lsa, pedagogik faoliyatni amalga oshirishning zarur darajasini ta’minlay olmasligi mumkin. U nafaqat psixologik, pedagogik va fan bilimlarini, balki ularning xabardorlik darajasini, pedagogik faoliyatning konseptual shaxs modeli asosida tanlash va baholash qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi.

Bilim qadriyatlari – bu shaxsning rivojlanishi va sotsializatsiyasining pedagogik nazariyalari, o‘quv jarayonining tuzilishi va faoliyatining qonuniyatlari va tamoyillari va hokazolarni o‘qituvchi tomonidan o‘zlashtirishning ma’lum bir tartibli va tartibli bilim va ko‘nikmalar tizimi. Fundamental psixologik va pedagogik bilimlar ijodkorlik uchun shart-sharoit yaratadi, professional ma’lumotlarda harakat qilish, pedagogik muammolarni o‘z darajasida hal qilish imkonini beradi zamonaviy nazariya va texnologiya, pedagogik tafakkurning samarali ijodiy usullaridan foydalangan holda.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, nomlangan pedagogik qadriyatlar guruhlarini bir-birini vujudga keltirib, sinkretik (yunoncha bog‘lanish, birlashtirish) xarakteriga ega bo‘lgan aksiologik modelni hosil qiladi. U o‘zini qadriyatlar-maqсадlar qadriyatlar-vositalarni belgilashida, qadriyatlar-munosabatlar qadriyatlar-maqсадlar va qadriyatlar-sifatlarga va hokazolarga bog‘liqligida namoyon bo‘ladi, ya’ni ularning barchasi yaxlit holda ishlaydi. Bu model ishlab chiqilgan yoki yaratilgan pedagogik qadriyatlar qabul qilish yoki rad etish mezoni bo‘lib xizmat qilishi mumkin. U madaniyatning ohangligini aniqlab, u yoki bu millat tarixida mavjud bo‘lgan qadriyatlarga ham, insoniyat madaniyatining yangi yaratilgan asarlariga ham tanlab yondashishni belgilaydi. O‘qituvchining aksiologik boyligi yangi qadriyatlarni tanlash va oshirish, ularning xulq-atvor va pedagogik harakatlar motivlariga o‘tishining samaradorligi va maqsadga muvofiqligini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения М.: Наука, 1976.
2. Замалиева С.А. Основные концепты учения В.Франкла о человеке // Современные проблемы науки и образования. – 2012. -№1
3. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта учебн.пособие 3-изд. доп ипер.-М.: Аспект-пресс, 1996.-317 с.

4. Маслоу А. Мотивация и личность СПб., 2003.
5. Ольшанский В.Б. Социально-психологические аспекты управления. –М., 1980
6. Роджерс К. Становление личности. М., 2001.
7. Шварц Ш. Использование базовых ценностей личности для понимание индивидуального поведения. М.199

PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA “KOMMUNIKATIV KO'NIKMA” VA “MULOQOT” ATAMALARINING MAZMUNI

Z. Azimova

ADPI, p.f.d., prof.
ziyodachon@mail.ru
+998902590672

O. Olimjonov

ADU, jismoniy madaniyat nazariyasi kafedrasini o'qituvchisi
omadbekolimjonov1995@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil
Jurnal soni: 8
Maqola raqami: 26
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.818>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada pedagogik-psixologik adabiyotlarda “kommunikativ ko'nikma” va “muloqot” atamalarining mazmuni ilmiy-tarkibiy jihatdan ochib berilgan. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishning ahamiyati xususida so'z yuritilgan.

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

muloqot, kommunikativ ko'nikma,
pedagogik muloqot, kasbiy-pedagogik
muloqot, muloqot vazifasi.

Kirish. Kishilik jamiyati taraqqiyotining o'ziga xos bosqichi bo'lgan bozor iqtisodiyoti har bir mutaxassisdan puxta bilim, yuksak kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishni talab etmoqda. Zero, kuchli raqobatga asoslangan ijtimoiy tuzilmaning bu shaklida mutaxassislarining kasbiy salohiyati va mahorati ular tomonidan tashkil etiladigan faoliyat samaradorligini ta'minlovchi muhim omil sanaladi.

Shu sababli kundan-kun rivojlanib borayotgan yurtimizda amalga oshirilayotgan kadrlar tayyorlashga doir milliy siyosat asosini har tomonlama shakllangan, o'zining puxta kasbiy bilim, malaka va mahoratga egaligini to'la namoyon eta oladigan shaxslarni kamol toptirish g'oyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Malakali kadrlarni tayyorlashdan iborat yagona, yaxlit tizimda, shubhasizki, oliy ta'lim muassasalari alohida o'rin tutadi. Binobarin, uzluksiz ta'lim tizimining aynan bu bosqichida bo'lajak mutaxassislar ixtisoslik fanlari asoslarini ham nazariy, ham amaliy jihatdan puxta o'zlashtirish imkoniyatiga egadirlar.

Zamonaviy sharoitda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga, kompetensiyasiga, bilimdonligiga, uning pedagogik mahoratiga, aql-zakovati va umumiy madaniyatiga talablar kuchaymoqda¹.

Adabiyotlar tahlili. Mustaqillikka erishilganidan so'ng respublikada ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo'lgani kabi ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlar kuzatilmoqda. Mazkur o'zgarishlar, albatta, yuzaga kelgan ijtimoiy ehtiyoj va zaruriyat bilan bog'liq. Mavjud ijtimoiy ehtiyoj hamda o'qituvchining pedagogik faoliyati, uni tashkil etish masalasi O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”²gi Qonunining Yangi tahriri (2019-yilning 12-dekabr)da o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”²gi Qonunining 5-moddasida pedagogik faoliyatni tashkil etishga qo'yiladigan talablar quyidagicha ifodalangan: Tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Muloqot – pedagogik hamkorlik vositasi sifatida. Muloqot faqat insonlarga xos bo'lgan jarayondir. Kishilarda faoliyat jarayonida bir-birlariga nimanidir aytilish istagi tug'iladi. Odatda muloqot shaxslar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojini aks ettiradi. Muloqot ikki va undan ortiq kishilar o'rtasida bilish yoki baholash tarzidagi axborot almashishda namoyon bo'luvchi o'zaro ta'sirdir. U

birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayirboshlashni ta'minlaydi. Bunda munosabatning kommunikativ jihatini hisobga olinadi. Kishilar munosabatga kirishishda avvalo tilga murojaat qiladi. Muloqotning yana bir jihati munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati axborotlarni faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ayirboshlash namoyon bo'ladi. M: shaxs muloqotga kirishar ekan, turli imo-ishoralarni ham qo'llaydi. Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, muloqot vaqtida suhbatdoshlar avval birlarini hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'linadi.

Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o'zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi. Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o'rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir.

Shaxsning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj qondirilmasa, shaxs ongi ham rivojlanmaydi. Shu sababli kishi doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz

Pedagogik jarayonda ta'lim oluvchilarning ba'zilarida muloqotga kirisha olmaslik kuzatiladi. Muloqotga kirisha olmaslikning asosiy sababi o'zini o'zi ortiqcha yuqori yoki past baholash tufayli o'ziga va uni qurshab turgan odamlarga noto'g'ri munosabatdir. Buning oldini olish imkoniyatlari mavjud bo'lib, asosan quyidagilarga ahamiyat berish quyidagi ijobiy natijalarni kafolatlaydi:

1) hamkorlik faoliyatida, muloqotlar tizimi orqali muloqot jarayonining barcha a'zolari o'rtasida insonparvarlik munosabatlarini tashkil qilish, emotsional muhitni taqqoslash imkoniyatini yuzaga keltirish;

2) muloqotda ichki munosabatlar tizimida har bir a'zoning qulay pozitsiyasini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish;

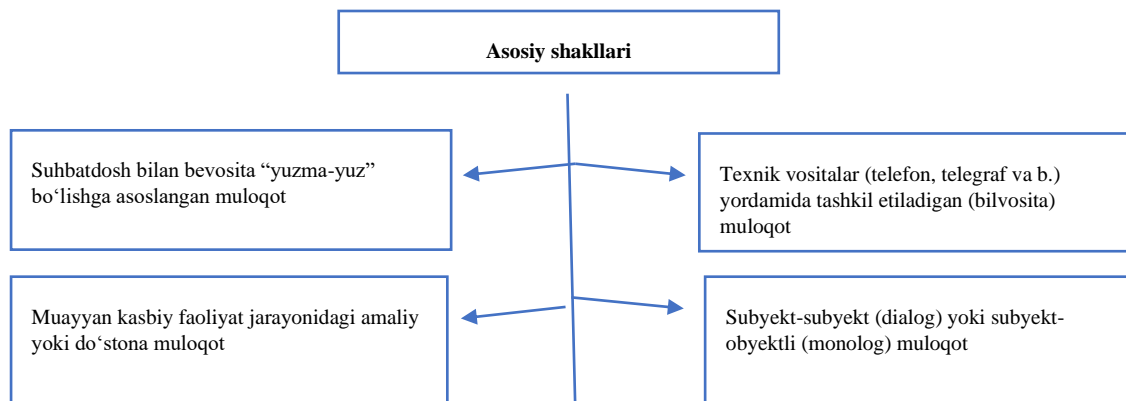
3) insonning muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllari to'g'risidagi axborotni egallashga oid maxsus mashg'ulotlarni uyushtirish;

4) shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo'ljallangan ishbarmonlik o'yinlari, psixodrama, trening tizimini yaratish.

Muloqotning shakllari ham turlichadir. Xususan, quyidagi 1-rasmda asosiy shakllarini ko'rishimiz mumkin.

¹ Коджастирова Г.М. Педагогика: учебник. М.: Гардарики, 2004. 528 с.

² (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son, 12.10.2021-y., 03/21/721/0952-son)

Muloqotda eng ko'p holatlarda nutq faoliyati ko'zga tashlanadi. Nutq faoliyati shaxs tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish, ularni avlodlarga uzatish, kommunikatsiya o'rnatish va o'z harakatlarini rejalashtirish maqsadida tildan foydalanish jarayoni sanaladi. Bu turdagi faoliyat aloqa jarayonining o'zidir.

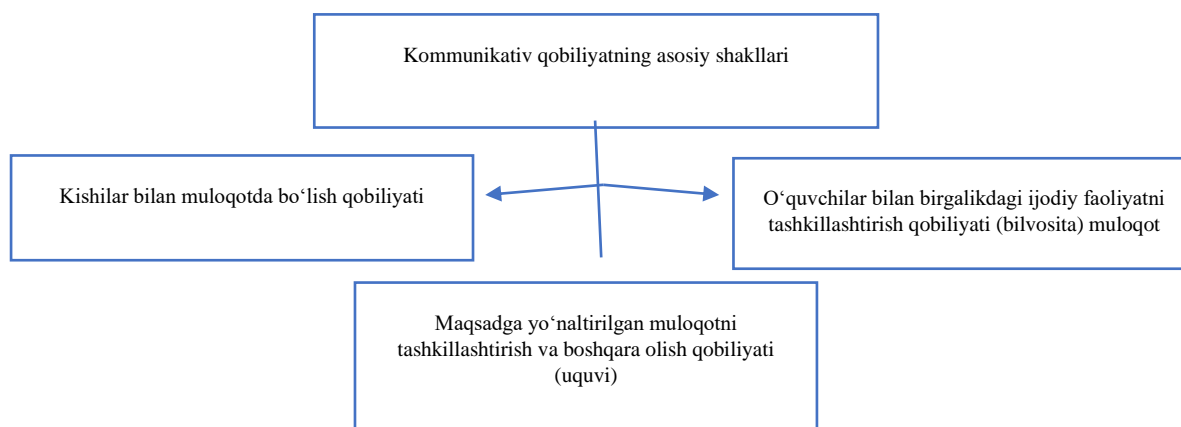
Pedagogik muloqot – pedagogning o'quvchilar jamoasi, ota-onalar, hamkasblar hamda rahbariyat bilan pedagogik odob hamda muloqot talablariga muvofiq holda uyushtiriladigan suhbat. Pedagogga xos bo'lgan mahorat asosini tashkil etuvchi pedagogik muloqot madaniyati uning o'quvchilar jamoasi, ota-onalar, hamkasblar hamda rahbariyat bilan uyushtiriladigan muloqot jarayonida namoyon bo'ladi. Bunda, ayniqsa, pedagogning o'quvchilar jamoasi bilan o'zaro muloqoti muhim ahamiyatga ega. Pedagog o'quvchilar bilan muloqotga kirishishga, uning samarali bo'lishiga intiladi. Muloqot jarayonida o'quvchi tomonidan bildirilayotgan fikrlar, uning qarashlari shaxsni yaqindan o'rganish uchun imkoniyat yaratadi. O'quvchi shaxsini yaqindan bilish, uning ichki kechinmalari, o'y-fikrlari, his-tuyg'ulari,

orzu-umid, maqsad va hayotiy intilishlaridan xabardor bo'lish pedagogik jarayonning metodik, ruhiy jihatdan to'g'ri tashkil etilishini ta'minlaydi. Zero, bu jarayonda pedagogik o'quvchi shaxsiga xos yosh, psixologik va shaxsiy xususiyatlarni inobatga olgan holda faoliyatni tashkil etadi.

Kasbiy-pedagogik muloqot – pedagogning o'z kasbiy faoliyatida ta'lim jarayonining ishtirokchilari – o'quvchi, talaba, hamkasblari, ota-onalar va rahbarlar bilan tashkil etadigan muloqoti. Uni tashkil etishda dastlab bir necha vazifalar rejalashtiriladi (maqsad qo'yiladi, muloqotning qachon, qayerda, necha yoshlilar bilan o'tkazilishi aniqlanadi).

Kasbiy-pedagogik muloqotning vazifasi – texnologiyani o'zlashtirish bo'lib, unda o'qituvchi iliq munosabatlarni qo'llay oladi, natijada pedagog shaxsi namoyon bo'ladi.

Pedagog kommunikativ faoliyati pedagogik faoliyatdagi muloqotda muhim rol o'ynaydi. Kommunikativ ko'nikma muayyan shakllarda namoyon bo'ladi

Bo'lajak o'qituvchining kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish metodlari – mutaxassis sifatida bo'lajak o'qituvchilarning o'quvchilar bilan bo'ladigan munosabatlarda o'z fikri, his-tuyg'ulari, hissiyotlarini to'g'ri ifodalashga, o'quvchilar tomonidan to'g'ri qabul qilinishiga, suhbat jarayonida o'z qarashlarini muvaffaqiyatli himoya qilinishiga erishish imkonini beradigan layoqatlarini yanada mustahkamlash va takomillashtirish. Kommunikativ ko'nikmalar – shaxslararo munosabatlarda shaxsning o'z fikri, his-tuyg'ulari, hissiyotlari to'g'ri ifodalashga imkon beradigan qobiliyat, odat, ko'nikma va malakalari. Ular suhbatdosh tomonidan uni to'g'ri tushunilishini, to'g'ri qabul qilinishini ta'minlaydi. Kishilik faoliyatining barcha sohalarida quyidagi kommunikativ ko'nikmalar muvaffaqiyatga erishishni ta'minlaydi:

1. Muammoni hal qilish malakasiga egalik.
2. Tartiblilik.
3. Ochiqlik, samimiylik.
4. Ishontira olish qobiliyatiga egalik.
5. Liderlik³.

O'qituvchining kommunikativ ko'nikmalari – o'qituvchining pedagogik maqsadga erishish yo'lida o'z fikri, his-tuyg'ulari,

hissiyotlarini o'quvchilarga to'g'ri yetkaza olishini, shuningdek, o'quvchilarning fikrlari, his-tuyg'ulari, hissiyotlarini to'g'ri tushunishi, qabul qilinishini ifodalovchi ko'nikmalari. Kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida o'qituvchilar quyidagi kommunikativ ko'nikmalarga egaliklarini namoyon eta olishlari lozim:

1. O'quvchilar bilan aloqani oson o'rnatish va butun jarayonda bu aloqani saqlay bilish.
2. O'quvchilarda zarur taassurot qoldirishga erishish.
3. Auditoriya bilan ishlash psixotexnikasini egallash.
4. O'z pozitsiyasini ishonch va qat'iyat bilan ifodalashga erishish.
5. O'z manfaatlarini, qarashlarini muvaffaqiyatli himoya qilish.
6. Salbiy nizolarni hech bir qiyinchiliklarsiz yengib o'tish.
7. Shaxsiy harakatlari va so'zlarining mohiyatini hamda o'quvchilarning ularga nisbatan munosabatlari tushuna olish.
8. O'quvchilarni samarali tinglay olish va faollik asosida ularga savollar berish.
9. Noverbal kommunikatsiya vositalarini oqilona foydalanish.
10. O'quvchilarning psixologik holatlarini tashxislay va tahlil qila bilish.

³ Коммуниктивные умения // <http://oblasti-zhizni.ru/professionalnye-i-kommunikativnye-navyiv-chem-razlichie>.

11. O'quvchilarning "qitmirliklari"ni o'z vaqtida anglay olish va bartaraf etish.

12. O'quvchilar, hamkasblar va oila a'zolari bilan o'zaro ishonch va jipslikka asoslangan muhitni yaratish.

Demak, pedagogik muloqot jarayoni beshta bosqichda kechadi. Har bir o'qituvchi bu bosqichlar mohiyatidan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Muloqotning bir necha turlari farqlanadi, shuningdek, u bir necha shakllarda tashkil etiladi. Qolaversa, muloqotning samarali bo'lishi uchun bir qator metodlar qo'llaniladi. Pedagogik muloqot pedagogik ta'simning eng muhim sifati bo'lib, uning yordamida o'qituvchilar o'quvchilarga o'quv-tarbiyaviy ta'sir o'tkaziladi⁴.

Aynan sport faoliyatida bo'lajak o'qituvchilarini jismoniy tarbiya jarayonida ularning kasbiy-pedagogik barqarorligini shakllantirish yo'nalishida kasbiy tayyorgarligiga maqsadli yondashish bu muammoni hal etish yo'llaridan biri bo'lib, talabalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishni ta'minlaydi.

S. R. Kubaev va S. N. Nazarqulov⁵ tomonidan olib borilgan tadqiqotda jismoniy tarbiya va sportning ijtimoiylashuv imkoniyatlarini kengaytirishga, yangi hayotiy tajribani o'zlashtirishga va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishga yordam beradigan kommunikativ ko'nikmalar, jamoaviy o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga ta'siri tasvirlangan.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda jismoniy tarbiya jarayonida bajariladigan ketma-ket topshiriqlar tizimida uch bosqichda amalga oshiriladi⁶.

Birinchi bosqichda diqqatni, mavzuni kuzatishni, hissiy madaniyatni rivojlantirish uchun jismoniy mashqlar yordamida shaxslararo muloqot ko'nikmalarini egallash vazifalari hal qilinadi;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник. М.: Гардарики, 2004. 528 с. Коммуникативные умения // <http://oblasti-zhizni.ru/professionalnye-i-kommunikativnye-navykv-chem-razlichie>.

2. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son, 12.10.2021-y., 03/21/721/0952-son).

3. N. Erkaboyeva Pedagogik mahorat / O'quv qo'llanma. – Qo'qon: Qo'qon DPI nashriyoti, 2020. – 143 bet.

4. Кубаев С.Р. Роль физической культуры в подготовке студентов / С.Р. Кубаев, С. Н. Назаркулов // Вестник науки и образования. [Электронный ресурс]. № 9 (63), 2019. Режим доступа: <http://scientificjournal.ru/images/PDF/2019/VNO-63/rol-fizicheskoy-kultury.pdf> (дата обращения: 05.06.2019).

7.

o'zining va boshqalarning jarayonlari va holatlarini aniqlash mashqlari, psixologik bo'shshish texnikasini o'zlashtirish mashqlari, ya'ni zo'riqish, bo'shshaslik, egilishdan xalos bo'lish.

Ikkinci bosqichda yuzaga kelgan vaziyatning borishini boshqarish va ochiq havoda o'yinlar o'tkazish jarayonida o'zaro munosabatlarda aniq qarorlar qabul qilish, juftlik mashqlari, raqs harakatlaridagi harakatlarni muvofiqlashtirish, ya'ni guruh ichidagi muloqot ko'nikmalarini egallash vazifalari hal qilingan.

Uchinchi bosqichda o'zlashtirilgan ko'nikma va ko'nikmalarni pedagogik faoliyat shartlariga yaqin vaziyatlarda qo'llash, yaqinlashib kelayotgan muloqotni modellashtirish va uni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish. Shunday qilib, bo'lajak jismoniy madaniyat bakalavrlarining kommunikativ qobiliyatlarining yuqori darajasi ularning kasbiy va pedagogik barqarorligini ta'minlaydi, bu esa yaxshi sog'lig'ini, o'quv va kasbiy faoliyatga moslashishini, kasbiy talablarni hisobga olgan holda kasbiy ahamiyatga ega fazilatlarini rivojlantirishni belgilaydi.

Xulosa va takliflar. Demak, 116 edagogic kompetentlik o'qituvchi faoliyatida ko'p qirrali obyekt bo'lib, uni tadqiq etish nihoyatda murakkab. Bunday tayyorgarlik bo'lajak o'qituvchining umumiy va maxsus tayyorgarligining ma'lum bir darajasiga erishishni, zarur kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirishni talab etadi. Bu esa 116 edagogic kompetentlikni shakllantirishga qiziqadigan, uni amalga oshirishga intiluvchan, ijodiy ishlaydigan shaxsni tarbiyalashni taqozo etadi⁷.

Bunda kasbni dildan sevish va unga oid qiziqishlarning mavjudligidagina texnologik yondashuv asosida ishlaydigan pedagog shaxsi shakllantirish kerak.

5. Усцелемов С.В. Совершенствование методики преподавания физической культуры в техническом вузе на основе комплекса «Готов к труду и обороне» / С.В. Усцелемов, В.А. Страшенко // Мир науки. [Электронный ресурс]: интернет-журнал, 2017. Т. 5. № 6. Режим доступа: <https://mir-nauki.com/PDF/05PDMN617.pdf> (дата обращения: 05.06.2019).

6. А. Ю Ахмедов «Бўлажак ўқитувчиларда коммуникатив компетентликлари шакллантириш масалалари» Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.723 Directory Indexing of International Research Journals CiteFactor: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2022-1-5-9.

⁴ N. Erkaboyeva Pedagogik mahorat / O'quv qo'llanma. – Qo'qon: Qo'qon DPI nashriyoti, 2020. – 143 bet

⁵ Кубаев С.Р. Роль физической культуры в подготовке студентов / С.Р. Кубаев, С. Н. Назаркулов // Вестник науки и образования. [Электронный ресурс]. № 9 (63), 2019. Режим доступа: <http://scientificjournal.ru/images/PDF/2019/VNO-63/rol-fizicheskoy-kultury.pdf> (дата обращения: 05.06.2019).

⁶ Усцелемов С.В. Совершенствование методики преподавания физической культуры в техническом вузе на основе комплекса «Готов к труду и обороне» / С.В. Усцелемов, В.А.

Страшенко // Мир науки. [Электронный ресурс]: интернет-журнал, 2017. Т. 5. № 6. Режим доступа: <https://mir-nauki.com/PDF/05PDMN617.pdf> (дата обращения: 05.06.2019).

⁷ А. Ю Ахмедов «Бўлажак ўқитувчиларда коммуникатив компетентликлари шакллантириш масалалари» Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.723 Directory Indexing of International Research Journals CiteFactor: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2022-1-5-9

**QO'QON UNIVERSITETI
XABARNOMASI**

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

**ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

8 / 2023

ISBN: 2181-1695

Bosishga ruxsat etildi 2022-yil 28-dekabr.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8 «Libre Franklin, Montserrat»
garniturasida. Shartli bosma tabog'i 8. Adadi 20 nusxa.
Buyurtma rakami № . Baxosi shartnoma asosida.
"Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi"

bosmaxonasida
chop etildi.

